

МОНОГРАФИЈЕ
Књига 7

Издавач:
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „СРЕМ“
СРЕМСКА МИТРОВИЦА

Суиздавач:
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

За издаваче:
Јасна Арбанас, директор
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Рецензенти:
проф. др Владан Гавриловић, Универзитет у Новом Саду
проф. др Мартин Хомза, Univerzita Komenského v Bratislave
проф. др Дариуш Домбровски,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

Технички уредник:
Нада Симић Лемајић

Секретар публикације:
Јелена Колаковић

ISBN 978-86-84955-14-4

ISBN 978-86-6065-158-9

Објављивање ове књиге финансијски је подржао
Град Сремска Митровица.

Садржај ове књиге је резултат научног пројекта *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски процеси и догађаји*, Секретаријата за науку и технолошки развој АП Војводине.

СРЕДЊОВЕКОВНА НАСЕЉА НА ТЛУ ВОЈВОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ДОГАЂАЈИ И ПРОЦЕСИ

Уредник Ђура Харди

СРЕМСКА МИТРОВИЦА, 2013

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „СРЕМ“
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
Бука Караџића 4.
22 000 Сремска Митровица
Тел: +38122/613-592
www.arhivsrem.org.rs

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ
Др Зорана Ђинђића 2.
21000 Нови Сад
Тел: +381214853940
www.ff.uns.ac.rs

Одлуком Наставно - научног већа Филозофског факултета у Новом Саду
дата је сагласност за штампање ове монографије.

АУТОРСКА ПРАВА ЗАШТИЋЕНА, делови ове публикације
(ауторски радови) не смеју се умножавати, фотокопирати,
нити на било који начин репродуковати без писмене сагласности издавача и аутора.

На корицама:
Макета реконструкције позноантичког Сирмијума
Археолошки локалитет *Царска палата*
Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица

Књига која је пред нама резултат је научног пројекта *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски процеси и догађаји* који је финансиран од стране Секретаријата за науку и технолошки развој АП Војводине у истраживачком циклусу 2011–2014. године (бр. пројекта 114-451-2216/2011-02). У њеном писању, чему је претходио марљиви научни рад истраживача, учешће су узели сарадници пројекта, петнаестак историчара са три европска универзитета, конкретно: Универзитета у Новом Саду, Сегединског универзитета (Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar) и Универзитета Коменског у Братислави (Univerzita Komenského v Bratislave). Захваљујући окупљању и сарадњи оваквог истраживачког колектива у коме су се историографског пера прихватили и врсни новосадски медиевисти, професори Петар Рокаи и Ненад Лемајић око којих се окупила група млађих истраживача и њихових ученика, усудићемо се да кажемо да резултат није могао да изостане.

Он се огледа у научним тематским чланцима од којих је састављен овај зборник. Његова заједничка нит водила јесте проучавање средњовековних и античких насеља на тлу Војводине у светлу историјских догађаја и процеса – наизглед специфична научна проблематика хронолошки поприлично удаљена од „савремених“ друштвених токова. Али само наизглед, јер културно и историјско наслеђе које нас окружује представља неисцрпни ресурс и нашу личну карту у заједници европских народа, поготово у години када Србија и Европа означавају јубилеј Миланског едикта и када су очи најшире јавности опет упрте у места која су утицала на ток европске историје. Међу њима је свакако и царска Сремска Митровица о чијој прошлости су наши истраживачи и те како позвани да презентују најновија научна сазнања. Наиме, сарадници пројекта су приступили темама из угла свог

стручног интересовања и ужих истраживачких области. Њихов подухват је пред лице научне јавности донео нове радове из прошлости позноантичког, тј. раносредњовековног Сирмијума, радове који се односе на црквену организацију и писменост овог дела Паноније, српску елиту на размеђи средњег и новог века, оригинални превод и интерпретацију вредних античких и средњовековних извора, попут Бонфинија, средњовековне путне правце на тлу Баната, историју историографије и археологије тла Војводине, прилог историји Петроварадина и Новог Сада...

Радови за зборник приспели су у руке уредника овог издања до краја септембра 2012. године. Након тога уследила је велика помоћ рецензента који су својим примедбама и саветима усмерили даљи рад на темама. У међувремену је успостављена сарадња с Историјским архивом „Срем“ у Сремској Митровици који се прихватио да помогне у издавању овог зборника.

На крају, искрено се захваљујемо Секретаријату за науку и технолошки развој АП Војводине који је препознао научни значај овог пројекта и финансијски га подржао, као и Историјском архиву „Срем“ који је заједно са Филозофским факултетом у Новом Саду издавач ове књиге.

Уредник

**СРПСКО СТАНОВНИШТВО БАНАТА И ПОМОРИШЈА У XV И
XVI ВЕКУ**
(и њихови прваци и старешине)

Сажетак: Српско становништво се на територију Баната населило током XV века. Као гранично подручје Банат није био погодан за формирање класичних друштвених структура средњовековне Угарске. Српске заједнице у Банату формирале су горњи друштвени слој који је представљао необичан спој феудалних институција угарске државе и једноставнијих друштвених форми донетих са Балкана. Најзначајнији и најугледнији српски прваци били су представници феудалних породица Јакшић и Белмужевић али и разни војни команданти и заповедници тврђава међу којима се посебно истиче Радич Божић. Првачки слој који је представљао српско становништво Баната зато се лако уклопио у турски управни систем када су Османлије заузеле ову област.

Кључне речи: Банат, елита, првачки слој, Белмужевићи, Јакшићи, Радич Божић.

Током два века великих сукоба Угарске и Турске у Подунављу подручје Баната и Поморишја константно је било изложено ратним операцијама, што је имало великог одраза на стабилност заједница које су овде живеле. У овом периоду Срби су постали доминантно становништво области која је полако падала под турски утицај али је кроз све време остала погранична, што јој је доносило већи степен друштвене несигурности иначе карактеристичне за Подунавље у овој епохи.

За време ратова Угарске и Турске у другој половини XV века бројне скупине Срба померале су се ка северу на територију данашњег Баната и Поморишја. Пад Смедерева који се узима као симболичан крај српске средњовековне државе убрзао је ове процесе. До средине XVI века бројно српско становништво је живело на том подручју. Када су се Турци појавили као господари Баната, нису морали да униште вишу српску друштвену структуру. Једноставни горњи слој се лако

уклопио у систем. Српско село под турском влашћу, осим са својим спахијом, није имало значајнијег додира са Турцима. Као и у већем делу Балкана и турског Подунавља, између села и државе налазио се систем домаћих људи кнезова и примићура. Они су имали различите надлежности међу којима су преовладавале војне и полувојне. Ове службе су се у једној друкчијој, више феудалној форми развиле још током постојања угарске власти у XV веку.

Бројно српско становништво живело је тада у Угарској и у области Баната и Поморишја. Начин и време насељавања Срба у овим областима и данас добрим делом представљају непознаницу. О постојању значајнијих група Срба на овом подручју немамо поузданијих података до пред крај XV века. С друге стране, српске прваке из ових области можемо пратити до краја XVI века па и касније.

Извесно је да су подручја првобитног окупљања и збијања били поседи српске властеле на овом подручју. Пре свега они који су припадали Јакшићима и Белмужевићима. Велико пресељење српског становништва у Угарску из 1480. и 1481. године је највероватније било пресудно за формирање снажних етничких језгара у тим областима.¹ Ово становништво се као и оно у Срему бавило претежно сточарством, што је значајно утицало на њихову интензивну милитаризацију.²

Мада не припадају новом старешинском слоју међу Србима, већ старом племству, потребно је нешто рећи и о угледним породицама Јакшића и Белмужевића. Ово утолико пре што је њихова делатност била снажан подстицај првим пресељењима значајнијих група Срба из којих је потекао нови старешински слој. Породица Јакшић се

¹ О овим пресељењима сазнајемо из писма краља Матије Корвина од 10. децембра 1480. и 14. децембра 1481. упућених папи, односно кардиналу Гаврилу из Вероне. Током Матијиних похода у Србију 1480. преселило се наводно око 60.000 људи са покућством и стоком а следеће 1481. још око 60.000 људи који су добровољно пошли са хришћанском војском и вероватно били насељени око Темишвара. V. Frankói, *Matyás király levelei*, II, Budapest 1895, 76–81, 195–198; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 113–115. Упор. и *Историја српског народа* (даље ИСН), II, Београд 1982, 432–435.

² Оскудни подаци из овог времена нам то поуздано не помињу, осим што је у Матијином писму папи забележено да је становништво повело са собом и стоку, V. Frankói, Нав. дело, 76–81. Документи из каснијег периода нам у више наврата потврђују да се пресељено становништво у знатној мери бавило сточарством, Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 1996 (репринт), 424.

преселила у Угарску 1464. Предводили су је два брата: Стефан и Дмитар. Највероватније је да су били синови истакнутог службеника деспота Ђурђа Бранковића, Јакше Брешчића.³ Јакша се помиње као заповедник деспотовог одреда од 1500 људи који је учествовао у опсади Константинопоља. Он је такође вршио и неке мисије у Дубровнику. Браћа Јакшићи су прешли у Угарску у другој половини 1464. године када им је краљ Матија доделио властелинство у Чанадској жупанији са градом Нађлаком.⁴ До тада су свакако били у турској служби и припадали оном делу властеле који је био наклоњен Турцима и подржавао њихово заузеће Смедерева а заузврат успео да сачува поседе.

Касније су се поседе Јакшића увећали. Већ 1467. краљ им је даровао поседе у Ердељу (Фрнош, Ивантелке, Валко, Ујфалва, Келечел, Доњи и Горњи Жил) а 1472. и неке поседе у Чанадској жупанији (Телек, Багд, Фечкеш, Фелдвар). Због изузетног јунаштва и војних успеха добили су Јакшићи и град Корођ у Славонији, потом 1480. Керекеђхаз а 1486. Фенлак, Шерфежд и Фаркаштелек у Арадској жупанији. Стефан и Дмитар су имали многобројно потомство. Стефанов син Стефан оженио се Милицом, ћерком Милоша Белмужевића, те још више увећао имања Јакшића. Стефанов син Марко и Дмитров син Петар поделили су после 1510. поседе па и град Нађлак. Јакшићи су имали своје бандерије у којима су Срби чинили изузетну а можда и најдоминантнију групацију. Бандерије Јакшића и Милоша Белмужевића биле су значајна карика преко које се велики број српских сточара укључио у угарски војни систем.⁵

Уз породицу Јакшић најзначајнији српски властелин са поседима на овом подручју био је Милош Белмужевић. Нисмо сигурни када се он преселио у Угарску, мада је већ осамдесетих година имао у

³ О учешћу Јакше у опсади Константинопоља вид. Константин Михајловић, *Јаничарево успомење или турска хроника*, Београд 1986, 117–118.

⁴ М. Lendvai, *Temes vármegye nemes családai*, I, Budapest 1896, 60; С. Станојевић, *Нешто о Јакшићима*, Нова искра, 3, 1901, 3–9; Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, Споменик, 59, 1923, 61–76; S. Borovszky, *A Nagylaki uradalom története, Értekezések a történeti tudományok köréből*, 18, 1900, 17. По Боровском, Јакшићи су загосподарили Нађлаком између 9. августа 1464. и јануара 1465, јер се 10. августа расправљало о једном спору у Чанадској жупанији у коме су учествовали Јакшићи.

⁵ О Јакшићима вид. С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник за историју Матице српске, 11, 79–82; С. Станојевић, Нав. дело, 3–9; Ј. Радонић, Нав. дело, 61–76; А. Ивић, *Историја*, passim; S. Borovszky, *A Nagylaki uradalom története*, 519–564.

рукама имања Мојшу и Познад у Темишварској жупанији а потом је добио Фекетићхаз (Feketiegyhaz), Феркићхаз (Ferkiegyhaz) и Бојзу Бокор (Bojza Bokor) у Бачкој жупанији. Касније су му се поседи увећали па је имао у Чанадској жупанији Мунару и Гедуш, Темишварској Кокот, Јеново, половину Шипсова и половину Мале Ђармате а у Њитранској Шашвар. После његове смрти већину имања је добила ћерка Милица, која их је однела у мираз Стефану Јакшићу. Нека су пак припала његовим људима Марку Радановићу, Степану Прибеновићу и Јови.⁶

Питања друштвеног и економског статуса српског становништва у Банату и Поморишју нису највећим делом ни данас разрешена. Извесно је да сви Срби нису били насељени на поседима Белмужевића и Јакшића. Чак бисмо могли тврдити да су такви насељеници можда представљали и изразиту мањину. Сумњамо да су сви Срби пресељени у Банат 1480–1481. допали у кметовски положај. Мада аутентичних докумената немамо, видимо из неких других насталих неколико деценија касније да Срби на овом подручју нису признавали власт угарских феудалаца а само формално жупанијску.⁷ Близина границе и сукоби на њој имали су утицаја на формирање неког, можда недовољно дефинисаног, али у сваком случају изузетног статуса у односу на зависно становништво у Угарској. Чиме су се Срби бавили сведоче нам и термини „војнуци“, „јунаци“ и „стражи“ који су

⁶ О Белмужевићима вид. К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1978, I, 375–376, 381–407; II, 390–391; И. Божић, *Немирно Поморје*, Београд 1979, 188, 191. Тестамент је објављен код А. Ivić, *Nekoliko ćirilskih spomenika XVI i XVII veka*, Vjesnik Zemaljskog arhiva, 15, 1913, 93–94. Најновија сазнања о овој породици обрађена су у Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006, вид. и Н. Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић*, Међународни научни скуп Балкан и Панонија кроз историју, Нови Сад – Сремска Митровица 2005.

⁷ О Србима људима браће Јакшића једна потврда од 30. августа 1484. објављена је у А. Ивић, *Историја*, 349. По једном попису из 1486. Срби су већ живели у Чанадској жупанији, S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1717-ig, I kötet*, Budapest 1896. Како су Срби у Поморишју живели видимо из једног документа из 1561. (А. Ивић, Нав. дело, 424) у коме стоји да место Ширија (Schytia), где живи милиција, има потпуно необрађену земљу јер их одржавају за пасишта и сенокосе. Мада је овај документ већ из времена када су Турци заузели Банат а структура властелинства била потпуно уништена, сигурно је да Срби ни у ранијим периодима нису дозвољавали да буду сувише ограничени организацијом властелинства. Одрас тих сукоба био је донекле и покрет Јована Ненада.

били у употреби у латинским документима.⁸ Тако калочки надбискуп назива своје ратнике „војницима“ (*mittimus wojnikos nostros*). Јасно да је ова делатност довела до истицања вођа, који су то могли бити још у Турској, али и до стварања нових. Некима од њих знамо тек имена, као што је то случај са Балабаном, Сабоом или попом Васиљком.⁹ Мањег значаја су били они прваци поменути у вези са Дожиним устанком: Андрија, Станиша, Михајло Белота, Петар Тивадар, Павле Тивадар и Радич, али се међу вођама крсташа помиње и „трачки витез“ Радослав.¹⁰

За понеке од тих Срба сазнајемо готово сасвим случајно. Тако захваљујући једној парници, дознајемо о више српских ситних племића и првака. Средином 1502. су из Турске у Угарску прешли двојица угледних Срба Цветко и Марко, који су довели и своју родбину. Првобитно су се настанили у Северинској бановини да би касније ступили у службу београдског бана Ђорђа Кањижаија. У актима који су настали у спору око неких Цветкових ствари забележена су и имена Николе Коповића, Томе Балинта, Србина Петка, Стефана Литерате и Петра Мрсовића.¹¹ Из Смедерева су неколико година потом, 2. маја 1507, добегли и Павле, Лазар и Никола Голочеловић.¹² Неки од српских првака који су се посебно истакли добили су знатне поседе и титуле.

Први значајнији првак Срба у Поморишју био је Радич Божић. Први подаци о њему су из 1502. када се помиње међу вођама угарске

⁸ ИСН, II, 437 (С. Ћирковић, *Српски живаљ на новим огњиштима*); S. Wagner, *Petri de Warda Epistolae*, Posonii 1776, 78. и A. Fekete Nagy, V. Kenéz, L. Solymosi, G. Érszegi, *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, Budapest 1979, 151–152.

⁹ Тако о Балабану (младић Балабан) имамо тек помен код Ђурђа Сремца као војника који прима плату са Павлом Бакићем и Радичем Божићем а такође и као једног од заповедника Срба (Трачана), вид. Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987, 104, 124. Поп Васиљко је поменут само једном у вези са операцијама које су вођене око Моноштора и Липова 1528. године. О Стефану Сабоу готово случајно дознајемо да је имао и до две стотине коњаника (А. Ивић, Нав. дело, 92, 175).

¹⁰ *Monumenta rusticonum*, 384–386; Ђ. Сремац, Нав. дело, 49–40.

¹¹ L. Thallóczy és A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*, II, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, Budapest 1907, 304, 308, 315.

¹² Исто, 326.

војске која је из Ердеља прешла на турску територију.¹³ После овог догађаја о Радичу нема помена читавих двадесет година. Око 1522. године био је постављен за вођу шајкаша који су боравили код Петроварадина. Вероватно је те године учествовао у сукобу са Турцима код Петроварадина.¹⁴ Следеће 1523. Радич је са својим насадистима успео да потопи турске лађе на Сави и тако битно допринесе успеху Томоријеве војске која је између Митровице и Манђелоса поразила турску војску.¹⁵ У времену до Мохачке битке Радич се помиње још неколико пута, али из тих података мало шта можемо закључити о његовом животу.¹⁶ Пред битку на Мохачу саветовао је краља Лајоша II да направи заклон од кола иза кога би се дочекали Турци. Када су се Турци повлачили из Угарске, Радич их је напао са флотом шајки и нанео им знатне губитке.¹⁷ После битке на Мохачу Радич се определио за Запољу, мада је једно време одржавао везе и са краљицом Маријом.¹⁸ Он је остао чврсто везан за Јована Запољу до краја живота. На његовој страни је учествовао и у биткама код Токаја и Сине, мада у овој последњој није хтео да се директно укључи у сукоб.¹⁹ После тих догађаја забележено је да држи градове Шољмош и Липово.²⁰ Из доступних извора можемо закључити да то нису били његови градови и да им није био власник. Највероватније да је Радич те градове држао као кастелан. Радич се нигде не помиње као племић него искључиво као војник који ради за плату. Ипак можемо готово са сигурношћу рећи да је имао и племићку титулу, иначе му

¹³ Nicolai Istvanffy *Regni Hungariae historiae post obitu glor. Mathiae Corvini Regis*, Viennae–Pragae–Tergesti 1758, 33; G. Pray, *Annales regum Hungariae*, IV, Vindobonae, 1770, 304.

¹⁴ Ђ. Сремац, Нав. дело, 63; Ováry Lipót, *Oklevél másolatai*, Élő füzet, Budapest 1890, 266.

¹⁵ A. Kubinyi, *A szávaszentdemeter – nagyolaszi győzelem 1523 – ban*, Adatok Mohácz előzményéhez Hadtörténelmi Közlemények, 25, 1978, 194–220.

¹⁶ V. Fraknoi, II Lajos király számadási könyve 1525. január 12 – július 16, *Magyar történelmi tár*, XXII, 1877, passim.

¹⁷ J. Thury, *Török történetirók, II kötet, 1522–1566*, Budapest 1896; Dsélálzáde Musztafa, *Az országok osztályai és az felsorolása*, 172.

¹⁸ G. Heiss, *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 82, 1974, 160; А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*, Нови Сад 1910, 2–3.

¹⁹ Ђ. Сремац, Нав. дело, 104, 128–130.

²⁰ Поуздано знамо да је Радич ове градове држао 28. јула 1528. четири месеца после битке код Сине. Могуће је да их је запосео и непосредно после битке, А. Ивић, *Историја*, 365, 368–370.

Запоља не би доделио наслов деспота после преласка Стефана Бериславића на Фердинандову страну.²¹ Поред њега су у ово доба као војници забележени млади Балабан, Радоња Вокша, Марко Јакшић, Фаркаш (Вук), Петар Овчаревић, који су имали око хиљаду три стотине хусара Срба.²² Вероватно је ове градове Радич држао и пре битке код Сине јер је тешко поверовати да их је за рачун Запоље освојио у тренутку када је овај доживео пораз у читавој Угарској. Фердинанд I је преговорима покушао да убеди Радича да пређе на његову страну, али то није дало резултат.²³ Можда је узрок неуспеха преговора лежао у томе што се на страни Фердинанда борио неки феудалац који је претендовао на те градове. После неуспешних преговора покушали су Петар Перењи и Валентин Терек да силом заузму ове градове.²⁴ Напади Фердинандових присталица на ове градове завршили су се неуспешно. После Радичеве смрти управу над њима је преузео Запољин човек Михајло Хорват.²⁵ У ствари, српском

²¹ Г. Витковић, *Прошлост, установе и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД, 1887, 49.

²² Ђ. Сремац, Нав. дело, 124.

²³ А. Ивић, *Историја*, 365.

²⁴ Мада А. Ивић, Нав. дело, наводи да су Шољмош и Липово били власништво Радича Божића а то преузима и потоња литература, документи, које је објавио сам Ивић, нам тако нешто не потврђују. Из њих би се чак могло закључити да ове градове Радич држи или уз Запољино одобрење као кастелан или по основу силе. Један документ потврђује да их је пред смрт вратио Запољиним службенику Михајлу Хорвату. Ђ. Сремац, Нав. дело, 146, пише да је власт у овим градовима задржао Стефан Баланетић, наводни Радичев брат. Преговори које је Радич повео са Фердинандом нису били успешни. Не знамо разлоге за њихов неуспех јер Радичева писма нису сачувана. Највероватније је да је Радич за прелазак на Фердинандову страну тражио донацију за ове градове. Пошто Фердинанд то није могао да оствари, преговори су пропали. Зато можемо претпоставити да се бивши власник градова или други претендент налазио на Фердинандовој страни. Чак би се најпре могло помислити на Валентина Терека, мада нема докумената који на то директно указују. Ђ. Сремац наводи да је ове градове освојила удовица Иваниша Корвина чији је службеник био Емерик Терек, отац Валентина Терека (Нав. дело, 28). У служби Емерика Терека налазио се велики број Срба (Нав. дело, 325). Уопште су односи Валентина Терека и Радича били веома живи у то време. Тако је забележено да су разговарали у време битке код Сине, иако су били у супротним таборима (Нав. дело, 129). Каснији преговори Радича и Фердинанда ишли су опет преко Терека (А. Ивић, *Историја*, 365), а у нападу на Шољмош и Липово најупорнији је био баш Валентин Терек (Нав. дело, 370).

²⁵ А. Ивић, *Историја*, 369.

посадом у граду је наставио да управља Стефан Балентић.²⁶ Он их је држао све до 1535, када их је заузео Запоља а Балентића убио.²⁷ Балентић је покушао да од Фердинанда добије донацију за њих и тако их претвори у свој посед, али се то ипак није остварило, мада му је овај у једном моменту припремио донациона писма под условом да пређе на његову страну.²⁸

Примери Божића и Балентића показују како су се народни прваци из редова Срба уздизали у ред племства па чак и истакнутог племства. Због велике потребе за војницима и плаћеницима у том делу Угарске бројне групе Срба су веома лако успевале да нађу службу као војници у тврђавама, било за рачун краља било за рачун појединих феудалаца. У томе им је у великој мери помагала војна вештина стечена у турском царству. Најистакнутији прваци тих група су постајали кастелани појединих градова.²⁹ Пресељења из 1480. и 1481. била су толико бројна, те је знатан број Срба ступио у редове војника. Када је Угарска после Мохача доживела распад своје унутрашње управе организације, многи од ових кастелана су постали реални власници градова које су држали. Балансирањем између два краљевска претендента, они су ово стање покушали и да правно легализују. Из тих разлога су једни пристајали уз Запољу а други уз Фердинанда. Оба краља су била склона да испуне њихове захтеве јер су они представљали реалну силу и могли су утицати на бројне Србе-ратнике у Угарској. Поготово им је било лако да испуне те захтеве када су се стварни власници поседа налазили на противничкој страни.³⁰ Балентићев покушај да практично сам управља Липовом и Шољмошем наслањајући се час на једног час на другог претендента завршио се његовом смрћу после неколико година. Ова породица је ипак успела да

²⁶ Ђ. Сремац, Нав. дело, 146, 193.

²⁷ A. Verancsics, *Ősszes munkái*, МНН, SS, II, Pest 1857, 39; А. Ивић, Нав. дело, 383–384.

²⁸ А. Ивић, Нав. дело, 382; А. Ивић, *Споменици*, 73, види и 79–80.

²⁹ Детаљније вид. Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006.

³⁰ Из докумената везаних за покрет Јована Ненада могло би се закључити да Запоља и Фердинанд његове људе третирају као кастелане градова, који су те градове запосели у њихово име. То посредно указује да су велика превирања која су у Поморишју трајала готово деценију после Мохачке битке била манифестована као покушај кастелана да поседе које су држали за неког претворе у своје баштине, користећи реалну снагу бројне српске војничке масе и сукобе Фердинанда и Запоље око краљевске титуле.

одржи свој углед. Данашњи Балентићи који се везују за Нађ Ерње су потомци Стевана Балентића.³¹ Управу над Липовом и Шољмошем Запоља је после Балентићеве смрти поверио Петру Петровићу.³²

Међу Србима, првацима и племићима, после ових догађаја најистакнутије место је заузео Никола Цреповић. Први помен Николе Цреповића је из 1542. године када је био само један од рашких капетана (односно војвода) у Поморишју.³³ Током наредних година постао је он најугледнији ратник међу Србима а помиње се и као племић. У сукобима који су избили у Ердељу 1550. између Петра Петровића и фратра Ђорђа Никола је имао због свог угледа знатну улогу.

Петар Петровић је био турски експонент на кога су Турци и пренели намесничко достојанство у Ердељу. Он је отпочео операције против фратра Ђорђа, кога је подржавао Фердинанд, септембра 1550. заузевши град Алвине крај Ђулафехервара. Један део војске је после тога упутио према Поморишју. Том војском је командовао Никола Цреповић. Она се највећим делом састојала од Срба а Цреповићева улога сведочи да је већ до овог времена постао најугледнији српски првак у Поморишју. Ова војска је приликом опсаде Чанада доживела тежак пораз а сам Цреповић се једва спасао.³⁴ После повлачења Петровића и краљице Изабеле из Ердеља ступио је Цреповић, као и остали Срби, у Фердинандову службу.³⁵ Дobar део Срба се само краће

³¹ Породични архив тих Балентића почиње једном фалсификованом повељом из XV века неком наводно мађарском претку. Њихово порекло је погрешно приказано и код I. Nagy, *Magyarország császárai csimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest 1857, 131.

³² А. Ивић, *Историја*, 384.

³³ Исто, 405. Тада се неколико српских капетана скупило на састанку у Ходошу те одлучило да упути као свог представника Фердинанду Петра Божића (не знамо да ли је он Радичев рођак, јер уз Радича Сремац помиње једино Вука Божића, вид. Ђ. Сремац, Нав. дело, 130) уједно му изражавајући своју верност. Писмо нам не даје детаље о правим узроцима ове иницијативе српских првака. Поред Николе Цреповића помињу се и Петар Божић, Радић Радоча, Петар Врачилић, Стефан Сабо, војвода Милола, Петар Врлић, Иван Дејак и Ђорђе Клиничћ.

³⁴ А. Ивић, Нав. дело, 382; *Nicolai Istvanffy Regni Hungariae historiae post obitu glor. Mathiae Corvini Regis*, 195 (даље Иштванфи); Antal Verancsics, Нав. дело, МНН, SS, VII, 116–120, 136; *Történelmi Társulat*, 1881, 121, 131, 135.

³⁵ О односима са Србима Фердинанда је известио фратар Ђорђе писмом из Ењеда од 31. марта 1551. *Fráter György levelezése*, *Történelmi Társulat*, 1880, 60. Неки Срби су касније прешли Турцима, *Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok*, *Történelmi Társulat*, 1881, 51.

време задржао у Фердинандовој служби јер су Турци септембра 1551. продрили у Банат, заузевши његов знатан део. После неуспешног турског покушаја да заузму Темишвар међу српским војводама који су пратили Турке, приликом уговореног повлачења из Липова, помиње се и Никола Цреповић.³⁶ Када су следеће године Турци обновили поход на Банат и заузели Темишвар, заробљен је и Никола Цреповић. Он је касније размењен за једног турског беге.³⁷ Током наредних деценија Цреповић се у више наврата помиње као угледни ердељски племић.³⁸ Јула 1553. године уступљен му је као залог за позајмљен новац град Бранчика, власништво краља.³⁹ Његов углед је порастао после повратка краљице Изабеле у Ердељ 1556, када је именован у државни савет који се састојао од шеснаест великаша.⁴⁰ Цреповић је учествовао и на сабору у Торди, марта 1558, када је убрајан међу најугледније магнате.⁴¹ Умро је априла 1562.⁴²

Поред истакнутих српских првака позната су нам имена неколико десетина нижих старешина. За имена неких од њих сазнајемо из једног пуномоћног писма изданог на састанку који су српски прваци одржали у Ходошу 1. септембра 1542. Тада су одлучили да као свог представника упуте Фердинанду Петра Божића, можда неког сродника Радича Божића. Поред Петра састанку су присуствовали и Радоча Радић, Никола Цреповић, Петар Врачилић, Стефан Сабо, војвода Милола, Петар Врлић, Иван Дејак и Ђорђе Клиничћ.⁴³ Касније се поред Николе посебно истакао Стефан Сабо за кога знамо да је 1553. издржавао 200 ратника.⁴⁴ О поседима неких од ових првака и њиховом положају међу угарском аристократијом више сазнајемо из спора који су око поседа Ракаш имали са Бенедиктом Кошаријем, некадашњим власником тога имања. После неуспешног турског похода на Темишвар 1551. заузео је Бенедикт Кошар свој некадашњи посед

³⁶ Иштванфи, 173; Katona – *Historia critica regum Hungariae, stirpis Austriacae a Stephano Katona*, XII, 90, 94.

³⁷ А. Ивић, Нав. дело, 173.

³⁸ Мада оскудни документи не омогућују да се у потпуности сагледа његова делатност.

³⁹ А. Ивић, Нав. дело, 177.

⁴⁰ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye*, harmadik kötet, Budapest 1878, 278.

⁴¹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, második kötet, Budapest 1876, 88.

⁴² А. Ивић, Нав. дело, 180.

⁴³ Вид. напомену 33.

⁴⁴ А. Ивић, Нав. дело, 175.

Ракаш. Ракаш је припадао Бенедикту Кошару који се у време сукоба Фердинанда и Запоље определио за овог првог. Због тога му је Запоље одузео имање. Оно је додељено српским војницима који су ратовали на Запољиној страни. Ракаш је био додељен тројици српских војвода: Николи Радићу, Ладиславу Радићу и Вукчевићу. Тада су вероватно постали и племићи. После заузимања ових крајева од стране Фердинанда, српски племићи и војводе прешли су на његову страну. Стари власник поседа искористио је прилику да га заузме после неуспелог турског похода на Темишвар 1551. Због значаја Срба у операцијама у Банату Фердинанд је изричито наложио да се поседи врате Србима племићима од којих су отети.⁴⁵ Нисмо сигурни да ли је то заиста било реализовано.

Анализирајући ове догађаје, сасвим јасно можемо закључити у које време су се српски прваци успели у социјалној хијерархији угарског друштва и од кастелана и војвода постали стварни аристократи. То је доба борби између Запоље и Фердинанда. Значај српских старешина је био изузетан за Запољу, зато им је са лакоћом давао имања феудалаца који су прешли на противничку страну. Углавном су то били ситни поседи. Тако су Ракаш држала чак три племића.⁴⁶

У склопу припрема за сукоб са Турцима Фердинандови људи су на смотре проверили и пописали бројне српске војводе и племиће на овом подручју. Тако је у Темишвару 1. септембра 1551. на смотре пописано укупно 761 српски коњаник. Њих су предводиле бројне војводе и племићи. Као српске војводе помињу се: Петар Божић, Петар Растовић, Stevan Damitschobith, Petko Iwanntschy, Miclosch Scherpeodt, Оливер, Raun Sabossty, Томаш, Ivan Woytth, Petar Rakhoy, Стеван Милола, Живановић, Farkasch, Devissihan, Петар Иванчевић, Berthcytth, Томаш, Petar Orgrady, Gurbathin. Племићи су били Jochna Divakh, Herelly, Demetter, Istwan Cappo, Цветко Суботић, Петар Милко, Радо Иванковић, Rasko Janusch, Ђорђе Враговић, Павле Хорват, Радич Милаковић, Иван Рац, Петар Врлић, Прото, Feckny, Miclosch, Petar Ograduwith, Radowa, Coppiatschitt, Pavle Tharttko, Марко Иглаић,

⁴⁵ Исто, 415–418.

⁴⁶ Исто, „...in via nos familiares fratris nostri Nicolai Radit coniugisque Ladislai Radit Vukchyowit inventi dixeruntque bona illorum Rekas vocata a Benedicto Kossar occupaumesse...”

Новак Новаковић, Rattschowith и Ђорђе Клинич.⁴⁷ Сам документ о „мустеровању“ нам не објашњава у потпуности разлику између војвода и племића. Могуће је да су све војводе уједно били и ситни племићи. Уз сваког војводу наведене су обавезе о броју коњаника под седлом и осталим коњаницима који су били под његовим капетанством. Можда се број коњаника под седлом односи на обавезе војвода као племића. Прихватимо ли ову поставку, тада само двојица од наведених војвода не би уједно били и племићи.

Међу Србима у Ђули и њеној околини истицала се породица Овчаревић. Први познати Овчаревић био је Петар. Он се помиње као вођа угарских насадиста у време опсаде Београда 1521.⁴⁸ После заузећа Београда прешао је са делом српских насадиста на турску страну. У турској служби је остао готово читаву деценију. Изразито пријатељске односе је одржавао са Павлом Бакићем коме је изгледа помогао да несметано пређе у Угарску неколико месеци пре Мохачке битке.⁴⁹ Петар Овчаревић се посебно истакао приликом одбране будимске тврђаве коју је Фердинанд напао крајем 1530. Он је предводио осам стотина ратника Срба и Турака који су у Будим приспели Дунавом.⁵⁰ У то време ступио је Петар у Запољину службу али је уједно остао и турски сарадник.⁵¹ Истовремено је одржавао сталне везе са Фердинандом углавном преко Павла Бакића.⁵² У једном писму које је Фердинанд упутио великашима у Запољиној држави после смрти свог супарника 1540. године забележен је Петар као шољмошки властелин.⁵³ Као сјајног војводу спомиње га и Вранчић.⁵⁴ Његови рођаци или потомци су били Михајло, Димитрије и Јован Овчаревић.

⁴⁷ Исто, 410–411, већина имена војвода и племића објављена је без транскрипције, како су и објављена у оригиналном документу.

⁴⁸ А. Verancsics, Нав. дело, II, 15; Иштванфи, 106–107, 112; Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 242, 244.

⁴⁹ Упор. G. Pray, *Epistolae Procerum regni Hungariae*, Viennae 1805, 97; *Relationes oratorum pontificiorum, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, Magyarországi papai követek jelentései 1524 – 1526*, Budapest 1884, 320.

⁵⁰ Ђ. Сремац, Нав. дело, 169.

⁵¹ Већ из 1531. имамо податке о исплатама које је Запоља учинио Петру Овчаревићу, А. Ивић, Нав. дело, 378. Истовремено из писма Дубровчанина Буцињола преко кога је Овчаревић одржавао везе са Фердинандом сазнајемо да је био саветник санџакбега у Београду Мехмеда Јахјапашића, Исто, 382 (писмо Буцињола од 26. новембра 1531).

⁵² А. Ивић, *Споменици*, 100–101, 105–108, 111.

⁵³ E. Veress, *Izabella királyná 1519–1559*, Budapest 1901, 89; А. Ивић, *Историја*, 151.

⁵⁴ А. Verancsics, Нав. дело, II, 15.

За Михајла Овчаревића знамо да је био насадистички војвода. Због лажне оптужбе доспео је у тамницу, те му је због неправде Фердинанд касније доделио пензију. Последњи пут је поменут 1579.⁵⁵ Још мање података је сачувано о Јовану Овчаревићу. Знамо само да је био пратилац Вранчића и Фрање Заја приликом њиховог посланства у Цариграду.⁵⁶ Нешто више се зна о делатности Димитрија Овчаревића, храброг браниоца Ђуле. Као капетан у Ђули он се помиње још 1553. године.⁵⁷ Ради издржавања војника уступио му је краљ 1556. део имања чанадског каптола.⁵⁸ Због честе финансијске оскудице краљ је у више махова посезао за црквеним добрима како би исплатио трошкове војводама за издржавање војника. Поред тога имао је Димитрије у свом поседу у Темешкој жупанији Керекеђхаз и Нађфалву, у Торонталској Туређхаз, Бочар, Бикач и Санад и Чанадској Мезекатанч и Далеђхаз.⁵⁹ Димитрије је под својом командом имао неколико десетина ратника. Тако знамо да му је 1559. дворска комора плаћала издржавање за осамдесет пет коњаника. Овај број се у случају рата знатно повећавао. Поред Димитрија у том извештају о „мустеровању“ помињу се и капетани Владислав Керечењи, Павле Беке, Фрања Хорват и други.⁶⁰ Као и многи други кастелани и капетани Срби и Димитрије је завршио живот за време турског похода 1566. Убрзо по његовој смрти посада града морала се предати Турцима.⁶¹

Мада се подаци о Србима у служби Хабзбурговаца проређују већ после освајања Баната од стране Турака 1552, заузеће Ђуле четрнаест година касније определиће Србе у Банату и Поморишју према Турцима. Ипак су поједини српски одреди и после ових догађаја били у служби ердељских великаша. Неки су одлазили и до хабзбуршких тврђава на северу, где су ступили у војну службу, али су то ипак биле знатно мање групе него у ранијем периоду.

⁵⁵ О исплатама Михајлове пензије вид. А. Ивић, Нав. дело, 422. Михајло је 1577. затражио војводско место у Коморану, Исто, 423.

⁵⁶ Исто, 179.

⁵⁷ Тако је упутио у име посаде Ђуле писмо генералу Касталду, 12. март 1553, Исто, 419.

⁵⁸ J. Rupp, *Magyarország helyrajzi története*, harmadik kötet, Budapest 1876, 49; S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, 164.

⁵⁹ S. Borovszky, *Temes vármegye és Temesvár*, Budapest 1912, 87, 109; S. Borovszky, *Csanad varmegye története*, 164; А. Ивић, Нав. дело, 177.

⁶⁰ А. Ивић, *Историја*, 180, наводи већи број истакнутијих српских војвода.

⁶¹ Иштванфи, 308. Димитрије је претходне године тражио од Ратног савета да га премести из Ђуле.

Неколико деценија релативног мира између Хабзбуршке монархије, Турске и од ње зависног Ердеља довело је до нестанка Срба из историјских докумената а вероватно и до неког ограничења привилегованих позиција у Банату. *Дуги рат* ће такву ситуацију променити. Сасвим изненада банатски Срби наћи ће се у центру војних операција којима је српски народ био захваћен.

Отпочињањем ових ратних операција поново се јавило веће интересовање за Србе. Њихове ратничке способности су опет биле потребне. Самим тим, поново се међу сачуваним извештајима из тога времена помињу Срби и њихови прваци. Међу разним знатнијим групацијама српског народа по областима и покрајинама Османског и Хабзбуршког царства нису све исказивале ону народну енергију која је стварала бројне ратнике и њихове прваке у ранијим периодима. Штавише, неке су у војничком смислу потпуно престале да буду интересантне. Изразит пример је свакако Смедеревски санцак. У другој половини XV века он је био преплављен разним влашким групама, спахијама-хришћанима, војницима, мартолозима и разним другим привилегованим хришћанским групама. У ово време ту знамо готово искључиво за хришћанску рају и тек нешто хришћана војника по тврђавама. Слична је ситуација била и међу Србима у Сремском санцаку који су такође били познати по ратним активностима из ранијих периода.

С друге стране, две области у којима се становништво војнички најснажније ангажовало и то углавном на антитурској основи биле су Банат са Поморишјем те делови Херцеговине, Старог Влаха и Црне Горе, одакле су својевремено и отпочеле велике влашке сеобе у ратом опустошене низинске крајеве.

Свака од ових области је сачувала висок степен отпорне моћи према Турцима али и према Хабзбурговцима (у случају Баната са Поморишјем), из сасвим посебних друштвено-историјских односа који су постојали у њима.

Покрет Срба из Баната и Поморишја и њихова побуна против турске власти сигурно је најзначајнија епизода српског учешћа у *Дугом рату*. Српски отпор се најснажније испољио баш на овом подручју из бројних разлога. У војничком смислу била је то једна од најзначајнијих група српског становништва. Првачки слој је очекивао да ће задржати своје дотадашње привилегије приклонивши се тренутно јачој страни, мада је код тог слоја као и код читавог српског народа постојало латентно антитурско осећање.

С обзиром на то да се долазак ових области под турску управу десио у време када су лагано почеле да се заоштравају друштвене супротности унутар турског царства, много тога се почело ломити преко леђа хришћанског становништва. Могућност добијања привилегованих служби намењених хришћанима била је знатно мања у односу на период од пре неколико деценија. То је наравно морало изазвати незадовољство старешинског слоја, који се све више осећао стешњеним. Ипак је близина границе у извесној мери кориговала ове по Србе неповољне трендове. Војне службе на граници су спречиле да током друге половине XVI века првачки слој нестане, односно буде сведен на безначајан ниво, као што се то десило у већини других области.⁶²

Истовремено је с друге стране границе у Ердељу остао један број Срба који се до овог времена специјализовао, готово искључиво за војну службу. Његове везе са српским првачким слојем у турском Банату биле су традиционалне а несумњиво и појачане преласком незадовољних војничких елемената у Ердељ. Поново је овај пут на граници Турске и Ердеља настала једна оаза самосталног српског живља формално непризната али зато не мање стварна.

Када су отпочели ратни сукоби, ове оазе су несумњиво биле иницијатори побуне Срба у Банату. Ердељски извори су их најчешће називали хајдуцима или јунацима. Пораз Турске код Сиска довео је до њихове појачане активности на територији Баната. Предводници банатских Срба кнежеви, спахије, мартолови и свештена лица (њихово учешће у ранијим покретима није запажено, али од овог периода постаје готово константа) били су први који су одговорили на подстицање са границе. Наравно да је у таквим околностима устанак добио огромне размере.⁶³

⁶² О овој проблематици на ширем простору српског народа вид. С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд 1993.

⁶³ Најновији и најквалитетнији синтетички приказ устанка у Банату али и прилика у њему представља рад Сима Ћирковић, *Устанак банатских Срба*, Рад музеја Војводине 37-38, Нови Сад, 1996, 239 – 245. У раду су анализирани узроци и ток устанка узимајући у обзир друштвене, економске и политичке прилике у претходном периоду а разјашњене су и неке нејасноће око хронологије устаничких акција и тумачења појединих факата. Приказ Симе Ћирковића део је зборника радова Под називом *Устанак Срба у Банату 1594*, објављеног у часопису Рад музеја Војводине 37 – 38, Нови Сад, 1996. У оквиру зборника у два броја часописа објављени су следећи радови и то у броју 37-38, Сима Ћирковић, *Устанак банатских Срба*, 239 – 245, Љубивоје Церовић, *Дубоки корени српства и православља у Банату*, 247- 254,

Први походи са границе у Банат забележени су у марту 1594. године. Тада је једна српска чета, коју је предводио неки Петар Мајзош, заузела Вршац а потом и неке суседне паланке.⁶⁴ Затим су се вратили на земљиште Ердеља. Мада ердељски кнез Жигмунд Батори није подстицао ове акције према Банату, није ни хтео да интервенише против српских група како је то у писму упућеном из Београда захтевао Синан-паша.⁶⁵ Убрзо потом дошло је и до отвореног устанка најпре у областима око Вршца.⁶⁶ Устанак се постепено ширио на цео Банат да би у јуну били заузети Бечкерек и Бечеј.⁶⁷ После неколико неуспешних турских покушаја да победе устанике ови су освојили и Липово.⁶⁸ То је био врхунац устанка. Пошто нису добили очекивану помоћ нити од Хабзбурговаца нити од Ердеља, устаници доживеше почетком јуна у близини Бечкереча тежак пораз. До средине тог месеца Турци су потпуно повратили контролу над Банатом.⁶⁹

Владислав Вуловић, *Устанак Срба у Банату 1594*, 255 – 262, Миле Игњатовић, *Ликовна виђења спаљивања моштију Светог Саве*, 263 – 275, а у броју 39, Милан Ћуканов, *Бечкерек до доласка Турака 1551. године*, 333– 338, Душан Белча, *Свети Теодор Вршачки*, 339 – 340, Димитрије М. Калезић, *Симболика ватре и свјетлости у постхумноме мучеништву Светог Саве*, 341 – 342, Јован Пејчић, *Возаровићев крст на Врачару*, 343 – 346. Радови у овом зборнику су неуједначеног квалитета и осим Ћирковићевог рада од малог научног значаја а поједини чак и изразито псеудонаучни као Церовићев рад *Дубоки корени српства и православља у Банату*.

⁶⁴ О устанку постоји већи број радова али свакако су најважнији и најбољи радови А. Ивића, *Историја*, 196–207, поглавље Буна Срба у Банату, као и рад Ј. Томића, *О устанку Срба у Банату 1594. године с нарочитим погледом на савремене прилике у суседним земљама*, Београд 1899.

⁶⁵ Писмо Синан-паше Баторију објавио је А. Ивић, Нав. дело, 433. Ту је објављен и Баторијев одговор, 433–444.

⁶⁶ О Мојзошовом нападу на Вршац и каснијим догађајима постоје извесне хронолошке несугласице у познатим документима. Тако један писац ставља опсаду Вршца тек после освајања Бечкереча при крају устанка: *Wolfgangi de Bethlen Historia de rebus Transsylvanicis* (даље Bethlen), tomus tertius, Cibinii 1783, 231 и *Torontál vármegye története*, 399.

⁶⁷ О освајањима Срба у овом периоду вид. Schwandtner SRH, *Sriptores rerum Hungaricarum veteres et genuine, Cura et studio J. G. Schwandtneri*, I, Jacobinus Joannes, 745; Katona, passim, св. 27, 43; Bethlen, н. д, 224. Детаљније на основу ових радова прецизира Ј. Томић, Нав. дело, 45.

⁶⁸ Schwandtner, Нав. дело, I, 745.

⁶⁹ Документи који осветљавају поновно заузимање Бечкереча а потом и Баната су у извесној мери противречни што се тиче хронологије. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 1905, 84; Љ. Стојановић, *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД, 53, 1883, 114. и новије издање Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*

О првацама банатских и поморишких Срба, предводницима устанака, нема превише података. Из једног писма упућеног Мојсију Секељу из Вршца видимо да су спахије и кнежеви били главни организатори устанка.⁷⁰ Њихова појединачна делатност и имена ретко се помињу. Најистакнутији српски предводници су били владика Теодор Тиводоровић, Сава Бан и Веља Мирнић.⁷¹ Поред њих знамо за Ђорђа Раца, српског изасланика упућеног генералу Тојфенбаху и надвојводи Матији, који су предводили аустријску војску у покушајима заузећа Хатвана и Острогона.⁷² Приликом сукоба код Панчева погинуо је и спахија Вукадин, о коме се такође ништа поближе не може рећи.⁷³ Мало касније убијен је и војвода Јанкул, али нисмо сигурни да ли је био Србин.⁷⁴ По свој прилици веома важну улогу у устанку имао је и неки Доцијан Рац.⁷⁵ Приликом напада на Вршац храброшћу се истакао Јанко Халабура, један од вођа устанка који је у двобоју убио турског заповедника.⁷⁶

Од свих српских старешина који се помињу у овим догађајима мало више података постоји о владици Теодору. Као и већина устаника, и он је после слома побуне отишао у Ердељ где је постављен за православног епископа у Тевишу. Изгледа да се касније вратио у Банат, вероватно се надајући опросту, али су га Турци ипак убили.⁷⁷

и летописи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, споменици на српском језику, пос. изд. СКА, књ. XVI, Београд – Сремски Карловци 1927, вид. и *Baranyai Decsi János Magyar Historija 1592–1598 közlő Toldy Ferencz*, Pest 1866, 106; Bethlen, III, 236.

⁷⁰ M. Vass, *Vegyes közlések, Levéltári kutatások*, Történelmi Társulat, 1901, 444; Katona, 44; J. Szentkláray, *A becskerek vára*, Budapest 1886, 39.

⁷¹ Они су из Вршца упутили писмо 13. јуна Мојсију Секељу у име осталих првака. M. Vass, Нав. дело.

⁷² Своја изасланства Срби су упућивали ердељском кнезу Жигмунду Баторију као и заповедницима аустријске војске која је ратовала у северној Угарској, генералу Кристофу Тојфенбаху, Николи Палфију и надвојводи Матији. Њиховој молби се одазвао једино генерал Тојфенбах, али је одељење од 400 војника, које је он послао, страдало пре него што је успело да се прикључи устаницима. Детаљније о овим преговорима пише А. Ивић, *Историја*, 203–205.

⁷³ Љ. Стојановић, *Стара српски записи и натписи*, II, 311. Вукадин је био спахија од места Парте.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Bethlen, 184, чак се помиње као вођа Срба поред владике Теодора.

⁷⁶ Bethlen, 231; *Torontál vármegye története*, 399.

⁷⁷ *Tövis és vidéke*, Századok, 1886, 313. Сачуван је запис о вршачком владици кога су Турци ухватили и потом му одрали кожу али се не наводи његово име, Љ.

Изузетан значај који је у устанку имао владика Теодор показује да су углед и политичка моћ српске цркве после њене обнове 1557. године знатно нарасли те да се она наметнула као врло важан фактор организације српских народних снага. Многобројни српски прваци, који се нису могли надати опросту од Турака ступили су у службу ердељских кнежева или Хабзбурговаца. У годинама после устанка у Банату најугледнији су били Ђорђе Рац Сланкаменац, Дели Марко, Сава Темишварац, а у Влашкој је изузетни углед стекао Баба Новак. Од ових српских првака једино за Ђорђа Раца Сланкаменца знамо да је био учесник банатског устанка. Мада за остале немамо поузданих података, сигурно је да и они потичу ако не из Баната и Поморишја онда из оног дела Ердеља са којима су се ове области граничиле и у коме су се налазиле српске ратничке хајдучке дружине.

Ђорђе Рац Сланкаменац је био коњушар код ердељског магната Јована Ифујуа. Касније је напредовао и успео да добије плату за четири коњаника. На неки начин је успео да се нађе међу предводницима устанка у Банату. У име устанка преговара са аустријским генералом Тојфенбахом. После ових догађаја Ђорђе је нашао новог господара, ердељског кнеза Жигмунда Баторија, који га је веома ценио, што видимо из чињенице да су му биле повераване важне дипломатске мисије. Када је влашки војвода Михајло Храбри после бурних догађаја у Ердељу проширио свој утицај на то подручје, Ђорђе се већ налазио у њиховој служби. Штавише, знатно пре Михајловог продора у Ердељ Ђорђе се јануара 1597. године у Влашкој и оженио.⁷⁸

Очито је двор влашког кнеза, мада релативно удаљен, био изузетно привлачан за Србе. На њему се као секретар налазио Јован Рац од Тевиша као и вођа хајдука Баба Новак.⁷⁹ По заузећу Ердеља у Михајловој служби се помиње и Дели Марко. О пореклу Дели Марка не знамо пуно. Већ као млад човек је направио значајну каријеру. Први пут се помиње у служби ердељског кнеза Жигмунда Баторија а потом је мењао господаре. Са својим српским ратницима-најамницима био је

Стојановић, Нав. дело, II, 311. С. Ћирковић, н.д, 243, даје друкчије тумачење податка из записа које оставља могућност за измењену хронологију догађаја. О хипотезама везаним за име владике Теодора види В. Вуловић, н.д, 259 – 260.

⁷⁸ О Ђорђу Рацу Сланкаменцу детаљније пише А. Ивић, Нав. дело, 203, *passim*, доносећи један број извора.

⁷⁹ I. Szamoközy, *Történeti Maradványai 1565–1603, kiadatta Szilágyi Sándor*, II, Budapest 1876, 148. и IV, 111; S. Szilágyi, *Erdélyi országgyűlési emlékek*, IV, Budapest 1878, 99.

у служби Михајла Храброг, Хабзбурговаца и на врхунцу каријере Бетлена Габора.⁸⁰ Војничка каријера Саве Темишварца била је слична каријери Дели Марка. Сава је такође предводио једну ратничку групу у служби Жигмунда Баторија. Потом је низ година служио Хабзбурговцима који су његове људе и њихове породице населили крај Ђера, да би на крају са својим људима отишао у Влашку војводи Радулу.⁸¹

Од поменутих првака најмање знамо о најинтересантнијем од њих Баби Новаку. Његова војничка каријера била је везана за влашког војводу Михајла Храброг. Подаци о његовом животу су често противречни али се верује да је његова личност инспирисала стварање лика Старине Новака из наших епских песама.⁸² У периоду после устанка Срба у Банату и Поморишју дошло је до даљег ограничавања привилегованог српског слоја. Неки извори са средине следећег века показују да су се кнежеви једва разликовали од обичне раје.⁸³ Ипак се привилеговано становништво због близине граничног подручја донекле одржавало и у позније време.

Погранична област Баната је тако на крају периода исцрпела своје друштвене снаге без неког великог резултата. Примирено становништво је у наредним деценијама остало војнички пасивно а Срби су своју нову шансу морали чекати више од сто година, све до рата који се водио од 1716. до 1718. године а завршио миром у Пожаревцу.⁸⁴

Током два века Срби су од безначајног етничког фактора постали доминантно становништво Баната али стицајем околности нису успели да изборе било какав специјални статус заснован на етничким или неким другим основама за ову област.⁸⁵ На то је утицала

⁸⁰ А. Ивић, Нав. дело, 207, passim.

⁸¹ Исто, 208, passim.

⁸² За разлику од наше, у румунској историографији је прилично писано о Баби Новаку. Упркос противречних података усталило се мишљење да је био српског порекла и да је рођен у Поречу на Дунаву. Код нас је о Баби Новаку објављен већи број радова у зборнику *Старина Новак и његово доба*, Београд 1988.

⁸³ Р. Веселиновић, *О кнежевима под турском управом у Банату у 1660 и 1666 години*, Зборник МСДН, 10, 1955.

⁸⁴ *Историја српског народа*, 4/1, Срби у XVIII веку, треће издање, Београд 2000, 107–108.

⁸⁵ О социолошкој основи српске елите средњег века вид. Н. Лемајић, *Средњовековно наслеђе као социолошки основ дефинисања српске елите XVI века*, Истраживања, 23, 2012, 199–215.

чињеница да ни у једном моменту нису успели да развију друштвене структуре довољно моћне да решавају питања која би превазилазила проблематику основних животних питања. У таквим условима они ће дочекати освајање Баната од стране Аустрије и почетак насељавања нових етничких елемената на овај простор који ће уз подршку администрације и институција Аустрије у много чему променити друштвени миље подручја.

SERBIAN POPULATION OF BANAT AND POMORIŠJE IN THE FIFTEENTH AND THE SIXTEENTH CENTURY

Summary

Serbian population settled on the territory of Banat during the fifteenth century. Banat as a border area was not suitable for the formation of classical social structures of medieval Hungary. Serbian community in Banat formed the upper class of society, which represented an unusual connection of feudal institutions of the Hungarian state and simple social forms brought from the Balkans. The most important and most prominent Serbian leaders were representatives of the feudal families Jakšić and Belmužević, as well as various military commanders and captains of fortresses, among which Radič Božić had especially stood out. A significance of these commanders and the military troupe leaders had particularly increased in the period of destruction of Hungary after the Mohacs battle when they tried to gain and legally verify various financial and especially land privileges. The class of leaders, who represented the Serbian population of Banat, easily adapted into the later Turkish administrative system when the Ottomans occupied the region. Stabilization of the situation and the subsequent Turkish occupation of Banat weakened their influence, converting them into a social class that was just slightly stronger than the ordinary lower-class population. At the time of Banat uprising during the Long War, their importance was temporarily increased again.

Keywords: Banat, elite, the class of leaders, Belmužević, Jakšić, Radič Božić.

ГЛАВНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ ПИСМЕНОСТИ МЕСТА С ЈАВНОМ ВЕРОМ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ НА ТЛУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: У раду се истражује настанак и функционисање институција писмености, односно места с јавном вером (*loca credibilia*), на тлу данашње Војводине у средњем веку. Развој ових институција чија је делатност пратила локалне друштвене потребе био је примарно везан са црквеном организацијом простора тадашње јужне Угарске, на првом месту кроз деловање каптола Калочко-бачке и Чанадске црквене дијецезе.

Кључне речи: *loca credibilia*, јужна Угарска, XII–XVI век, територија данашње Војводине, каптоли, конвенти, Бач, Калоча, Чанад, Тител, Баноштор, Сирмијум, Свети Иринеј.

Средњовековна правна делатност се делимично остваривала усмено а делимично писмено. На територији латинско-хришћанске Европе у раном средњем веку, у почетку, већу улогу је имала усмена делатност, где су се правне чињенице, пре свега преко сведока, чувале путем људског сећања. Друштво, наиме, у почетку није придавало велики значај моћи конзервације писма. На овом плану врло значајне разлике је показивало Византијско царство и југоисточно европско подручје под великим политичко-културним утицајем Византије. Друштвена улога употребе писма у разним сферама друштвеног живота Византије све време је била од великог значаја; није само црква показивала посебан осећај за писменост, који је за њу био сасвим природан и очигледан због непрекидног коришћења Библије, теолошких, догматских и литургијских црквених текстова – него се и у световној управној сфери друштва показивало неопходним да се забележи све што је било важно. Разлику између две велике европске цивилизацијске традиције, на пољу власти, црквене организације и културе добро исказују оне разлике које се могу маркантно истаћи и које се показују у сложености државних институција, затим у

изграђености управног апарата као и у друштвеној улози и значају службеничког слоја.

Средњовековна краљевина Угарска – мада се налазила на граници европског Истока и Запада, и мада се на њеној (будућој) територији до десетог века непобитно више осећао византијски политички, црквени и културни утицај – захваљујући пре свега државотворној делатности краља Светог Стефана, своје институције је почела да развија по угледу на западни модел. У раној фази настанка, током XI и XII века, слику овог стања које је било устројено на западноевропском обрасцу одражавала је готово занемарљива улога писмености, бележења, управне администрације, правног живота и издавања повеља (јавних докумената). У том архаичном, готово непроменљивом и од самих почетака статичном друштву којем је недостајао напредак и које је углавном функционисало у животним токовима што су се циклично понављали, на дуже време живо људско сећање је поуздано чувало настало стање ствари. Односно, још увек није постојала посебна потреба да се писмено забележе важећи односи.

На овом плану тек од друге половине XII века у Угарској су приметне споре промене на пољу постепеног раста значаја улоге бележења. Иза овог стоје многобројне друштвене и привредне промене које су се све више осећале. Успешније привређивање, оживљавање робноновчаних односа, богаћење, тежња за повећањем поседа, чести људски и друштвени додири у свакодневном животу начинили су у том погледу многе новине за чије су се праћење, односно одржавање чврстоће правних односа, све мање поуздано могле користити старе, уходане и прихваћене форме правне усмене праксе. На другој страни, захваљујући овим појавама, све више је долазила до изражаја друштвена потреба за бележењем стварних догађаја, односно потреба за вишом и раширенијом применом писмености.¹

Због поменутих друштвених промена била је потребна институција од поверења која би могла да издаје релативно велик број аката, а која уједно не би била подложна притисцима и утицајима са стране. Конкретни трагови таквог институционалног система постоје од последњих деценија XII века. Његов развој се делимично могао приметити на краљевском двору у процесу настанка краљевске

¹ О повезаности преображаја друштва и потребе за писменошћу вид. Gouth Kálmán, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Budapest 1936, 32.

канцеларије.² С друге стране, у складу са општим потребама које се истовремено јављају у разним деловима државе такође је био уочљив развој таквих институција на територијалном нивоу. Наиме, фреквентнији црквени центри који су из разних разлога имали велики саобраћај и били средишта писмености, те према којима је уједно постојао однос великог поверења становништва, постепено су на себе преузели улогу да издају акта у друштвене сврхе. Последњи процес је имао за резултат настанак читаве мреже места с јавном вером на тлу целе средњовековне угарске државе.³ Овај институционални систем издавања јавних аката временом је постао толико снажан да није дао простора развоју нотарске установе – институције карактеристичне за западну Европу. Ту своју функцију места с јавном вером су успела да задрже све до грађанског преображаја друштва у XIX веку.⁴

Стога се велики део архивске грађе правне природе, без обзира на настанак, третман или чување грађе неопходне за изучавање историје средњовековне Угарске, везује за некадашња места с јавном вером. Упознавање њиховог историјата, прављење нацрта њиховог територијалног функционисања, оцењивање интензитета њихове

² О настанку канцеларије вид. Kubinyi András, *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén*, Levéltári Közlemények, 46, 1975, 59–121.

³ Као полазна тачка у релативно богатој литератури о местима с јавном вером: Eckhart Ferenc, *Hiteles helyeink eredete és jelentősége*, Századok, 47, 1913, 640–655, као и: [Franz Eckhart], *Die Glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband, 9, 1913–1915, 395–558. Опште црте почетака ових институција тачно описује Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapest 1930, 121–138 (*A magyar történettudomány kézikönyve* II/3). Дobar преглед најважније литературе настале у прошлом веку налази се, на пример, код Solymosi László, *A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez* (у даљем тексту: L. Solymosi, *Pecséthasználat*), у: Magyar Herold, Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv, Nr. 1, Szerk. Kállay István, Budapest 1984, 91–139 (нарочито 138–139, напомена 133), односно најновији рад: G. Tóth Péter, *A csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzaskörzete (1239–1353)* (у даљем тексту: G. Tóth, *Vonzaskörzet*), у: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged 2009, június 4–5) előadásai, Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál, Szeged 2010, 21–49 (пре свера 32–35).

⁴ Érdújhelyi Menyhért, *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*, Budapest 1899; Barta István, *Középkori közjegyzőségeink történetéhez*, у: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Budapest 1938, 31–46; Bónis György, *Les autorités de 'foi publique' et les archives des 'loci credibiles' en Hongrie*, Archivum, 12, Paris 1961, 87–104.

функције да издају акта у различитим периодима управо је због тога важан задатак медијевистике.

Да су у средњовековној Угарској црквене институције имале улогу места с јавном вером, како у погледу узрока тако и у погледу последица ове појаве, подједнако потврђују друштвене, културноисторијске, правне и црквене околности, као и историја развоја управне власти. Према пракси карактеристичној до краја XII века, током најразличитијих правних процеса нису настајале повеље. Приликом доношења одлука и поводом одлука, углавном се користила жива реч, док се у спорним случајевима поступак доказивања изводио путем усмених изјава сведока. На пољу јавне власти до првих деценија XIII века одлучујућу улогу је играла институција присталдија (*pristaldia*). Присталди (мађ. *poroszlók*) су били сведоци појединих фаза правних поступака без писмених радњи. Они су спроводили правне послове без повеља, а њихова сложена делатност као делатност својеврсних судских помоћника је била уско повезана са радом установа надлежних за дељење правде. У раном периоду основна средства доказног поступка ослањала су се на полагање заклетве и институцију божјих судова којима су цркве, на првом месту катедрале бискупских седишта, а затим и локални црквени центри, биле традиционалне позорнице. Тако су се правни поступци од пресудног значаја за исход процеса редом одвијали у присуству присталда и каптола, од којих је последњи имао ту „способност“ да ток догађаја посведочи издавањем писаног документа. Ова способност је омогућила да каптоли добију функцију места с јавном вером. Од краја XII века стално расте друштвена потреба за писменошћу и својствено томе, у кратком временском периоду, била је ојачана и продубљена улога црквених места овог типа у јавно-правном пословању. Стране у парницама су све више биле заинтересоване да на крају правног поступка добију писани документ о пресуди, па су често управо ради тога тражиле каптоле који су били у друштву присталда, односно веће црквене институције које су могле да издају писане документе. Није то било другачије ни у неким приватно-правним пословима, који су се првобитно такође одвијали само пред присталдима. Управо за овај период се везује и пракса да су се на крају неког приватно-правног уговорног посла у пратњи присталда странке такође обраћале некој црквеној институцији која је издавала документа с циљем да се добије писано сведочанство. У овом погледу од великог је значаја била одредба краља Андрије II из Златне буле издате 1231. године којом је

улога традиционалних присталда била умањена у односу на црквене институције чије је учешће у поступцима постало обавезно.⁵ Према све очигледнијој тенденцији институција присталда током XIII века брзо нестаје, док функција места с јавном вером за издавање писаних докумената у оквиру одређених цркава постаје све значајнија. Пошто су правни поступци присталда одлуком Андрије II били усмерени на потврђивања од стране бискупа или каптола, све чешће је долазило до ситуације да су се странке приликом обављања својих правних послова непосредно, али сада већ без присталда, обраћале каптолу. Наиме, цркве које су добиле улогу места с јавном вером имале су неограничене могућности да издају јавна документа ако су им се с том намером обратила приватна лица. Овако је првобитно настала прва велика група повеља издата од стране места с јавном вером, када би се нека заинтересована страна појавила да би дала правно обавештење, признање, исказ (*fassio*) у писаној форми.

„Фасионална документа“ према свом предмету могла су бити врло разноврсна. Најчешћи типови су следећи: даровнице (*littere donationales*), купопродајна документа (*littere venditionales*), повеље процењивања (*littere estimationales*), повеље о замени (*littere cambiales*), нагодбене (споразумне) повеље (*littere compositionales*), мировне повеље (*littere expeditorie seu quietantiales*), повеље о подели (*littere divisionales*), повеље јемства (*littere evictionales*), повеље давања слободе (*littere manumissionales*), повеље забрана (*littere prohibitorie*), протесне повеље (*littere protestatorie*), заступничке повеље (*littere procuratorie*), тестаменти (*testamenta*) и повеље о залогу (*littere impignorationales*). У вези са свим овим наведеним садржајима, да би настало писано сведочанство, заинтересоване стране морале су се обратити неком месту с јавном вером.

У појединим случајевима, међутим, било је и даље неопходно да неки правни посао спроведе одређени представник власти. У таквим приликама правни поступак се такође одвијао у присуству изасланика места с јавном вером, да би након постизања њихове обостране

⁵ 1231. IX: „...Пошто су у држави многи оштећени због лажних присталда, њихово учешће и сведочење нека не буде важеће, изузев ако је дато у присуству и сведочењу жупанијског бискупа или каптола. И осумњичени присталд само уз њихово присуство може да се оправда у већим споровима, а у мањим уз сведочење суседних конвената и манастира...“ У: *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*, Ed. Lajos Bessenyei, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero, Verona s. a. [1999], 39.

сагласности место с јавном вером приступило издавању исправе. Тако се поступало увек на основу одлуке или по налогу неког вишег органа. После прве трећине XIII века може се уочити да улогу државних повереника све мање добијају традиционални присталди. Уместо њих се појављују лица која је за ту прилику посебно овластио ауторитет који је покретао поступак. На највишем нивоу и у најширем кругу ово задужење је обављао такозвани краљевски човек (*homo regius*). Речени службеници, међутим, нису били у тој мери представници државне власти колико заправо заступници локалног земљопоседничког, племићког, друштва. Њих су у већини случајева покретачу правног поступка предлагале заинтересоване стране, учесници процеса који углавном нису имали никакве личне везе или познанства с тим предложеним људима. Овај круг овлашћених људи који се појављује у документима и који је добио одређену улогу у неком правном поступку знатно је погоднији за стицање праве представе о регионалном микро свету и личним односима у њему неголи што њихова имена могу послужити за круто документовање припадника државне администрације. Коначно, у том локалном друштву они уживају опште поверење. На другој страни, места с јавном вером већину докумената издају на основу овлаштења неког државног достојанственика. По природи садржаја то су биле изјаве (*relacio*) које најчешће садрже писану заповест (*mandatum*) достојанственика који је покренуо поступак.

Према садржају главни типови повеља су: повеље којима се неко уводи у посед (*littere statutorie seu introductorie*), повеље у којима се говори о полагању неке заклетве (*littere iuramentales*), повеље којима се неко позива (*littere evocatorie seu citatorie*), повеље у којима се озваничава нечије позивање прокламацијом (*littere proclamatorie*), повеље о обиласку граница поседа (*littere metales seu reambulatorie*), повеље старински називане о прослеђивању – истраживању и испитивању сведока (*littere inquisitorie*), повеље којима се нешто поново заузима (*littere recaptivatorie*). Да би се постигли потврда о одвијању неког процеса и издавање општег документа који би то посведочио, обраћање власти требало је да стигне на адресу места с јавном вером. После тога, ова институција би послала свог сведока преко кога је пратила сваки део процеса, да би на крају не само преузела на себе да води рачуна о издавању повеље него је, прилагођавајући се потребама правног живота, узела учешће и у чувању тих докумената, односно у вођењу њихове евиденције.

Цркве као места с јавном вером (*loca credibilia*), које су у службеном пословању преузеле на себе одговорност да издају правно валидна документа, у новој улози једноставно нису биле пословно оптерећене. Штавише, њихова веза са лаичком околином, и у погледу бројних појединаца који су им се обраћали и у погледу власти које су са њима у том процесу сарађивале, створила је нови квалитет односа.

Поред верске функције, места с јавном вером су путем прилагођавања правном животу друштва отворила могућност да прерасту у бирократске и административне установе које су имале конкретан однос са својом околином. У овом погледу вреди указати на истакнути значај њихових печата, чија вредност далеко превазилази уобичајене оквири њихове црквене делатности.⁶ У средњовековној Угарској у погледу утврђивања аутентичности печата настало је једно врло специфично веровање; приватни печат чак ни у властитом пословању није био довољан да би се њиме оверила нека јавна исправа, а валидност печата различитих световних и духовних представника институција умањивала су географска и територијална ограничења, односно ограничења која су се заснивала на темељу сукоба надлежности. Да би страна у неком процесу дошла до извесног документа који је имао правну вредност, најприроднији пут за ово остварење био је да се обрати управо неком месту с јавном вером – најчешће оном најближем – с обзиром да је њихове печате тадашње друштво сматрало за веродостојне и прихватало је њихову правну снагу. Тако су и због ове околности места с јавном вером постала средишта којима су се заинтересовани обраћали да им се управо у њима израде правна акта.⁷

Рад места с јавном вером допринео је да поједине цркве „одједанпут“ постану врло посећиване и уопштено гледано могло се рећи да је њихов контакт с лаичким друштвом био све интензивнији, дубљи и свестранији. У случајевима када би се лица која су нешто признавала обраћала месту с јавном вером ради добијања писаног документа, до издавања таквих повеља долазило је унутар зидина институција путем такозваног унутрашњег рада места с јавном вером.

⁶ Kumorovitz L. Bernát, *A magyar pecséthasználat története a középkorban*, Budapest 1993 (2. bővített és javított kiadás), 56–58 (Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta/A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai); L. Solymosi, *Pecséthasználat*, 91–121.

⁷ Kumorovitz L. Bernát, *Az autentikus pecsét*, Turul, 50, 1936, 45–60.

У таквим случајевима представници друштва најразличитијег статуса, старости, пола, долазили су пред институцију и у вези с најразличитијим пословима и проблемима износили своје одлуке и решења за питања која су за њих била од великог значаја. Међутим, када је због потребе власти место с јавном вером обезбеђивало преко свог овлашћеног човека општу потврду и сведочење, реч је била о делатности ван места с јавном вером. Тада би црквено лице било послато на више дана изван институције, а понекад, због удаљености и сложености правног процеса, такво одсуство би се протегло и на дуже време. Углавном, због реченог задатка, духовник је напуштао место с јавном вером и своју спољну делатност је обављао у потпуно световном окружењу. Током таквог поступка о његовом превозу и смештају рачуна су водиле заинтересоване стране у процесу. Овакав вид сарадње учинио је посебно живим друштвене везе запосленика места с јавном вером. У овом погледу интересантно је да су краљевски људи (или друга овлашћена лица појединих установа власти), значи најактивнији учесници локалног друштва, могли редовно и такорећи уходано да сарађују са представницима места с јавном вером, што је нарочито продубило њихове међусобне односе.⁸

У неким областима места с јавном вером нису била само средишта правне делатности него и културни центри, пошто је њихов персонал постао незаобилазни чинилац у правном животу лаичког друштва, део световне управе и службене писмености. У њиховом окружењу од XIII века нагомилавала су се ова специфична искуства и вештине захваљујући којима су они у року од неколико деценија постали карактеристични слој црквеног друштва.⁹ Коначно, то су били људи који су за оно време располагали врло озбиљним правним знањима. Проистекли су махом из припадника средњег црквеног слоја, каткад су имали страно образовање и модерније виђење света, а истовремено захваљујући својим приходима били су материјално добро ситуирани. Њихове свакодневне везе са мирским светом допринеле су да им погледи буду шири, такорећи више отворенији и

⁸ О унутрашњој и спољашњој делатности места с јавном вером преглед даје: Kőfalvi Tamás, *A hiteleshelyek a középkori Magyarországon*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXXV, Szeged 2007, 84–89.

⁹ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 1971, 86–87.

световнији. Пред неким од њих, онима који су се исказали као успешнији и способнији, не једанпут се отварао пут према вишим правним службама световне управе и дворским функцијама. У сваком случају, може се рећи да су места с јавном вером функционално представљала својеврсну локалну концентрацију интелектуалаца, познавалаца пре свега права и средњовековног друштва. Резултати истраживања места с јавном вером првобитно се појављују на регионалном нивоу и у локалним историјама с обзиром на то да локално издавање докумената има корене у микро свету оних који делују унутар граница тог утицаја. Основ њихове делатности представљају правни послови локалне средине или једне области, а документи који настају у том процесу сведоче о проблемима локалног становништва, о њиховим правним споровима, о правној релеванцији, о поседима и свакодневици забележеној у писменој форми. Поред шароликости у погледу садржаја докумената не може се пренебрегнути ни чињеница да ова архивска грађа пружа низ поузданих информација у односу на многе друге изворне групације докумената најразличитијег типа. Наиме, свака исправа места с јавном вером је имала за задатак управо то: да на веран начин забележи постојеће правне односе, интересе, реално стање ствари и чињенице.

После свега наведеног, имамо за циљ да сачинимо преглед најзначајнијих места с јавном вером на територији данашње Војводине. Пошто, наравно, Војводина у данашњим оквирима није имала посебну средњовековну традицију, и пошто је делатност места с јавном вером, пре свега стоних каптола, била уско везана с некадашњом црквено-територијалном организацијом, на овом подручју је више места с јавном вером поседовало територијалну надлежност. Управо зато је потребно да се позабавимо и црквеном организацијом ове територије, нарочито у погледу стања у XIII веку јер је то период када већина места с јавном вером започиње своју делатност у средњовековном угарском краљевству. Међутим, пре него што приступимо овом послу, вредело би да обратимо пажњу на то колико је постојало врста институција места с јавном вером.

У зависности од тога да ли је установа која је обављала дужност места с јавном вером била представник световне цркве или манастирског типа, могу се разликовати каптоли, односно конвенти. У време настанка места с јавном вером клер стоне, тј. катедралне цркве, организован у (прво)стони каптол који је помагао рад надбискупа, односно бискупа, прихватио је улогу издавања повеља. Култни

карактер каптола, њихова важна функција у црквеном управљању и у црквеном правном пословању, те њихова делатност која је утицала на свакодневни живот верника, не само да су велика црквена седишта учинили познатим и посећеним него су допринели настанку општег поверења према њима. Коначно, овде су се традиционално одвијали поступци такозваног божјег суда – ислеђивања ужареним гвожђем које је било средство доказивања у судском поступку. Другу групу каптола чинили су такозвани зборни каптоли чије се порекло може довести у везу с донацијом неког моћника – краља, вишег свештенства или световних крупних земљопоседника. Свештенство које је заједно служило у црквама рано је показивало спремност да као црквено тело испуни сваки услов за издавање повеља од општег значаја. Пошто на челу оваквих институција није стајао ни надбискуп ни бискуп већ су њима управљали препозити, за њих се везују два имена – зборни каптол или препозитура. Трећу врсту места с јавном вером чинили су конвенти који су се заснивали на суживоту заједнице монаха. За обављање послова места с јавном вером нарочито су показивали склоност и заинтересованост бенедиктинци, премонстратензи и јовановци.¹⁰

Све до XIII века подручје данашње Војводине, односно централни део тадашње Угарске – равницу између Дунава и Тисе, с Потисјем и Сремом – у погледу црквене организације покривале су две велике дијецезе: Бачко-калочка надбискупија и Чанадска бискупија.¹¹ Мада су постојале и друге суседне бискупије које су имале утицај у периферним деловима овог простора, на територијама које су попримале форму енклава¹² главне црквене односе су свакако диктирала споменута два велика црквена седишта. Настанак обе дијецезе може се довести у везу с краљем Светим Стефаном и његовом делатношћу на црквеној организацији земље. Већ у деценији после

¹⁰ Најновији преглед у виду каталога даје F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest 2000.

¹¹ Детаљан преглед овог питања даје: Koszta László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, у: *A középkori Dél-Alföld és Szer, Szerk., Kollár Tibor*, Szeged 2000, 41–48 (у даљем тексту: L. Koszta, *Egyházi topográfia*).

¹² Западни део Срема припадао је Печујској бискупији, област дуж Тисе од Чонграда до Сегедина Вацкој бискупији, а Панкотски архиђаконат који се налазио између Варадинске и Чанадске бискупије био је део Егерске бискупије. Црквени надзор над великим делом територије између река Кереша и Мориша, делиле су Чанадска и Варадинска бискупија.

Стефановог крунисања заживела је Калочка црквена жупанија. Тек затим, око 1208. године, као последица укидања Ајтоњове племенске области око Мориша, дошло је и до успостављања Чанадске црквене жупаније.¹³ На територији последње црквене жупаније постепено је настало седам црквених архиђаконата: Стонобеоградски, Прекоморишки, Крашовски, Арадски, Тамишки, Торонталски и Себешки.¹⁴

Веће проблеме налазимо у раној историји Калочке надбискупије који се јављају приликом њеног настанка. Наиме, овдашњи надбискуп упркос својој титули није поседовао непосредну надбискупску црквену област, већ само своју бискупску територију. Насупрот острогонским надбискупима, током процеса борбе за примат над угарском црквом калочки надбискупи су своју самосталну провинцију изградили до XIII века, због чега су Чанадска, Варадинска, Ердељска, Загребачка, Сремска и Босанска бискупија припале територији Калочке надбискупије. Даље, ову проблематику продубљује и чињеница да је Калочка надбискупија имала два центра, и то Калочу, на северозападном делу црквене жупаније, и Бач, у југозападном делу. Историографија ову ситуацију објашњава променом црквеног седишта крајем XI века у време владавине краља Светог Ладислава.¹⁵ Промена седишта, међутим, није донела крајњи исход, јер поред Бача ни ранији центар Калоча није изгубио своју улогу седишта. Штавише, након прелазног опадања, од XIII века поново је почела да јача Калоча као центар. Добила је катедралну цркву, тако да је надбискупија до краја средњег века остала са два центра. За нас све ово има значење у томе да је у оба средишта надбискупије постојао првостони каптол, и оба каптола су вршила делатност места с јавном вером.¹⁶

¹³ О настанку Чанадске црквене жупаније, такозвана *Већа Гелертова легенда* која је настала у XIV веку али садржи много старији слој података сачувала је поуздани и врло вредан извештај. Објављено у: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, Vol. II, Ed. E. Szentpétery, Budapestini 1938, 480–506.

¹⁴ О повезаности назива Ковинског и Торонталског архиђаконата вид. Kristó Gyula, *A vármegyéek kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988, 466–467, као и Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapest 1987, 310 (у даљем тексту: Gy. Györffy, *AMF*).

¹⁵ Györffy György, *A „lovagszent” uralkodása (1077–1095)*, *Történelmi Szemle*, 20, 1977, 547–548.

¹⁶ О историји Калочког каптола вид. Udvardy József, *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*, Budapest 1992.

Последица средњовековног историјата Калочке надбискупије у XIII веку је настанак Сремске мисионарске бискупије.¹⁷ Успостављање нове црквене жупаније постигао је 1229. године калочки надбискуп Угрин код папе Гргура IX, с циљем да приволи словенско и грчко становништво на латински црквени обред и да их стави под јурисдикцију римске цркве. Прво седиште нове бискупије било је одређено у празном манастиру Кев у Баноштору (*Kő; Kew; Bánmonostor*), где је успостављен стони каптол назван по протомученику Стефану. Због најезде Монгола, бискуп је затражио дозволу од папе Иноћентија IV да своју цркву пресели на ново, у одбрамбеном погледу сигурније место, па је у складу с овом молбом за седиште бискупије било одређено утврђење на Сави код Митровице, али каптол из Баноштора није хтео да напусти раније место па су у новом седишту установили и нови каптол, који су, из поштовања, назвали по ранохришћанском мученику, бискупу Сирмијума Иринеју. Захваљујући наведеним околностима, и Сремска бискупија је добила два центра, са два стона каптола који су подједнако развили делатност места с јавном вером. Тако је у овом подручју, које је предмет нашег проучавања, без обзира што је територија првобитно била подељена између две дијецезе, захваљујући мисионарском проширењу и удвостручавању управних центара настало пет стоних каптола који су обављали службу места с јавном вером.

Међу њима највећи је био Чанадски каптол. Бројно стање каптола у XIV веку – према тада насталој већој *Гелертовој легенди* – могло је бити око 30 глава. О овом каптолу као месту с јавном вером први податак потиче из 1239. године.¹⁸ Све до реформе места с јавном вером краља Лајоша Великог из 1353. године, сачувано је 103 повеље Чанадског каптола, а до 1549. године, тј. до бежања пред Турцима, према ранијој рачуници позната је 361 повеља.¹⁹ Чанадски каптол као

¹⁷ О организацији Сремске бискупије вид. Gyetvay Péter, *Egyházi szervezés*, München 1987, 58–67; још у вези са нерешеним питањима територијалне надлежности: L. Koszta, *Szerémi püspökség*, *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század), Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994, 642.

¹⁸ Szentpétery Imre, Borsa Iván, *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, I–II, Budapest 1923–1987, I/2, 666.

¹⁹ P. G. Tóth, *Vonzáskörzet*, 23; Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, II, Budapest 1897, 94.

место с јавном вером обухватао је велику територију која је углавном била источније од реке Тисе.²⁰

Од центара Калочке надбискупије Бачки каптол је имао већи значај и економски већу тежину у односу на Калочу. Док у Калочи у XIV веку број каноника износи око десет, у Бачу се у исто време процењује да је било двоструко више намештеника. Такође, стиче се утисак да се у Бачу водила интензивнија делатност места с јавном вером. О почецима ове делатности први податак потиче из 1229. године. До краја епохе династије Арпадовића позната нам је 31 повеља. Све до времена када је Лајош Велики 1353. године дао да се сви државни печати поново провере, остало је сачувано 97 повеља Бачког каптола као места с јавном вером.²¹ У односу на Бач, из Калоче је тек 1289. године, дакле знатно касније, остала сачувана прва исправа места с јавном вером. Све до краја епохе Арпадовића познато нам је свега осам издатих повеља овог места с јавном вером.²² О већем значају Бачког каптола говори и околност да је он у саставу имао три архиђакона: бачког, сегединског и сремског, док је Калочки каптол имао два архиђакона: шаркеског и бодрошког. На велику разлику између ова два каптола указује и чињеница да је Бачки под надзором својих архиђакона имао двоструко већу територију која је била знатно гушће насељена у односу на непосредну област Калочке црквене жупаније.²³ За становништво на територији касније Војводине за издавање докумената у великој мери био је задужен управо Бачки каптол, што се види и у повељама из периода који је у фокусу нашег истраживања, а у којима се највише помињу места из Бачке, Бодрошке, Вуковске и Барањске жупаније, мада се у њима у мањој мери могу наћи и подаци који су се односили на процесе вођене око поседа смештених на територији жупанија Чанад, Чонград и Торонтал.²⁴

²⁰ P. G. Tóth, *Vonzáskörzet*, 21–35. Свеобухватно о историјату Чанадског каптола вид. Juhász Kálmán, *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552)*, A csanádi egyházmegye története, Második rész. Káptalanok, szerzetesrendek, Makó 1941 (Csanádvarmegyei könyvtár 38).

²¹ Parlagi Márton, *A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében*, Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged 2001, április 3), előadásai, Szeged 2001, 95–112 (у даљем тексту: M. Parlagi, *Bácsi káptalan*).

²² L. Koszta, *Egyházi topográfia*, 75, напомена 43.

²³ Исто, 48.

²⁴ M. Parlagi, *Bácsi káptalan*, 107–108.

С најмање поузданих чињеница се може оценити рад стоних каптола Сремске бискупије у својству места с јавном вером. Ситуацију отежава околност да су извори повезани с овом проблематиком веома непотпуни и спорадични. Вероватно је управо због тога све до сада изостало систематско и методолошко истраживање и обрада тог материјала. Сазнања о два сремска каптола су стога и даље остала врло оскудна. Нејасна је, наиме, представа о броју и саставу каноника који су чинили те каптоле, као и интензитет издавања докумената и територија на коју се односио делокруг њихове делатности. Чак је дискутабилно и то да ли се уопште може створити макар каква-таква фрагментарна реконструкција њихове делатности.

Следећи тип цркава које су на овим просторима у средњем веку вршиле делатност места с јавном вером представљају три препозитуре: тителска, арадска и хајсентлеринска. Редом је требало да за своје оснивање захвале владарској вољи и дарежљивости. Најстарија међу њима је тителска црква посвећена Светој мудрости у Бачкој жупанији из последње трећине XI века, основана од стране млађег брата Ладислава Светог, Херцега Ламперта. Чланство зборног каптола чврсто је било везано за краљевски двор, односно унутар владарске курије за краљевску капелу која је у раном периоду представљала установу краљевског двора задужену за издавање повеља. Надзор над тителском препозитуром као и над осталим краљевским црквама имали су острогонски надбискупи. С обзиром на то да члановима препозитуре дворско издавање повеља није било страно, природно је да се ова институција преобразила у место с јавном вером. Ова њена делатност може се пратити од 1237. године и везује се нарочито за територију жупанија Бач, Срем, Ковин и Торонтал. Судбина сачуваних докумената овог места с јавном вером као и у случају других места тог типа с овог простора врло је несретна. Процват места Тител и значај овдашње препозитуре у XIII и XIV веку дозвољавају претпоставку да је овај зборни каптол одиграо веома важну улогу у „задовољавању потреба“ околног становништва за повељама.²⁵

Пуно заједничких црта показује и историјат Арадског зборног каптола који је био други по реду у јужној Угарској. Његово оснивање везује се за краља Белу II (1131–1141) који је, као и више његових наследника, дао велике приходе арадској цркви. Наиме, Арадски

²⁵ М. Érdűhelyi, *A titeli káptalan története*, Zombor 1895; Gy. Györffy, *ÁMF*, 240–242.

зборни каптол је био подређен непосредно краљу, тако да је од самог почетка био ослобођен црквене власти чанадског бискупа. Његове везе с краљевским двором и његовим свештенством су биле веома чврсте. Број каноника приближно је износио 20. У првим деценијама XIII века више пута су арадски препозити били уједно и краљевски канцелари. На углед и успон Арадског каптола утицала је и околност да се под његовим сводом, већ у раној фази развоја, усталило одржавање божјих судова и то путем већ помињаног „метода“ испитивања виновника стављањем ужареног железа на длан. Почеци његовог рада као места с јавном вером имају трагове из 1229. године. Своје послове је обављао на релативно широкој територији, а то је онда имало одраза и на интензитет његове делатности, од Бихара па све до доњег Дунава, односно до ердељских висоравни. Садржај докумената је првенствено везан за људе, поседе и догађаје у жупанијама Арад, Бекеш, Чанад, Чонград, Крашо, Тамиш, Торонтал и Заранд. Број сачуваних и обрађених повеља у периоду од 1229. године до 1552. је 632.²⁶ Овај број је на реченом простору изузетно велик, међутим, мора се уочити и да се данашња територија Војводине не поклапа са средњовековним простором деловања и надлежности Арадског каптола. Проширење арадске препозитуре према западу доста је ограничавао Чанадски каптол који је у издавању докумената такође играо врло значајну улогу, а налазио се западно од Арада.

Трећи по реду зборни каптол династичког порекла у овим крајевима била је хајсентлеринска препозитора у Бодрошкој жупанији основана од стране супруге краља Беле III, краљице Ане Шатијон, између 1173. и 1184. године. Снага, значај и могућности ове препозитуре били су скромнији у односу на оне у Тителу или Араду. Хајсентлеринска црква је од својих почетака била под надлежношћу калочког надбискупа, тако да је династички темељ ове установе временом изгубио на значењу. Пошто је служба препозита већ пре средине XIII века била повезана с Бодрошким архиђаконатом, овај зборни каптол је чврсто био укључен у црквену организацију Калочке надбискупије. Први трагови делатности ове препозитуре могу се пратити од 1262. године, мада нам они, нажалост, мало тога откривају

²⁶ Juhász Kálmán, *Aradi hiteleshely vezetői*, у: Szántó-Kovács János Múzeum Évkönyve, 20, 1960, 101–134; Такође Juhász Kálmán, *Egy délföldi hiteleshely kiadványai*, Aradi regeszták, Gyula 1962; Gy. Györffy, *AMF*, 170–172.

о делатности ове установе.²⁷ Распростирање обављања послова препозитуре везује се првенствено за Бодрошку и у мањој мери за Барањску жупанију. Мали број сачуваних докумената може се подједнако објаснити страдањем извора као и слабијим интензитетом рада институције на издавању повеља. Ипак се претпоставља да је ова препозитурa играла знатно већу улогу у издавању докумената него што је то посведочено изворима, с обзиром на то да је географски била смештена на пола пута између калочког и бачког места с јавном вером.

Делатност треће групе институција које су издавале документа – конвената, није карактеристична за област данашње Војводине у XIII веку, мада је овде било мноштво манастира најразличитијих редова.²⁸ Спорадично, поједине повеље указују да су неки манастири чинили кораке да се укључе у рад места с јавном вером, али су њихови напори на том пољу изгледа били само пролазног карактера. Примери издавања повеља од стране конвената везаних за поменућу територију су заправо врло ретки. Везани су за манастире који су радили већим интензитетом и који су били прометнији. Као такав издавач повеља јавља се Печ-варадински конвент бенедиктинаца у чијој се пракси издавања докумената налазе повеље које се односе на жупаније Бодрога и Бача. По свему судећи, број стоних и зборних каптола био је довољан да подмири потребе локалног становништва и насеља која су на њих била упућена.

Писменост која замењује усмену традицију у правном животу проширује се у XIII веку у целој средњовековној Угарској, да би у XIV веку дошло до процвата делатности на овом пољу. На основу горе изнете оцене, јасно је да су се институције установљене због потребе друштва за обезбеђењем писаних докумената из области правног живота, а ту пре свега мислимо на стоне и зборне каптоле као места с јавном вером, на територији данашње Војводине појавиле истовремено када и у другим областима тадашње Угарске. Проучавању рада места с јавном вером историографија није приступила с једнаком пажњом и интензитетом истраживања. Али с обзиром на то да тренутно још увек траје проучавање извора који се односе на територију средњовековне Угарске, делимично за анжујски период између 1301. и 1387. године, а делимично за период владавине Жигмунда Луксембуршког све до

²⁷ Gy. Györfly, *ÁMF*, 718–719.

²⁸ Врло детаљно и прецизно даје њихов преглед L. Koszta, *Egyházi topográfia*, 51–69.

1437. године, можемо се надати да ћемо захваљујући резултатима ових истраживања створити потпунију и изједначенију слику о карактеристичном стању појединих области и регија. На том пољу, није занемарујућа околност да је подухват проучавања средњовековних извора који је у последњој четвртини XX века био окренут, и још увек је, систематичном проучавања места с јавном вером с посебним акцентом на институције које су имале моћ издавања повеља. Нека од места с јавном вером су својом делатношћу обухватила и територију данашње Војводине. Нова открића из њихове делатности, верујемо, свеобухватније ће продубити сазнања историографије о овој занимљивој теми.

*С мађарског језика рад превела
Ангела Харди Иршаи*

**MAJOR INSTITUTIONS OF LITERACY: PLACES WITH PUBLIC
FAITH
IN THE TERRITORY OF CURRENT VOJVODINA IN THE
MIDDLE AGES**

Summary

The paper analyzed the development and function of the places with public faith (*loca credibilia*) as "institutions of literacy" in the Middle Ages in the territory of current Vojvodina, which was the territory of southern Hungary at the time. A development of these medieval institutions in the territory of today's Vojvodina followed the general social trends. The emergence of the places with public faith was closely related to the territorial - church organization. Primarily, these institutions were formed next to the Cathedral Church and their capitols (*capitulum cathedralis*). Choir capitols (*capitulum collegiale*), called repositories, as well as convents, i.e. monastic communities, also functioned as places with public faith. In the Middle Ages the territory of current Vojvodina was divided under two church dioceses, Bač-Kaloča Archdiocese and Čanad Diocese. Čanad Capitol, as the place of public faith, included a large territory that was mostly east of the Tisa River. In total, 361 charters of this capitol were preserved until the mid-sixteenth century. Bač-Kaloča Archdiocese had two sees. Bač Capitol had a higher profile and greater economic value than Kaloča, thus having more developed activity related to the issuance of documents. While in the fourteenth century there were about ten clergymen in Kaloča, their number was double in Bač at the time. The first data which indicated a beginning of the activities of the places with public faith in Bač referred to 1229. By the mid fourteenth century, there were preserved 97 charters of this institution. In the Middle Ages, Bač Capitol was generally in charge of issuance of the documents for the territory of Vojvodina. Catholic Diocese of Sirmium was established in 1229. Its first seat was an abandoned monastery K1, i.e. Kew in Banoštor where Archdiocese of St. Protomartyr Stephen, was established. After Mongol invasion, the seat of the diocese was moved to the fortress on the River Sava near Mitrovica, and the new Capitol was named after an early Christian martyr, a Sirmium bishop Irenaeus. Due to the fragmentary sources, it is very difficult to reconstruct

the activities of these two places with public faith. The most important and the oldest *capitulum Collegiale*, or repository that acted in the territory of Vojvodina in the Middle Ages was the church dedicated to the Saint Sophia-Holy Wisdom in Titel in Bačka county, established in the last third of the eleventh century. Its work in this field could be traced back to 1237, and it was specifically bound to the territory of the counties Bač, Sirmium, Kovin, and Torontal. An activity of the convents as the places of public faith was not typical for the territory of today's Vojvodina, although there were many monasteries of various ranks in the area.

Keywords: *loca credibilia*, southern Hungary, 12-16 century, territory of current Vojvodina, capitols, convents, Bač, Kaloča, Čanad, Titel, Banoštor, Sirmium, St. Irenaeus.

Др Ифигенија Драганић
Мр Снежана Вукадиновић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

UDC 911.372.2:801.311.3(497.113)“04/14“
911.37.2:801.311(497.113)“04/14“

***LOCA PANNONICA* У ГРЧКИМ ИЗВОРИМА**

Сажетак: Аутори рада пронашли су и превели изводе из неких грчких извора, класичних и византијских, који помињу нека насеља или области на данашњој територији Војводине, како би се, пре свега, утврдили њихова убијација, настанак, нестанак или историјски континуитет. У оквиру тога, помињу се и племена и народи који су се смењивали током векова на панонском тлу, као и нека значајна историјска имена, најчешће везана за ратне или црквене сукобе са ових подручја.

Кључне речи: топоними, хидроними, ороними, Сирмијум, Таурунум, Срем, Панонија, Сава, Дунав, антички грчки писци, византијски писци.

Ово истраживање базира се на налажењу помена насеља, као и њихове убијације, уколико је то могуће, на основу грчких, античких и византијских извора. С обзиром на то да су се насеља организовала у местима која су имала услове за живот, односно поред великих токова река, и на погодним плодним и донекле природно заштићеним местима, незаобилазно је осврнути се и на хидрониме и орониме који се помињу у изворима. Током времена ова насеља основана на тлу данашње територије Војводине често су разарана, нестајала су или су, најчешће, на територији старих насељених места настајала нова, некада задржавајући првобитан назив а некад га мењајући. Треба имати у виду да су због природе тла, али и климатских услова, панонска насеља, осим великих градова попут Сирмијума, већином грађена од пропадљивог материјала, као што су дрво, ћерпич, трска и слама, те је стога веома тешко, а у неким случајевима и немогуће, реконструисати их и утврдити њихов број.¹

¹ Вид. Alka Domić Kunić, *Bellum Pannonicum (12–11. pre Kr.), posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, VAMZ, 3. s., XXXIX, 59–164, 2006, 70.

Шта се подразумева под термином *loca Pannonica*? С обзиром на то да је у античко доба Панонија² подразумевала велику територију данашње Аустрије, Хрватске, Мађарске и данашње Војводине, ми смо покушали да се ограничимо само на Доњу Панонију, тзв. *Pannonia Inferior*,³ и то на онај део који се налази на територије данашње Војводине, али немогуће је у потпуности издвојити само тај део. Извори говоре о територијалним целинама и њима у односу на друге територијалне јединице Балкана и Паноније. Свакако морамо имати у виду да је већи део територије северно од Дунава представљао део тзв. *in barbaricum*, јер је то географски веома неприступачна територија, где су се током векова смењивала бројна „варварска“ племена и народи, те је због тога и римској власти остала недовољно приступачна. То значи да су се на граници Дунава развили погранични стационарани војни табори који су били спремни да интервенишу при упадима варвара у Римско царство. Тај „непокорени“ или тешко покорени део Паноније чинили су данашњи Банат и делови Бачке, док је у Срему утврђено више сталних насеља, која су постојала током више векова или су се трансформисала. Такође, морамо се ослонити и на сведочанство Апијана који каже да у време римског освајања Паноније „...καὶ οὐ πόλεις ᾤκουν οἱ Παίονες οἶδε, ἀλλ' ἀγροὺς ἢ κώμας κατὰ συγγένειαν ἢ οὐδ' εἰς βουλευτήρια κοινὰ συνήεσαν, οὐδ' ἄρχοντες αὐτοῖς ἦσαν ἐπὶ πᾶσιν“ („...становници Паноније не бораве у градовима, већ живе свуда по својој територији, у селима организовани по сродству...“).⁴ На територији коју обухвата велика површина провинције Паноније постоји само мали број правих градова. То су Петовиј и Мурса, Емона, Наупорт, Сегестика и за наше истраживање најзначајнији Сирмијум,⁵ који се налази на територији данашње Војводине и по ком Срем и носи назив. Ти градови су заправо били келтски систем утврђивања територија преко утврђених насеља *oppida-dunum/donon* (грч. -δουνον) од којих су још као „предстража“

² За истраживање античке Паноније незаобилазна је студија Андраша Мочија (András Mócsy), *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Budapest 1974.

³ Као римска провинција Панонија је организована 10. године нове ере, а тек у време цара Трајана је подељена на Горњу и Доњу Панонију.

⁴ App. *Illyr.*, 4.22.

⁵ Cf. Alka Domic Kunić, *Bellum Pannonicum*, 70.

панонских територија постојали Хеорта⁶ (на граници Аустрије и Мађарске) и Капедунум на југу, на територији данашњег Ужица,⁷ како наводи Страбон 'Εορτα καὶ Καπέδουνον.⁸

Срем је био најповољније место за насељавање, имао је довољно природних ресурса, тј. грађу, и дрвну и рудна богатства, плодно тле за земљорадњу, развијено виноградарство, али и занатске центре, као што је келтски центар Гомолава⁹ код Хртковаца где су се производиле керамичке цеви за потребе целог Царства. Не смемо заборавити да је цар Проб (276–282) стациониране војне одреде на Фрушкој гори ангажовао у исушивању мочварног тла и прављењу фрушкогорских винограда, као ни то да је Сирмијум био неко време једна од царских престоница и хришћански центар.¹⁰ У византијско доба делови некадашње римске провинције Паноније ушли су у састав теме Сирмијум,¹¹ а касније у оквире Угарске.

Стога, етапа овог истраживања огледа се у изналажењу и сабирању најзначајнијих топонима, оронима и хидронима на територији Доње Паноније на основу грчких извора, а изабрани одељци из тих извора, који код нас још нису преведени, дати су у српском преводу.

Изводи античких и византијских извора дати су у оригиналу по хронолошком реду и у њима су топоними, хидроними и ороними подвучени. Овакав приступ тематици код нас није рађен, односно истраживања данашње територије Војводине искључиво су третирана или из античке перспективе или из средњовековне. Такође, сама територија Паноније обрађивана је у ширем географском оквиру, обично заједно са другим областима бивше Југославије. За антички

⁶ Хартберг.

⁷ У околини Ужица налази се средњовековна тврђава Годун. Управо келтски суфикс -дун (-*dunum*) указивао би да је то заправо ово античко утврђење.

⁸ Strab. 7.5.12.

⁹ Велика Даутова-Рушевљан, Олга Брукнер, *Гомолава 3, Римски период*, Нови Сад 1992.

¹⁰ О томе вид. радове Александре Смирнов-Бркић: *Св. Амбросије Милански у Сирмијуму – прилог проучавања аријанства у Срему*, Зборник Српска теологија данас, 2011, 147–157; *Изгнанство Арија у „Илирик“ према историјским изворима*, Истраживања 23, 2012, 137–151, као и њену студију из овог зборника *Писани извори о Св. Иринеју Сремском у контексту најстарије црквене организације Срема*.

¹¹ У XI веку.

период најзначајнија је студија Фануле Папазоглу,¹² која се бави широм територијом, односно античким племенима на територији Балканског полуострва, а за византијски период то су свеске САНУ *Византијски извори за историју народа Југославије*.

Од античких извора – које смо успели да утврдимо – који наводе топониме, хидрониме и орониме ту су: Страбонова *Географија*, Аријанова *Индија*, Птолемајеви нацрти за карте познати под називом *Географија* и Касија Диона *Римска историја*.

Међу касноантичким грчким и византијским изворима значајним за ову тему су Херодијанова језичка разматрања, *Историја аријанства* Атанасија Великог, затим реторски списи, односно говори цара Јулијана Апостате, као и *Црквена историја* Сократа Схоластика. Следе извори у оригиналу и у српском преводу:

- Антички географ Страбон помиње реку Саву, Дунав и Наор, од народа Скордиске и Бреуке, а од већих насељених места Сирмијум.

7.5.2. εἰς γὰρ Ναύπορτον ἐξ Ἀκυλῆιας ὑπερτιθεῖσι τὴν Ὀκραν εἰσὶ στάδιοι τριακόσιοι πεντήκοντα, εἰς ἣν αἱ ἀρμάμαξαι κατὰγονται, τῶν Ταυρίσκων οὐσαν κατοικίαν ἔνιοι δὲ πεντακοσίους φασίν. ἢ δ' Ὀκρα ταπεινότατον μέρος τῶν Ἀλπεῶν ἐστὶ τῶν διατεινουσῶν ἀπὸ τῆς Ῥαιτικῆς μέχρι Ἰαπόδων ἐντεῦθεν δ' ἐξαίρεται τὰ ὄρη πάλιν ἐν τοῖς Ἰάποσι καὶ καλεῖται Ἀλβια. ὁμοίως δὲ καὶ ἐκ Τεργέστε κόμης Καρνικῆς ὑπέρθεσις ἐστὶ διὰ τῆς Ὀκρας εἰς ἔλος Λούγεον καλούμενον. πλησίον δὲ τοῦ Ναυπόρτου ποταμός ἐστὶ Κορκόρας ὁ δεχόμενος τὰ φορτία οὗτος μὲν οὖν εἰς τὸν Σάβον ἐμβάλλει, ἐκεῖνος δ' εἰς τὸν Δράβον, ὁ δὲ εἰς τὸν Νόαρον κατὰ τὴν Σεγεστικήν. ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος πλήθει προσλαβὼν τὸν διὰ τῶν Ἰαπόδων ῥέοντα ἐκ τοῦ Ἀλ-βίου ὄρους Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανουίῳ κατὰ τοὺς Σκορδίσκους. ὁ δὲ πλοῦς τὰ πολλὰ τοῖς ποταμοῖς ἐπὶ τὰς

¹² Фанула Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969.

ἄρκτους ἐστίνῃ ὁδὸς δ' ἀπὸ Τεργέστε ἐπὶ τὸν Δα-νοῦιον σταδίῳ ὅσον χιλίων καὶ διακοσίων. ἐγγὺς δ' τῆς Σεγεστικῆς ἐστὶ καὶ ἡ Σισκία φρούριον καὶ Σίρ-μιον ἐν ὁδῷ κείμεναι τῇ εἰς Ἰταλίαν.

Ако неко прелази преко планине Окра¹³, од Аквилеје према Наупорту¹⁴, колима стиже у насеље Тауриска које је удаљено три стотине и педесет стадија¹⁵, мада неки кажу да је то и пет стотина. Окра је најнижи део Алпа, који се простире од земље Реција до земље Јапода.¹⁶ Затим се планине поново уздижу у земљи Јапода, и називају се Албијске планине¹⁷. Слично томе, такође постоји и пролаз који води преко Окре, од Тергесте¹⁸, карничког села, до мочваре зване Лугеј. Поред Наупорта се налази река Коркора¹⁹, на којој се обавља теретни саобраћај. Ова река се улива у Саву, а Сава у Драву, да би се Драва улила у Ноар²⁰ код града Сегестике. У непосредној близини Наупорта, Ноар добија на снази и количини воде због притоке реке Колапис²¹ која тече са Албијских планина кроз земљу Јапода, а на крају се улива у Дунав у земљи Скордиска²². Путовање овим рекама се, највећим делом, одвија према северу. Пут од Тергесте до Дунава²³ износи око хиљаду и две стотине стадија. Близу Сегестике, а на

¹³ Тзв. Јулијски Алпи.

¹⁴ Врхника.

¹⁵ 1 стадиј = 185 м.

¹⁶ Обухвата територију Лике и западне Херцеговине.

¹⁷ Велебит, cf. 4.6.1.

¹⁸ Трст.

¹⁹ Крка.

²⁰ Мура.

²¹ Купа.

²² Око данашње сремске области.

²³ Сматра се да је овај древни пут описан и у Аполонијевој *Аргонаутици* (4.282–292 и 316–328) када су се Аргонаути вратили узводно Дунавом и Савом и спустили преко Наупорта до Јадранског мора, на шта упућује и Плинијево објашњење назива (N.H. 3.18. 128) насеља Наупорт као места одакле се преносила лађа. Cf. A. Domic Kunić, *Posljednja faza osvajanja južne Panonije*, 63, fn. 13, 14.

путу за Италију, налазе се и тврђава Сисција и град Сирмијум²⁴.

7.5.3. Ἑθνη δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιᾶται, ὧν Βάτων ἡγεμόν, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, ἃ διατείνει μέχρι Δαλματίας σχεδὸν δέ τι καὶ Ἀρδιαίων ἰόντι πρὸς νότον ἅπασα δ' ἢ ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδρίου παρήκουσα ὀρεινὴ μέχρι τοῦ Ῥιζονικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀρδιαίων γῆς... μεταξὺ πίπτουσα τῆς τε θαλάττης καὶ τῶν Παννονίων ἐθνῶν.

Панонска племена²⁵ су Бреуци, Андизети, Дитиони, Пирусти, Мези/Мезеји и Десидијати, чији је вођа Батон²⁶, а такође постоје и нека мања, не тако важна племена, и сва она заузимају територију од Далмације, а на југу скоро до земаља Ардијеја. Целокупно планинско земљиште, које се протеже дуж Паноније, од јадранских увала, чак од Рисанског залива²⁷ и земаља Ардијеја, припада Илирима, а налази се између мора и панонских племена.

- Аријан у свом делу *Индија* описујући земљу Индуса пореди је са земљом Пеонаца и у том поређењу наводи Дунав и Саву, односно где се Сава улива код Пеонаца–Пеоњана. Као убикацију тог места наводи Таурунум, што је место данашњег Земуна.

Αγ., *Ινδ.*, 4.16.4. ...ὁ δ' Ἰστρος ὀλίγος μν ἀνίσχει ἀπὸ τῶν πηγέων, δέχεται δ πολλοὺς ποταμούς, ἀλλὰ οὔτε πλήθει ἴσους τοῖς Ἰνδῶν ποταμοῖσιν, οἱ ἐς τὸν Ἰνδὸν καὶ τὸν Γάγγην ἐκδιδοῦσιν, πλωτοὺς δ δὴ καὶ κάρτα ὀλίγους,

²⁴ Сремска Митровица.

²⁵ О њима вид. Ф. Папазоглу, Нав. дело.

²⁶ О устанку два Батона вид. Cass. Dio 55.29–34 и Vell. Pat. 2.114.

²⁷ Тј. Бококаторског залива.

ὦν τοὺς μὲν αὐτὸς ἰδὼν ὁδὰ, τὸν Ἑνὸν τε καὶ τὸν Σάον.
Ἑνὸς μὲν ἐν μεθορίῳ τῆς Νωρικῶν καὶ Ῥαιτῶν γῆς
μίγνυται τῷ Ἰστρῷ, ὃ δὲ Σάος κατὰ Παίονας, ὃ δὲ χῶρος,
ἵνα περ συμβάλλουσιν οἱ ποταμοί, Ταυροῦνος καλεῖται.
ὅστις δὲ καὶ ἄλλον ὁδε ναυσίπορον τῶν ἐς τὸν Ἰστρὸν
ἐκδιδόντων, ἀλλὰ οὐ πολλοὺς πού ὁδε.

...Истар је мален у изворишту, но прима многе притоке,
али ипак не толико њих колико их се у Индији улива у
Инд и Гангу, а пловних сасвим мало; такве знам две које
сам својим очима видео, Ену и Саву. Ена се спаја са
Истром на граници норичке и ретске земље, а Сава у
земљи Пеонаца. Област где се те две реке састају зове се
Таурун. Ако неко и зна коју другу пловну притоку Истра,
свакако их не зна још много таквих.²⁸

- Птолемај у својој Другој књизи *Географије* (2.15.) под
називом *Παννονία τῆς κάτω θέσις* (Панонија доњег
положаја, тј. *Pannonia Inferior* или Доња Панонија) наводи
највећи број места на територији данашње Војводине од
којих ми наводимо само оне за које је утврђено која су то
места:

Κόρνακον – Сотин у Срему на десној обали Дунава,
Ακούμικον – Стари Сланкамен а поред и војно утврђење
крај насеља које Птолемај бележи посебно
као Ακούμικον λεγίων.

Ρίττον – Сурдук,

Βασσίανα – Доњи Петровац источно од Ср. Митровице,

Σίρμιον – Ср. Митровица,

Τάρσιον – место где се Дрина улива у Саву, могуће да је
то данашња Сремска Рача,

Ταύρουνον, Ταύρουρον – Земун²⁹.

²⁸ Аријанову *Индију* је на српски превео Александар Лома. Књига је изашла 1997. у
издавачкој кући Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад. Овде је дат
његов превод.

²⁹ Већина ових места обрађена је у *Monumenta Carthographica Jugoslaviae I*, Beograd
1974.

Од народа помиње Амантине, Бреуке, Скордиске, Арабиске, Еркунијате и Андијанте.

Од хидронима наводи Саву (Σάουος), Дунав (Δανούβιος), Драву (Δαρός), Врбас (Βερβίς)?, који је ван простора нашег разматрања, али је битан због убикације наведених места.

- Антички аутор Касије Дион, описујући у својој *Римској историји* ратове Римљана са варварским племенима на територији Балкана и Паноније, од народа помиње Келте, Бреуке, Десидијате и Дачане, као пограничне делове Далмацију и Мезију, од утврђених места Сирмијум и Фрушку гору коју назива Αλμάν όρος, у латинском облику познато као *Alma mons*, место окршаја Римљана са Бреуцима.

Cass. Dio., 55. 29-30. ίαίτια δ τοῦ καίπερ παρασπονδήσασί σφισι δι' ὀλίγου αὖθις τὴν εἰρήνην δοθῆναι τά τε τῶν Δελματῶν καὶ τὰ τῶν Παννονίων, μειζόνως τε παραχθέντα καὶ ὀξείας ἐπιστροφῆς δεηθέντα, ἐγένετο. ταῖς γὰρ ἐσφοραῖς τῶν χρημάτων οἱ Δελμάται βαρυνόμενοι τὸν μὲν ἔμπροσθε χρόνον καὶ ἄκοντες ἡσύχαζον ὥς δ' ὃ τε Τιβέριος ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς τὸ δεύτερον ἐστράτευσε, καὶ Οὐαλέριος Μεσσαλῖνος ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων αὐτὸς τε σὺν ἐκείνῳ ἐστάλη καὶ τὸ πολὺ τοῦ στρατοῦ συνεξήγαγε, καὶ τινα καὶ σφεῖς δύναμιν πέμψαι κελευσθέντες συνῆλθόν τε ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν ἡλικίαν σφῶν ἀνθοῦσαν εδόν, οὐκέτι διεμέλλησαν, ἀλλ' ἐνάγοντος αὐτοὺς ὅτι μάλιστα Βάτωνός τινος Δησιδιάτου τὸ μὲν πρῶτον ὀλίγοι τινες ἐνεωτέρισαν καὶ τοὺς Ῥωμαίους ἐπελθόντας σφίσιν ἔσφηλαν, ἔπειτα δ ἐκ τούτου καὶ οἱ ἄλλοι προσαπέστησαν. καὶ μετὰ τοῦτο καὶ Βρεῦκοι Παννονικὸν ἔθνος, Βάτωνα καὶ αὐτοὶ ἕτερον προστησάμενοι, ἐπὶ τε τὸ Σίρμιον καὶ ἐπὶ τοὺς ἐν αὐτῷ Ῥωμαίους ὥρμησαν. καὶ ἐκεῖνο μὲν οὐκ ἐξεῖλον (αἰσθόμενος γὰρ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῶν Καικίνας Σεουήρος ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων ἐπῆλθέ τε

αὐτοῖς διὰ ταχέων περὶ τὸν Δράουον ποταμὸν οὖσι καὶ συμβαλὼν ἐνίκησεν), ἀναμαχέσεσθαι δέ πη διὰ βραχείας, ἐπειδὴ καὶ τῶν Ῥωμαίων συχνοὶ ἐπεπτώκεσαν, ἐλπίσαντες πρὸς παράκλησιν συμμάχων ἐτράποντο. καὶ οἱ μὲν συνίστων ὅσους ἐδύναντο, ἐν δὲ τούτῳ ὁ Βάτων ὁ Δελμάτης ἐπὶ Σάλωνα στρατεύσας αὐτὸς μὲν λίθῳ χαλεπῶς πληγεὶς οὐδὲν ἔπραξεν, ἑτέρους δὲ τινὰς πέμψας πάντα τὰ παραθαλάσσια μέχρι τῆς Ἀπολλωνίας ἐλυμήνατο, καὶ τινὰ ἐνταῦθα μάχην δι' αὐτῶν τοὺς προσμίζαντάς σφισι Ῥωμαίους, καίπερ ἡττηθεὶς, ἀντεπεκράτησε. πυθόμενος οὖν ταῦθ' ὁ Τιβέριος, καὶ φοβηθεὶς μὴ καὶ ἐς τὴν Ἰταλίαν ἐσβάλωσιν, ἔκ τε τῆς Κελτικῆς ἀνέστρεψε, καὶ τὸν Μεσσαλῖνον προπέμψας αὐτὸς τῷ πλείονι τοῦ στρατοῦ ἐφείπετο. αἰσθόμενος δὲ τῆς προσόδου αὐτῶν ὁ Βάτων ἀπήντησε τῷ Μεσσαλίνῳ, καίπερ μηδέπω καλῶς ἔχων, καὶ ἐπικρατέστερος αὐτοῦ ἐν παρατάξει γενόμενος ἔπειτ' ἐξ ἐνέδρας ἐνίκηθη. κακὸν τοῦτου πρὸς τε τὸν Βάτωνα τὸν Βρεῦκον ἦλθε, καὶ κοινωσάμενος αὐτῷ τὸν πόλεμον ὄρος τι Ἀλμὰν κατέλαβέρ κἀνταῦθα πρὸς μὲν τοῦ Ῥυμητάλκου τοῦ Θρακῆος, προπεμφθέντος ἐπ' αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Σεουήρου, βραχεία τινὶ μάχῃ ἡττήθησαν, πρὸς δ' αὐτὸν ἐκείνον ἰσχυρῶς ἀντέσχον. καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ τε Σεουήρου ἐς τὴν Μυσίαν διὰ τε τοὺς Δακοὺς καὶ διὰ τοὺς Σαυρομάτας πορθοῦντας αὐτὴν ἀπάραντος, καὶ τοῦ Τιβερίου τοῦ τε Μεσσαλίνου ἐν Σισκίᾳ ἐγχρονισάντων, τὴν τε συμμαχίδα σφῶν ἐπέδραμον καὶ συχνοὺς προσαπέστησαν. καὶ ἐς μὲν χεῖρας, καίπερ τοῦ Τιβερίου πλησιάσαντός σφισιν, οὐκ ἦλθον αὐτῷ, ἄλλοσε δὲ καὶ ἄλλοσε μεθιστάμενοι πολλὰ ἐπόρθησαν ὅτις τε γὰρ χώρας ἐμπείρως ἔχοντες καὶ κούφως ἐσκευασμένοι, ῥαδίως ὅπη ποτ' ἐβούλοντο ἐχώρουν.

Далмати, који су до сада били мирни, мада невољно, сада се под теретом пореза буне. Када је Тиберије покренуо свој други поход на Германе, и када је с њим пошао и Валерије Месалина, тадашњи намесник Далмације и Паноније, водећи и већи део своје армије, Далматима је такође наређено да пошаљу свој контингент војника;

саставши се ради обављања овог задатка, и увидевши снагу својих ратника, они више нису оклевали, већ су се, под вођством Батона десидијатског, испрва малобројни, побунили и поразили Римљане који су послати против њих, а након тог успеха и остали се придружише. Затим су Бреуци, панонско племе, под вођством другог Батона, кренули на Римљане који су се налазили у Сирмијуму. Међутим, они нису успели да заузму тај град, јер је Кекина Север, намесник суседне провинције Мезије, покренуо војску на њих чим је чуо за устанак, и сукобио се с њима близу реке Драве и поразио их; али они су се и даље надали да ће наставити борбу, пошто је у боју пало и пуно Римљана, те су, што су више могли, прикупили савезника. У међувремену, далматински Батон је напао Салону, где је тешко рањен каменом, те није ништа постигао; ипак, друге чете, које је он послао да шире панику дуж обале, и које су доспеле чак до Аполоније³⁰ где су, иако првобитно поражене, однеле победу над Римљанима. Чим је Тиберије сазнао за устанак, плашећи се да би устаници могли да нападну и саму Италију, вратио се из келтских области³¹, пославши најпре Месалину, а пратећи га и сам са главницом своје војске. Батон је ипак сазнао за њихов долазак и, иако се још није опоравио, пошао је у сусрет Месалини. Мада се показало да је јачи у отвореном сукобу са Месалининим трупима, ипак је побеђен у заседи. После тих догађаја отишао је код Батона бреучког, те су заједничким снагама заузели положај на планини Алми. Ту их је поразио Рометалк Трачанин, кога је против њих, као претходницу, послао Север, али су се жестоко одупрели њему самом. После тога Север се повукао у Мезију, коју су Дачани и Сармати почели пустошити, и док су се Тиберије и Месалина одмарали у Сисцији, Далмати су напали територије римских

³⁰ Појани у данашњој Албанији.

³¹ Заправо из Германије.

савезника и изазвали додатни бес. И премда им се Тиберије приближио са војском, они су избегавали веће и одлучујуће битке, и кретали су се са места на место, изазивајући велика разарања, што им је полазило за руком јер су добро знали терен, као и због тога што су били лако наоружани и покретљиви, ишли су куд год су хтели.

- У свом лингвистичком делу *О општем изговору грчког језика*, сачуваном у фрагментима, Херодијан наводи и Сирмијум као град у Пеонији.

Herodianus, *De prosodia catholica*, vol. 3, p. 359:

...Σίρμιον πόλις Παίωνων.

...Сирмијум, пеонски град.

- Нападајући аријанство у овим областима, византијски теолог Атанасије Богослов у *Аријанској историји* помиње Сирмијум као место Аријеве јереси.³²

HIST. ARIANORUM

45.5.3. ...καὶ κείνους ὑπογράψαι καὶ μὴ δυνηθεῖς ἀναγκάσαι μεταπέμπεται τὸν Ὅσιον. καὶ ἀντὶ ἐξορισμοῦ κατέχει τοῦτον ὅλον ἐνιαυτὸν ἐν τῷ Σερμίῳ οὔτε τὸν θεὸν φοβηθεῖς ὁ ἄθεος οὔτε τοῦ πατρὸς τὴν διάθεσιν, ἣν εἶχε πρὸς τὸν Ὅσιον, αἰδεσθεῖς ὁ ἀνόσιος οὔτε τὸ γῆρας (ἐκατονταετῆς γὰρ λοιπὸν ἦν) αἰσχυνθεῖς ὁ ἄστοργος. πάντα γὰρ ταῦτα παρείδε διὰ τὴν ἀσέβειαν ὁ νέος Ἀχάαβ καὶ ἄλλος Βαλθασάρ ἐφ' ἡμῶν γενόμενος.

...да су они потписали и пошто није прихватио, био је приморан да пошаље по Блаженог³³. И уместо да буде

³² Вид. белешку 10.

прогнан, у потпуности га је задржао у Сирмијуму не уплашивши се безбожник ни Бога ни очеве наклоности коју је имао према Блаженом. Бесрамни и окрутни безбожник не застиде се ни старца од сто лета. Наиме, све је то због непоштовања занемарио млади Ахаб и постаде други Балтазар у наше доба.

74.5. οὕτω Γρηγόριον ἀπὸ Καππαδοκίας ἔπεμψεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, καὶ εἰς μὲν τὸ Σίρμιον ἀπὸ Κυζίκου μετεπέμψατο Γερμίνιον, ἀπὸ δὲ τῆς Λαοδικείας Κεκρόπιον εἰς τὴν Νικομήδειαν ἀπέστειλεν.

...тако је послао Григорија из Кападокије у Александрију и у Сирмијум из Кизика је позвао Германија, из Лаодикеје је послао Кекропа у Никодејеу.

- Цар-философ Јулијан у свом обраћању Атињанима у скупштини и већу, као поборник старих вредности и старе паганске религије спомиње Сирмијум у ком се нашао некакав сикофант.

Ἐν Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, 5.

Πορευομένου δὲ λοιπὸν ἐπὶ τὴν ἐστίαν, ἀγαπητῶς τε καὶ μόνις ἀποσώζομένου, συκοφάντης τις ἀνεφάνη περὶ τὸ Σίρμιον, ὃς τοῖς ἐκεῖ πράγματα ἔρραψεν ὥς νεώτερα διανοομένοις³³

Ишао је, дакле, кући, задовољно и једва спасен, кад се појавио неки потказивач у околини Сирмијума који је оним ученим људима тамо представио догађаје као новину.

³³ Хосије (Осије).

- У више глава своје *Црквене историје* Сократ Схоластик наводи Сирмијум као град, и то град друге јереси, мислећи на аријанце:

HIST. ECCLES.

2.18. Ταῦτα ἐπιδεδωκότες τῷ βασιλεῖ, καὶ πολλοῖς ἑτέροις ἐκδόντες, οὐδὲν πλέον ἀνύσαντες ἀνεχώρησαν. Ἀδιαφόρου τοίνυν ἔτι τυγχανούσης τῆς μεταξὺ τῶν δυτικῶν τε καὶ ἀνατολικῶν κοινωνίας, ἐπεφύη ἐν Σιρμίῳ, πόλις δ αὕτη τῶν Ἰλλυριῶν, αἵρεσις ἑτέρα Φωτεινὸς γὰρ τῶν ἐκεῖ ἐκκλησιῶν προεστῶς, γένος τῆς μικρᾶς Γαλατίας, Μαρκέλλου τε τοῦ καθηρημένου μαθητῆς, ἀκολουθῶν τῷ διδασκάλῳ, ψιλὸν ἄνθρωπον τὸν Υἱὸν ἐδογμάτισε. Καὶ περὶ μὲν τούτων κατὰ χώραν ἐροῦμεν.

Предавши цару ово (вероисповест) и показавши га многим другима, отишли су, не присуствујући ниједном другом догађају. И док је још трајала нераздвојна заједница између Западне и Источне цркве, појавила се нова јерес у Сирмијуму, граду илирском. Наиме Фотин, који је руководио црквама у тој области, иначе пореклом из Доње (Мање) Галатије, ученик и следбеник оног Маркела који је био рашчињен, учио је да је Син Божји био обичан човек. Међутим, овом питању се морамо детаљније посветити на прикладнијем месту.

2.25. Ἐν τούτοις καθεστώτων τῶν πραγμάτων, Μαγνέντιος περὶ τὰ ἐσπέρια μέρη ἐπεφύη τύραννος ὃς Κώνσταντα, τὸν τῶν ἐσπερίων μερῶν βασιλεύοντα, περὶ τὰς Γαλλίας διάγοντα ἐκ συσκευῇ ἀνείλε Οὐ γενομένου, ἐμφύλιος μέγιστος ἀνερριπίσθη πόλεμος. Μαγνέντιος μὲν γὰρ ὁ τύραννος πάσης Ἰταλίας ἐκράτει, Ἀφρικὴν τε καὶ Λιβύην ὑφ' ἑαυτῷ πεποίητο, καὶ αὐτὰς τὰς Γαλλίας ἔσχε λαβών. Ἐν Ἰλλυρικοῖς δ ἐν

Σιρμίῳ πόλει ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἕτερος ἐπῆρτο
τύραννος ὄνομα δ αὐτῷ Βετρανίων.

Проблеми који су допрли до тог места изазваше појаву тирана-узурпатора у западним деловима царства, под именом Магненције, који је издајнички убио Констанса, цара западног дела царства, који је у то време боравио у Галији. Пошто је избио страشان грађански рат, а Магненције се прогласио за господара целе Италије, успео је да одржи и власт у Галији, док у Африци и Либији није. Међутим, у Илирику, у граду Сирмијуму, војска је прогласила новог господара, чије је име било Ветраније.

2.28. Τοιαῦτα μν Ἀθανάσιος περὶ τῶν ὑπὸ Γεωργίου κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν γενομένων οἰκείαις διεξῆλθε φωναῖς. Ὁ δ βασιλεὺς ἐπὶ τὴν Ἰλλυρίδα ἐστρατοπεδεύετορ ἦγε γὰρ αὐτὸν ἐκεῖσε τῶν δημοσίων χρειῶν ἢ ἀνάγκη, μάλιστα δ ἡ Βετρανίωνος ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἀναγόρευσις. Γενόμενος δ ἐν Σιρμίῳ κατὰ συνθήκας ἐντυγχάνει τῷ Βετρανίῳ, κατασκευάζει τε μεταθέσθαι τοὺς ἀνα-κηρύξαντας αὐτὸν στρατιώτας ὅ οἱ καὶ μεταθέμενοι Κωνστάντιον μόνον ἀνεφώνουν Αὐγούστον καὶ βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα Βετρανίωνος δ οὐδαμοῦ μνήμη βοώντων ἐγίνετο.

То су речи Атанасија у вези са страхотама које је починио Георгије у Александрији. Цар је, у међувремену, повео своју војску у Илирију. Наиме, неопходност јавних дужности захтевала је његово присуство, посебно што је војска прогласила Ветранија за цара. По доласку у Сирмијум, ступио је у преговоре са Ветранијем, склопио примирја, и преобратио мишљење војника. Они су се потом определили за Констанција као јединог августа и неприкосновеног цара. У аklamацији (која је уследила) Ветраније није споменут.

2.34. Περὶ μν οὖν Ἰουλιανοῦ ἐν τῷ μετὰ τοῦτο βιβλίῳ ποιησόμεθα μνήμην. Κωνστάντιος δ' ἐκ τῶν ἐν ποσὶ κακῶν ἡσυχάσας, ἐπὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν αὐθις πόλεμον τὴν οἰκείαν ἔτρεπε γνώμην. Ἐκ γὰρ τοῦ Σιρμίου ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν Ῥώμην ἀπιὼν, συνόδον ἐπισκόπων αὐθις ἐκήρυξεν, καὶ τινὰς τῶν ἀνατολικῶν ἐπισκόπων ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν σπεύδειν ἐκέλευσεν· ἐν ταύτῳ δ' ἶέναι καὶ τοὺς τῶν ἐσπερίων μερῶν παρεσκεύαζεν.

О Јулијану ћемо детаљније говорити у наредној књизи. Пошто се Констанције тако ослободио немира који су га закупљали, његова пажња је поново усмерена на црквена питања. На путу од Сирмијума за царски град Рим, он је поново сазвао Сабор епископа, наредио је да дођу и неки од епископа са истока у Италију: такође је уредио да дођу и они са запада.

Поред горе наведених и преведених извора, напомињемо да су за ову тему значајни грчко-византијски извори као што су Еутропијева *Кратка историја*, Епифанијева *Кутија за хлеб*, *Црквена историја* Созоменова, *Хроника* Јована Малале, административни спис ретора Јована Лидијца, *Светска историја* Теофилакта Симокате, географско-етнографски лексикон *Етника* Стефана Византинца, чак верски списи песника Јована Дамаскина, затим *Хроника* Георгија Монаха и као најважнији извор *О изасланствима* Константина Порфирогенита.³⁴ Од свих наведених извора, за које смо установили да садрже податке о насељима на војвођанском простору, постоји превод³⁵ делова

³⁴ Најважнији спис за историју јужнословенских народа јесте Порфирогенитов спис *О управљању царством* који је у том смислу и обрађен у Другом тому *Византијских извора за историју народа Југославије*, гл. уредник Георгије Острогорски, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, САНУ, Београд 1955.

³⁵ Одломци се односе на све наводе који говоре о јужнословенским народима и областима, а у овом истраживању само на оне који се тичу простора данашње Војводине и граничних делова.

Константина Порфирогенита,³⁶ Теофилакта Симокате, Јована Малале и Георгија Монаха.

На основу ових нађених извора, закључујемо да је најзначајнији топоним Сирмијум,³⁷ који се јавља у неколико облика: Σίρμιо, Σέρμιον и Σίρμεϊον. Мања места углавном нису навођена, али су свакако постојала у околини тако значајног и великог града, обезбеђујући његово функционисање. Тако се нпр. код Птолемеја наводе нека утврђења, а од река и планина најзначајнији су свакако Дунав (Δανούβιος, Δανούιος, Ἰστρος) и Сава (Σάος, Σάος, Σάουος), наведени на више начина, и Фрушка гора у два облика: Ἀλμάν и Ἀλμόν όρος.³⁸

Панонија се најпре наводи под именом Пеонија тј. Пајонија (Παϊονία), а потом Панонија (Παννονία).

Поменути извори помињу и околне области и њихова места, као што су Далмација, Мезија, Дакија, и народе који су се вековима смењивали, разна племена Келта, Илира, Дачана, Трачана, Синга, Гепида, Гота, Хуна, Авара, Словена и др.

Подручје данашње Војводине је због ове смене народа,³⁹ култура и религија, као и њиховог мешања и стварања симбиотичких култура, настављало да живи у веома тешким климатским али и геополитичким условима, због чега је некада тешко утврдити убикацију неких места, а често је долазило и до топономастичких

³⁶ Први и Други том, вид. претходне две белешке.

³⁷ Из новије библиографије о Сирмијуму издвајамо: Miroslava Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006; Miroslav Jeremić, *The relationship between the urban physical structures of medieval Mitrovica and Roman Sirmium*, Hortus artium mediaevalium 12, 2006, 137–161; Ненад Лемајић, *Sirmium*, Сремска Митровица 2009; Božidar Ferjančić, *Sirmium u doba Vizantije*, у: Radovan Prica (ur.), *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, 33–58.

³⁸ Најзначајнију студију о овој планини урадили су Петар Петровић, Милена Душанић, Олга Брукнер и Велика Даутова Рушевљан, *Фрушка гора у античко доба* (ур. Никола Тасић), Нови Сад 1995.

³⁹ Милутин Гарашанин, Јован Тодоровић, Даница Димитријевић, Анкица Милошевић, *Етнички односи на територији Војводине у праисторијском и античком периоду и у доба сеобе народа*, Нови Сад 1975.

промена, некада у потпуности а некада прилагођавајући их језичким закономерностима народа и култура који су се ту настањивали.⁴⁰

Даљи наставак истраживања ишао би у том правцу да се поред превођења ових непреведених извора анализирају подаци које су дали антички грчки и византијски писци ради расветљавања далеке прошлости данашње територије Војводине.

⁴⁰ Топономастиком су се код нас бавио Милан Будимир, *Антички становници Војводине, 1 Амантини, – 2 Бреуци*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1929, 1930. Вид. такође Петар Скок, *Топономастика Војводине*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, 1951–1955.

Ifigenija Draganić
Snežana Vukadinović

***LOCA PANNONICA* IN GREEK SOURCES**

Summary

The paper deals with the Ancient Greek and Byzantine sources regarding Pannonia, which have not been treated until now in the form of historical continuity from the ancient times till the Middle Ages. Other scholars interpreted different historical sources either in the ancient or byzantine historical context on the broader geographical and territorial level. This research was focused on finding some Greek sources that provided information on the geographical, ethnical, religious and economic life of a part of current Pannonia territory of Vojvodina over centuries.

Keywords: toponyms, hydronyms, oronyms, Sirmium, Taurunum, Pannonia, Srem, Sava, Danube, ancient Greek writers, Byzantine writers.

КЕЛТСКО НАСЕЉЕ КОД БАЧКЕ ПАЛАНКЕ

Сажетак: У овом раду су представљена досадашња археолошка истраживања келтског *oppidum*-а у близини Бачке Паланке из I века пре нове ере с циљем да се установи историјски континуитет овог насеља и веза са каснијим насељима и локалитетима који су откривени у непосредној близини.

Кључне речи: Келти, *oppidum*, Бачка Паланка.

У околини Бачке Паланке до сада је регистровано укупно 33 археолошка налазишта. Међу њима је и неколико насеља која припадају периодима од мезолита до касног средњег века.¹ Једно од најинтересантнијих налазишта је келтско насеље које се налази у непосредној околини града. Ово насеље налази се северно од Бачке Паланке у равничарском делу атара, где се уочава прстенасто узвишење које обухвата површину од 19 ха.² Прва истраживања овог локалитета обављена су 1966. године под надзором Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду, а под заштиту је стављен 1968. године.³ Истраживања овог локалитета настављена су 1970. године под руководством Олге Брукнер, када су изнете и прве претпоставке о животу становника овог утврђеног насеља. Овим археолошким истраживањима установљено је да је на овом локалитету постојало насеље са стамбеним објектима које је било заштићено бедемом. Бедем овог насеља био је изграђен насипањем земље и ојачан камењем,⁴ а око насеља су откривена и два рова који су служили за

¹ Ливија Пап, *Бачка Паланка. Монографска грађа за проучавање историје града*, Бачка Паланка 1988, 31.

² Олга Брукнер, *Келтски oppidum код Бачке Паланке*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, књ. VIII–IX, Нови Сад 1978–1979, 5.

³ Исто.

⁴ Исто.

спровођење воде из Дунава око утврђења, пошто је ток реке у прошлости ишао мало северније од данашњег.⁵ Анализом малог броја фрагмената керамике археолози су установили да је реч о насељу из каснолатенског периода и упоређују га са каснолатенским слојевима локалитета у Срему из I века пре нове ере. Од осталих материјалних извора, на овом локалитету пронађени су и оштећени ручни жрвањ, фрагменти гвозденог ножа, гвоздена карика и аморфни комади бронзаног лима, вероватно за облагање предмета од дрвета.⁶

У I веку пре нове ере на простору Подунавља живи неколико келтских племена од којих су најпознатији Скордисци, а помињу се још и племена Боји и Таурисци. Прва вест о Келтима на простору Подунавља забележена је у изворима у време Александровог похода против Трибала 335. године пре нове ере.⁷ Они се у изворима тада први пут помињу као „Келти са обала Јадрана“.⁸ Насељавање Келта на простору наше земље почиње од године 279. пре нове ере, када су дошли чак до Делфа у Грчкој, где су доживели пораз и вратили се исте године у Подунавље и населили простор око ушћа Саве у Дунав.⁹ Према мишљењу Ф. Папазоглу, Скордисци, као најпознатије келтско племе, задржавају се у Подунављу све до 12. године пре нове ере, када су их покорили Римљани.

Сами Скордисци нам нису оставили ниједан писани извор, али су нам зато антички писци говорили о Скордисцима. За три века, колико су били присутни на територији наше земље, имамо укупно 53 одломка разних текстова античких писаца који спомињу Скордиске.¹⁰ Ти текстови говоре о њиховим обичајима и територији коју су насељавали и о ратничком народу који је стално војевао са својим суседима. На основу археолошког материјала можемо да кажемо да су Скордисци, вероватно током II века пре нове ере, постепено прешли са номадског на настањен начин живота. Као доказ о њиховом седелачком начину живота можемо поменути два силоса за смештај

⁵ Л. Пап, *Бачка Паланка*, 34.

⁶ О. Брукнер, *Келтски oppidum код Бачке Паланке*, 5–6.

⁷ Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo 1969, 210.

⁸ Str. VII, 3, 8 (с. 301); Arr. I 4, 6.

⁹ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 211–212.

¹⁰ Исто, 442–453.

жита, који су пронађени на локалитету Гомолава.¹¹ Плодно Подунавље било је погодно за обраду земље, а по мишљењу Ф. Папазоглу земљорадња је у II и I веку пре нове ере морала бити њихова основна привредна делатност.¹²

На основу остатака костију домаћих животиња на локалитету код Бачке Паланке потврђени су: домаће говече, уједно и прво по значају, затим овца, коза, домаћа свиња и коњ, а пронађене су и кости јелена. Занимљиво је да у оквиру утврђеног насеља нема остатака костију других дивљих животиња које су боравиле на овом простору, попут дивље свиње и срне. С обзиром на то да су на костима потврђени трагови зуба, можемо да претпоставимо да су у овом насељу имали и псе који су се хранили отпаcima хране. Остаци костију нам сведоче да је гајење домаћих животиња имало већи значај од лова и риболова, што је случај и у осталим утврђеним насељима овог типа у централној и југоисточној Европи.¹³

Упоредо са земљорадњом развијају се и занати. Келтско племе Скордисци су били изванредни мајстори, чији је процес рада, као и припремање материјала потребног за израду грнчарије, био усавршенији него код домаћег становништва. Користили су грнчарско витло, за разлику од домаћег становништва које је радило ручно.¹⁴ Тако су у Подунављу почели да се појављују квалитетнији и боље обрађени производи. Скордисци су прихватили облик посуда које су биле традиционалне на овом простору и на тај начин обезбеђивали су добар пласман своје робе. Временом су изградили посебан стил, својствен само култури Скордиска.¹⁵ Производњом вишка робе почели су стварати и за тржиште. Скордисци су били познати и као прерађивачи метала. На основу пронађеног археолошког материјала можемо да кажемо да су били одлични ковачи. Неки научници сматрају да су ковачки занат научили од Дарданаца или Дачана. Данас нисмо сигурни одакле су набављали руду за своје производе. Јован Тодоровић мисли да су сировину увозили из суседне Босне, а можда су

¹¹ Marija Jovanović, *Mlađe gvozdeno doba, y: Gomolava od praistorije do srednjeg veka*, Novi Sad 1986, 46; F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 366.

¹² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 366.

¹³ Светлана Блажић, *Остаци фауне у келтском oppidumi код Бачке Паланке*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, књ. VIII–IX, Нови Сад 1978–1979, 14–16.

¹⁴ Borislav Jovanović, *Mlađe kameno doba, y: Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 305; Jovan Todorović, *Skordisci. Istorija i kultura*, Novi Sad – Beograd 1974, 63.

¹⁵ J. Todorović, *Skordisci*, 63.

имали и руднике на данашњој планини Космај код Београда.¹⁶ Он сматра и да су Скордисци одлично знали металургију и да су отварали радионице које су масовно производеле предмете од метала који су служили за продају на тржишту.¹⁷ Иако нам антички писци говоре да су Скордисци ратнички народ, на основу археолошког материјала можемо да закључимо да су они живели у организованом друштву са развијеном тржишном привредом.¹⁸

Келти су имали развијену привреду па је изненађујуће да су куће правили на врло ниском нивоу. На основу остатака на локалитету код Бачке Паланке, као и на другим локалитетима, претпоставља се да су Келти живели у полуземуницама које су биле основни стамбени објекти овог доба. Вероватно је то било из економских разлога и услед честих сеоба. С обзиром на то да нам остаци животињских костију показују да су се становници овог утврђеног насеља бавили сточарством и земљорадњом, можемо да претпоставимо да су се ти становници, после максималног коришћења земљишта, селили и подизали нова насеља.¹⁹

Већина келтских локалитета налази се на десној страни реке Дунав, а посебно између река Саве и Дунава, док место оснивања келтског *oppidum*-а код Бачке Паланке на левој страни обале Дунава није до краја разрешено. Према мишљењу О. Брукнер разлог за оснивање овог насеља су социјално-економске промене које су настале у I веку пре нове ере. У то време је почело издвајање појединих војних старешина и богатих људи. Ради личне безбедности и да би осигурали своја добра, они су се повлачили из отворених насеља и у њиховој непосредној близини градили своја затворена насеља – *oppidum* са бедемима. Међутим, није било правило да се поред сваког отвореног насеља изграђује затворено насеље – *oppidum*.²⁰ Оно што се може закључити из пронађеног келтског материјала је да су висок степен комерцијалне производње, квалитетно израђена керамика, употреба новца, међусобна дистрибуција и почетак развоја класног друштва (социјална организација) довели до појаве утврђених насеља.²¹ Према

¹⁶ Исто, 121.

¹⁷ М. Јовановић, *Mlade gvozdeno doba*, 70.

¹⁸ Svetozar Boškov, *Wirtschaft und Handel bei den Skordiskern in Serbien*, Balkans Law Review, Vol. 6, No. 16, Belgrade 2003, 45.

¹⁹ Ј. Тодоровић, *Skordisci*, 47.

²⁰ Исто, 49.

²¹ О. Брукнер, *Келтски oppidum код Бачке Паланке*, 6.

Неуступнију (Neústupný) *oppidum*-и су били центри предпримских формација где један слој становништва доминира над другим консолидујући своју војну и политичку моћ.²²

Економска и социјална функција *oppidum*-а код Бачке Паланке, као мала, независна јединица, могла је бити заснована на широј, развијеној организацији која је имала потребу да концентрише становништво за производњу и размену робе. Остаци материјалне културе и географски положај насеља пружају индикације о привредно-трговачком карактеру утврђења. Како сматра О. Брукнер, његов доминантни положај у панонској равници, поред Дунава, могао је бити значајан у војно-политичком погледу и истовремено користити контроли пловидбеног пута. Међутим, тешко се могу дати прецизнији закључци на основу испитаног само унутрашњег дела бедема.²³

Данас не можемо са сигурношћу да тврдимо ко је живео у овом утврђеном насељу, поготово због тога што су нам писани извори о становницима данашње Бачке у I веку пре нове ере веома оскудни. Поред Скордиска, који су живели на овом простору, могуће је да су становници овог насеља били Боји, с обзиром на то да је 1956. године у селу Обровцу, надомак овог утврђеног насеља, пронађена остава 122 златника овог келтског племена. Према Р. Марићу, Келти су ковали новац од метала добијеног у областима у којима су живели.²⁴ Остаје отворено питање одакле потиче злато употребљено за ковање новца из ове оставе, с обзиром на то да у близини нема налазишта злата, нити златног песка који су Боји могли да користе. Зато Р. Марић сматра да су Боји овај новац ковали од злата донетог из Чешке или Ердеља.²⁵

На крају овог рада можемо да констатујемо да недовољна истраженост овог утврђеног келтског насеља оставља још многа отворена питања, пре свега питање времена трајања овог насеља. Знамо да материјал са локалитета потиче из I века пре нове ере, али не можемо да утврдимо када је насеље напуштено. Посебно је занимљиво питање да ли је ово насеље имало било какву улогу у одбрани Римског царства, јер се налази на левој обали Дунава тачно преко пута римског

²² Jiří Neústupný, *A propos du modèle des oppidums celtiques*, Alba Regia XIV, Budapest 1975, 137.

²³ О. Брукнер, *Келтски oppidum код Бачке Паланке*, 6.

²⁴ Растислав Марић, *Из нумизматичке збирке Народног музеја. Остава из Бачког Обровца*, Зборник радова Народног музеја, II, Београд 1959, 196–197.

²⁵ Исто, 197.

утврђења *Cissium* (данашњи Илок у Републици Хрватској).²⁶ За сада нам археолошки материјал са овог локалитета не показује присуство римских војника. Међутим, могуће је да је дошло до прекида континуитета становања у овом насељу и да је насеље напуштено после I века пре нове ере, али је такође могуће и да је насеље поново насељено у каснијим временима с обзиром на то да су у непосредној близини овог утврђеног насеља пронађени и остаци из касно средњовековног периода, односно из XIV и XV века.²⁷ Можда ће неко ново откриће са овог локалитета бар делимично одговорити на нека од ових питања.

²⁶ Петар Поповић, *Римски лимес на Дунаву у Доњој Панонији*, у: *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995, 26.

²⁷ Ливија Пап, *Археолошки налази у околини Бачке Паланке*, Бачка Паланка 1997, 39–46.

CELTIC SETTLEMENT NEAR BAČKA PALANKA

Summary

Thus far, 33 archaeological sites in total have been registered in the vicinity of Bačka Palanka. The paper presents current archaeological exploration of Celtic oppidum near Bačka Palanka from the first century BC. The first exploration of the site was carried out in 1966, when a wall and two trenches were found around the site, while pottery, iron tools, pieces of copper sheet and remains of animal bones were found in the very settlement. Accordingly, it could be concluded that domestic animals at the time mostly included domestic cows, sheep, goats, horses, pigs, and deer. On the basis of the teeth marks, it could be concluded that there were dogs in the settlements as well. Since the majority of Celtic sites were located on the right bank of the Danube, particularly between the Sava and the Danube rivers, the reasons for the establishment of the Celtic oppidum near Bačka Palanka on the left bank of the Danube has not been fully determined. Possible reasons for the establishment of this settlement were likely socio-economic changes that occurred in the first century BC, when a part of the population dominated over the others, consolidating their military and political power. Based on the archaeological materials, it is not possible to determine when the settlement was abandoned. It is possible that there was an interruption of the residing continuity in the settlement, and that the settlement was abandoned after the first century BC. However, it is also possible that the settlement was re-inhabited in the later period, since there were found remains from the late medieval period, i.e. from the fourteenth and the fifteenth century, in the vicinity of the fortified settlement.

Keywords: Celts oppidum, Bačka Palanka.

ПИСАНИ ИЗВОРИ О СВ. ИРИНЕЈУ СИРМИЈСКОМ У КОНТЕКСТУ НАЈСТАРИЈЕ ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СРЕМА

Сажетак: У раду се критички анализирају примарни писани извори који потврђују историчност првог епископа Сирмијума – Иринеја, страдалог у прогонима цара Диоклецијана (284–305) и Максимијана (286–305). Најстарији мартиролози, пасија Св. Иринеја и пасије других сремских мученика говоре о постојању развијене црквене хијерархије око епископске столице Сирмијума. У раду се наглашава значај преживљавања традиције о страдању Св. Иринеја у периоду после пада античког Сирмијума (582) и утицај те традиције на црквену организацију средњовековног Срема.

Кључне речи: Св. Иринеј Сремски, Сирмијум, Каптол Св. Иринеја.

Рад се методолошки базира на критичкој анализи примарних писаних извора о првом историјском епископу Сирмијума – Иринеју, страдалом у прогонима цара Диоклецијана (284–305) и Максимијана (286–305). Подаци писаних извора потом се пореде са релевантним епиграфским и археолошким сведочанствима о култу Иринеја Сирмијског са циљем да се утврде обриси најстарије црквене организације Срема, али и покаже утицај писаних извора о Иринеју Сирмијском на формирање снажне култне традиције која је опстала до данас.

Према хришћанском веровању први епископи били су непосредни Христови ученици и њихови ученици, који су оснивали нове хришћанске општине на својим мисионарским путовањима по Римском царству и шире. Касније постају популарни покушаји појединих епископија да вежу своје порекло за неког од апостола, па је тако настало предање да је црквену општину у Сирмијуму 50. године основао ученик апостола Павла Св. Епенет (грч. *Ἐπαίνετός*, лат.

Epaenetus)¹, кога је 59. године наследио Св. Андроник.² Савремена наука у потпуности искључује могућност да је еванђелизација апостола Павла или његових ученика досегла Панонију у 1. веку³, с обзиром на то да је утврђено да су традиционалне епископске листе за Панонију настале 9–11. века.⁴ Теза о апостолском пореклу сирмијске цркве базирала се на помену Илирика и Далмације у *Светом писму* (*Рим* 15:19, 2 *Тим* 4:10).⁵

Ако Сирмијска епископија није основана још у апостолско доба, када је Срем тек ушао у оквире римске империје, морао ју је утврдити неки оближњи епископ. Најближа апостолски утврђена епископија био је Солун, али нема никаквих потврда о хришћанским мисијама одатле. Премда се обично наводи да су хришћани Паноније махом носили грчка имена,⁶ истраживања антропонимије Срема Милене Милин указују да је на епиграфском материјалу потврђен значајан број хришћана који носе латинска имена са тенденцијом повећања тог броја.⁷ Милин указује баш на чињеницу да већина панонских мученика које помињу мартирологији носи латинска имена (на пример Монтан и Максима, Донат, Секунд, Кандидијан, Квирин, Полион, Ромул). С обзиром на то да је Срем у римско доба сигурно био двојезично, дакле

¹ Мало познати Епенет помиње се у *Рим* 16:5: „Поздравите Епенета, мени љубазнога, који је новина из Ахаје у Христа“ (преводи Библије су према Даничић–Караџић). У латинској традицији уместо Ахаје се наводи Азија.

² Традиција о апостолском пореклу сирмијске цркве била је жива у 18. веку, када о њој опширно пише Јакопо Колети (18. век), настављач Фарлатијевог монументалног опуса, вид. Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus septimus: Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis et Sirmiensis*, Venetia 1842, XIV, 449–481.

³ Јасно је ту тезу одбацио већ хрватски црквени историчар Светозар Ритиг, вид. Svetozar Ritig, *Martyrologij srijemsko-pannonske metropolije*, Bogoslovska smotra 2, sv. 2, 1911, 353–371; упор. Жак Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану* (прев. Корнелија Никчевић), Подгорица 2005, 54–66.

⁴ Péter Kovács, *Christianity and the Greek Language in Pannonia*, Acta Antiqua Hungarica 43, 2003, 113–114.

⁵ *Рим* 15:19: „...тако да од Јерусалима и наоколо тја до Илирика напуних јеванђељем Христовим“; 2 *Тим* 4:10: „Јер ме Димас остави, омилевши ми садашњи свет, и отиде у Солун; Крискент у Галатију, Тит у Далмацију; Лука је сам код мене“.

⁶ На грчку обојеност раног панонског хришћанства указивао је и Тибор Нађ у својој докторској тези, вид. Tibor Nagy, *A Pannoniai kereszténység története a római véddőrendszer összeomlásáig*, Budapest 1939, 30–35, 57–61, 217; упор. P. Kovács, Нав. дело.

⁷ Milena Milin, *An exorcist on an epitaph from Sirmium*, Starinar 47, 1996, 247; Милена Милин, *Зачеци култова*, 210.

грчко-латинско подручје, није могуће са сигурношћу утврдити који језик је имао приоритет.

Историјске почетке хришћанске цркве у Панонији налазимо тек крајем 3. века,⁸ иако је могуће да су хришћани спорадично заступљени већ у 2. веку у вези са насељавањем легионара са Истока и продирањем источних култова. Прве писане и материјалне доказе о постојању хришћана на тлу Срема налазимо тек у време Великог прогона (303–304), када је Сирмијум као административни центар провинције Друге Паноније и панонске дијецезе, али и место царске резиденције, свакако био и судски центар у процесима вођеним против хришћана. Тиме се објашњава велики број мученика забележених у овом граду. Митровачки опат и парох Павле Милер саставио је 1884. године списак мартира Сирмијума који има око 200 лица страдалих по његовој процени од 304. до 308. године.⁹ Иако је свакако тај број преувеличан, он сведочи о значају сирмијских мученика у хришћанској традицији.

У старијој литератури било је прихваћено мишљење да је Сирмијска епископија била митрополитска већ у Константиново доба,¹⁰ те да су јој биле подређене епископије у Петовију (Птуј), Целеји (Цеље), Емони (Љубљана), Сисцији (Сисак), Мурси (Осијек), Басијани (Доњи Петровци), Сингидунуму (Београд), Виминацијуму (Костолац), Рацијарији (код Видина), Ескусу (лат. *Oescus* – бугарско село Гиген). Канонски статус митрополита формира се тек на Никејском сабору (325),¹¹ али је он сигурно настао као последица постојеће праксе према којој су епископи провинцијских центара имали већи ауторитет у односу на остале епископе провинције. Стога, будући да је Сирмијум био административни центар Друге Паноније, а једно време и читаве панонске дијецезе, могло би се сматрати пробавилним да је имао и виши ранг у односу на друге епископске

⁸ О хришћанству на тлу Хрватске и Мађарске: Branka Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia): A Catalogue of Finds and Sites*, London 1997; Dorottya Gaspar, *Christianity in Roman Pannonia: An Evaluation of Early Christian Finds and Sites from Hungary*, London 2002.

⁹ Радомир Прица, *Хришћански мученици у Сирмијуму*, у: Душан Познановић (ур.), *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 27–30.

¹⁰ D. Farlati, Нав. дело: „olim metropolis, nunc suffraganea metropolis Colocensis in Hungaria“, 319; 114; Ladislav Szörényi de Kis-Szörény, *Opis Srijema* (prev. Stjepan Sršan), Vinkovci 1989, 144–156; S. Ritig, Нав. дело.

¹¹ У 4. канону се први пут јавља титула митрополита, вид. E. A. Livingstone (ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, New York 1997³, 589.

столице. Жак Зеје изражава сумњу у постојање сирмијске митрополије у 4. веку,¹² и тај став подржавају и други савремени историчари с обзиром на то да не постоји ниједан документ који би потврдио ранг митрополије.¹³

Први писани извори о хришћанској заједници у Сирмијуму односе се на поменута страдања мученика, када је страдао и епископ Сирмијума Иринеј. Процеси који су вођени против хришћана били су правног карактера и односили су се на појединце који су били оптужени за кршење царских закона у погледу религије. Захваљујући развијености римског правног система, ови процеси су марљиво бележени, чиме је створена основа за њихову предају. И како је критички приметио кардинал Чезаре Бароније (16. век), иначе творац једног од познатијих мартирологија,¹⁴ сва хагиографска литература модерног доба базира се на литерарној традицији, јер у време страдања хришћана спомен им се најпре могао очувати само у диптисима и литургијама локалних цркава, и римским судским актима и надгробним натписима страдалника. На основу тих извора су током 4. века састављани најпре спискови мученика, тзв. мартирологији у латинској и минологији у грчкој традицији, а потом су на бази локалних календара мученика током 5. и 6. века почеле књижевне обраде, чиме се стварала хагиографска литература.

Писани извори о Иринеју Сирмијском, иако наизглед бројни због популарности хагиографског жанра до 18. века, углавном су секундарни преписи настали вековима после његовог страдања. С обзиром на то да нам нису сачувана римска судска акта у којима је суђење Иринеју бележено, овај рад даје приоритет анализи извора који су настали непосредно после Иринејевог страдања, а потом свим осталим који су директни или индиректни рефлекс те најраније традиције.

Како смо напоменули, најстарији писани извори о хришћанским мученицима јесу календарски спискови датума, а понекад и околности, њихових страдања. Међу најстарије мартирологије спада *Филокалов*

¹² Ж. Зелер, *Почеци хришћанства*, 55; упор. Jacques Zeiller, *Sur l'ancien évêché de Sirmium*, *Orientalia Christiana Periodica* 13, 1947, 669–674.

¹³ Филарет Гранић, *Црквени односи на тлу Војводине до конца византијске владавине*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, V-3, 1933–1934, 327.

¹⁴ Бароније по налогу папе Гргура XIII издао је *Martyrologium Romanum Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum* (1583) заснован на њему доступним старим мученичким актима, минологијима источне и мартирологијима западне цркве.

календар, или *Хронологија 354. (Catalogus Philocalus)*, који је саставио Фурије Дионисије Филокал, касније нотариј папе Дамаса I (366–384). Овај календар између осталог садржи и календар поштовања мученика, којих је веома мало, махом из Рима. У њему се не помиње нико од сремских мученика, осим групе познате као *Quattuor coronati* – ако се она може довести у везу са Сремом.¹⁵ Филокал под 9. новембром (V Idus Nov.) наводи имена четворице мученика ове групе: „Clementis, Semproniani, Clauī, Nicostrati in comitatum“.¹⁶

Најстарији писани извор који помиње Иринеја из Сирмијума је *Сиријски бревијар (Martyrologium syriacum)*, за који се сматра да није старији од 411. године, нити млађи од 360. године. Овај извор на сиријском настао је на основу неког изгубљеног источног мартирологија из Никомедије на грчком језику из друге пол. 4. века.¹⁷ Бревијар Иринејево страдање наводи на 6. дан месеца нисана, што одговара 6. априлу (VIII Id. Apr.): *Ἐν Συρμίῳ τῇ πόλει Εἰρηναῖος ἐπίσκοπος καὶ Νικομηδεία κυριακὴ κ. τ. λ.*¹⁸ Поред епископа Иринеја, бревијар наводи још неке мученике из Сирмијума. Тако под 9. априлом стоји Димитрије: *Ἐν Συρμίῳ Δημήτριος*, Секунда; 15. јула Секунд: *Ἐν Συρμίῳ Σεκοῦνδος*, а 29. августа Базилије: *Ἐν Συρμίῳ Βασίλειος*.

¹⁵ О проблематици порекла култа вид. Никола Вулић, *Passio sanctorum IV coronatorum*, Глас СКА 82, 1934, 1–22; *Фрушкогорски мученици*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, IV, 1934, 359–373; Павле Мијовић, *Сиријски скулптори и каменоресци – Quattuor coronati*, Старица XVII, 1966, Београд 1967, 53–59; Vesna Lalošević, *Problemi vezani uz mučeničku grupu Svetih Četvorice Ovjenčanih*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 38, sv. 1, 2006, 59–72; Darija Damjanović, *O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum)*, Scrinia Slavonica 9, sv. 1, 2009, 337–350; Jovan Maksimović, Marko Maksimović, *Early Christian martyrs who refused to worship the cult of Asclepius in the times of Diocletian*, Acta Medico-Historica Adriatica 8, sv. 2, 2010, 239–260.

¹⁶ Theodor Mommsen, *Chronographus Anni CCCLIII*, Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum, t. 9: Chronica Minora Saec. IV–VII, vol. 1, Berlin (1892; repr. Munich 1981), 13–148; упор. Michele Renee Salzman, *On Roman Time: The Codex - Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkeley 1991.

¹⁷ Hippolyte Delehaye, *Acta Sanctorum* (у даљем тексту AA SS) Novembris, pars I, Bruxelles 1894 (reprint 1971), LV. Овај најстарији мартирологиј источне цркве спасао се међу другим сиријским рукописима похрањеним у Британском музеју (п. 12150), упор. Hans Lietzmann, *Die Drei Ältesten Martyrologien*, Bonn 1911².

¹⁸ Према грчком преводу са сиријског, Louis Duchesne, *Breviarium syriacum*, у: AA SS Nov. II, LV.

Каснији *Martyrologium Hieronymianum*, настао на основу поменутог бревијара у првој половини 5. века,¹⁹ крајем месеца марта наводи највећу и најпознатију групу сирмијских мученика, која почиње свештеником Монтаном из Сингидунума. Тако 25. марта (VII Kal. Apr.) стоји: „in Sirmia Munati. Presbiter Delingi donis cum Sirmium fugisset comprehensus est ē missus est in fluvium nono lapide, inventū est corpus eius, et maxime uxoris es“.²⁰ Монтан, презвитер из Сингидунума, мучен је у Сирмијуму, јер је тамо док је бежао ухваћен и са женом Максимом бачен у реку, а тело им је нађено девет миља даље од Сирмијума. У односу на податке из *Сиријског бревијара*, видимо да се број мученика у Сирмијуму повећао.

Потом мартирологиј наводи под 6. априлом (VIII Id. Apr.)²¹:

Cod. Bern.	Cod. Eptern.	Cod. Wiss.
Nicomedia, Firmi Berenei. * <u>epi</u> . Hymnarii, Solutoris, Quriaci etc... Syrmia Donati Sixti Victoris. Gagi. Rufine. Moderate. Romane. Secundi. et aliis VII.	nicom. Sirmi herenei <u>epi</u> imari solutoris ... sirmi Donati syxti victori gagi roscinae ... Item romanae secundi et aliorum VII.	In Nicomedia firmi Herenei <u>epi</u> Himnari ... et in Syrmia rofine ... cum aliis septem.
* свуда у латинском тексту где је наведена доња црта, мисли се на горњу за скраћивање.		

Затим се под 9. априлом (V Id. Apr.) наводе пет девојака „quarum nomina ds. novit“, ђакон Димитрије и појављује се Донат, кога бревијар није помињао, а потом се 11. априла (V Id. Mai.) наводи опет Монтан²², на мајске иде неки Тимотеј²³, и 25. децембра Анастасија (VIII Id. Ian.)²⁴.

¹⁹ Giovanni Battista de Rossi, Louis Duchesne (eds.), *Martyrologium Hieronymianum*, у: *AA SS Nov. II*, Bruxelles 1894 (reprint 1971).

²⁰ *AA SS Nov. II*, 36. Други рукописи наводе краће: „In Syrmia Munati (Ept. Montani) prbi. et maxime uxore Eius“ (Cod. Bern., Wiss. Ept.), а Ept. још додаје: „et aliorum XL“.

²¹ Исто.

²² Исто, 39: „In Syrmia Montani (Montaniani – Cod. Bern.)“.

Каснији западни мартирологији увек наводе Иринеја, али не и остале поменуте сирмијске мученике: „Apud Syrmium Irenaeni Epi. et martyris“²⁵ (*Vet. Rom.* VIII Kal. Apr. – Монтана, Димитрија, Доната, Тимотеја не помиње); „In Sirmio natale Irenaei episcopi“ (*Mart. Fl.* VIII Kal. Apr. – помиње још Монтана и Максиму, Димитрија); „Et apud Sirmium natale s. Irenaei Episcopi, qui tempore Maximiani imperatoris, sub praeside Probo, primo tormentis acerrimis vexatus, deinde diebus plurimis in carcere crucitatus, novissime abscisso capite cosummatus est“²⁶ (*Mart. Ado.* VIII Kal. Apr. – спомиње Монтана и Максиму, али не помиње Ђакона Димитрија).

Неки западни мартирологији под 22. августом (XII Kal. Sept.) наводе страдање Св. Хермагоре у Сирмијуму, који је у неким рукописима праћен Донатом, Ромулом, Силваном и Венустом. Светозар Ритих истражујући порекло ове групе мученика указује да се у једном старом фуранском бривијару који је био у употреби до Тридентског сабора (1545–1563)²⁷ налазе *Acta ss. Donati, Romuli, Sylvani, Venusti et Hermogenis*, која сежу у 4. век.²⁸ Јеронимов мартирологиј наводи Хермогена са још двадесет и двоје под 12. децембром (II Id. Dec.), али без места страдања: „ermoginis donati et aliorum XXII“, и 22. и 23. августа (XI–X Kal. Sept.), међутим, у Аквилеји.²⁹ Могуће да је овде дошло до изједначавања два свеца на бази хомонимије, те су спојени легендарни аквилејски мученик³⁰ и први епископ Св. Хермоген из доба Нерона и сирмијска група мученика из Диоклецијановог доба, у којој се налазио лектор из Сингидунума – Хермоген.³¹ Акта сирмијске групе мученика написана су када и акта Св. Полиона из Цибала око 370. године према мишљењу Светозара Ритиха, који утврђује готово идентичне делове пасија.³²

²³ Исто, 45: „In Syrmia Timothei et alibi VII virginum“.

²⁴ Исто, 6: „Apud Syrmia(m) anastasiae“.

²⁵ *Martyrologium Venerabilis Bedae Presbyteri*, Plantin, 1564, 40; упор.: J. Dubois, G. Renaud, *Édition pratique des martyrologes de Bède, de l'Anonyme lyonnais et de Florus*, Paris 1976, 1–228.

²⁶ Према S. Ritig, Нав. дело, 362–363.

²⁷ S. Ritig, Нав. дело, 353–371.

²⁸ Упор. *AA SS Aug.* IV, 412–413.

²⁹ Са варијацијама: *Furtunati Hermogenis*; *Furtunati Ermodori*; *Furtunati Hermogenis*.

³⁰ Акта Св. Хермогена и Фортуната из Аквилеје налазе се у *AA SS Iul.* III, 251–255.

³¹ Акта Св. Доната, Ромула, Силвана, Венуста и Хермогена дата су у *AA SS Aug.* IV, 412–413.

³² S. Ritig, Нав. дело, 354.

Као што видимо на основу прегледа најстаријих извора, често долази до конфузија око датума, места, па чак и имена мученика. Тако постоје варијације у датуму Иринејевог страдања, па се у бројним историјским мартирологијима,³³ тако и у чувеној боландистичкој едицији *Acta Sanctorum*,³⁴ наводи 25. март (VII Kal. Apr.).³⁵ Још већу забуну изазива датум 23. август, који су усвојиле источне цркве, те га грчки минологији бележе под 23. августом,³⁶ док га словенски, будући на раскрсници источне и западне хришћанске традиције, бележе двојно. У вези са хагиографском литературом Истока, осим Св. Анастасије једини сирмијски мученик познат у грчким минологијима је Иринеј.³⁷ Датум 25. март резултат је конфузије између ида и календи, док је 23. август последица идентификације Иринеја Сирмијског са Иринејем Лионским, који је страдао тог датума.

Време Иринејевог страдања је несумњиво пролеће 304. после прокламације 4. едикта о прогону хришћана.³⁸ Такву хронологију потврђује уводни део пасије једног другог панонског мученика – Полиона из Цибале, у којој се даје кратак увод у Диоклецијанове прогоне у Панонији: „Diocletianus et Maximianus regnantes... quo tempore haec praeseptio cum venisset ad Sirmiensem civitatem; Probus Praeses imperata sibi persecutione, a clericis sumsit exordium, et comprehensum sanctum Montanum presbyterum ecclesiae Singidunensis, diuque Christianae fidei virtutibus conversatum, jussit necari. Irenaeum quoque Episcopum Sirmiensem ecclesiae, pro fide et commissae sibi plebis constantia fortiter dimicantem...“.³⁹ Из одломка сазнајемо да је Проб почео спровођење мера против свештенства, што указује на 4. едикт, а помиње се хапшење Иринеја из Сирмијума и Монтана, свештеника из Сингидунума. Ретко се јавља други датум страдања, на пример у

³³ Историјски мартирологији дају поред датума и места страдања и историјат мученика о којем је реч.

³⁴ Боландисти су друштво, првобитно језуитско, учених филолога и историчара који су од 17. века проучавали хагиографску литературу и култове светаца. Њихова најзначајнија публикација је *Acta Sanctorum* у 68 томова и часопис *Analecta Bollandiana* (у даљем тексту *AnBol.*), који и данас излази.

³⁵ *AA SS Mart.* III, 555–557.

³⁶ *Минологиј Василија II* (*Ms. Vat. gr.* 1613) из 10. века наводи га 23. августа.

³⁷ Hippolyte Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Propyleum ad *Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles 1902, 914, 917, 1035.

³⁸ Herbert Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972, xliii.

³⁹ *Passio S. Pollionis et aliorum*, у: Thierry Ruinart, *Acta martyrum*, Ratisbone 1859, 434–436.

Баронијевим анализима, где се страдање епископа Иринеја ставља у 308. годину, али је у питању грешка.⁴⁰

Пошто смо исцрпели вести које доносе мартирологији, можемо се окренути другој врсти писаних извора о хришћанским мученицима, а то су пасије (лат. *passio*) или страдања. Ова врста извора спада у ред литерарних извора, али по степену веродостојности превазилази осталу хагиографску литературу. У случају Иринеја Сирмијског сачувана нам је његова пасија *Passio Irenaei episcopi Sirmiensis*.⁴¹ Херберт Мусурило, један од савремених приређивача ранохришћанских пасија,⁴² ставља Иринејеву пасију у ред најстаријих типова пасија. Иринејева пасија је имала две рецензије – латинску и грчку, које се сматрају независним. Латинска верзија пасије има карактер судског извештаја са знатно мање литерарних украшавања, које пак налазимо у грчкој редакцији.⁴³ Питање која је од ових традиција старија још нема одговор у науци и мишљења су подељена. Један од најновијих издавача ове пасије, француски стручњак Франсоа Долбо,⁴⁴ након ревизије рукописа у којима је сачувана пасија, износи суд да није могуће поуздано утврдити оригинални језик пасије.

За сада једину компаративну студију обе рецензије пасије Иринеја Сирмијског дао је италијански историчар Манлио Симонети и самим тим његови закључци су веома важни у погледу оцене историјске вредности ове пасије.⁴⁵ Симонети је утврдио да се обе редакције односе на исти след догађаја, али он сениоритет даје грчкој редакцији из неколико разлога.⁴⁶ Наиме, он полази од премисе да су латинска акта Иринеја Сирмијског директан или индиректан превод са

⁴⁰ Agustinus Theiner (ed.), *Caesaris Baronii Annales ecclesiastici*, t. 3, Paris 1864, 489: „Eadem quoque persecutione urgente, in Illyrico passus est Ursicius martyr sub Aristide praeside, Spalati Felix, Sirmii Irenaeus episcopus sub praeside Probo acerrimis tormentis vexastus, longoque carcere afflicatus, tandem abscisso capite martyrium magna gloria consummavit“.

⁴¹ *Bibliotheca hagiographica Latina*, Bruxelles 1898, под бројем: 4466.

⁴² Н. Musurillo, Нав. дело, xliii.

⁴³ Вид. *Bibliotheca hagiographica Graeca*, Bruxelles 1910, 132.

⁴⁴ François Dolbeau, *Le dossier hagiographique d'Irénée, évêque de Sirmium*, *Antiquité Tardive* 7, 1999, 205–214.

⁴⁵ Manlio Simonetti, *Studi agiografici*, Roma 1955, 55–75; *Bibliotheca Sanctorum*, t. 7, Roma 1966, col. 899–900.

⁴⁶ Први је идеју о грчком оригиналу изнео Тилмон, вид. L. Lenain de Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, t. 5, Paris 1698, 250–254; М. Simonetti, *Studi agiografici*, 60–69; Тај став подржава и Милена Милин, вид. Милена Милин, *Пасија св. Иринеја Сирмијскога*, *Источник* 45/46, 2003, 156–161.

сачуваног грчког панегирика. Даље тезу аргументује тиме што је Сирмијум био у двојезичној грчко-латинској зони, и да је језик раних хришћана у Сирмијуму био грчки.⁴⁷ Петар Ковач даје и студију о хришћанским заједницама у Панонији на основу хагиографских и епиграфских извора, у којој тврди да се чак и на латинским натписима види познавање грчког језика.⁴⁸ Долбо се супротставља овом ставу сматрајући да у двојезичним срединама однос између два језика у употреби није једносмеран, те се не може утврдити који је језик примаран.⁴⁹

Међутим, Симонети указује да поређењем текстова грчке и латинске редакције пасије на појединим местима могу да се уоче преводи са грчког на латински, попут *iratus super fiduciam* (5.1) као лоше изведен превод грчког *ὀργισθεῖς... ἐπὶ τῇ παρρησίᾳ*, и употреба латинског *regalis* (4.11) у значењу *imperialis* као буквални превод грчког *βασιλικός*. Долбо се опет супротставља аргументом да *iratus* праћено предлогом *super* може бити еволутивни облик класичног *iratus de*. У погледу хеленилизованог *regalis*, Долбо наводи паралелу у пасији Св. Квирина из Сисције (гл. 4, последња реченица) која нема грчку редакцију, као и употребу поменутог придева у пасији Св. Винсента из Сарагозе *regalis decreta*.⁵⁰

Такође, у погледу личности и догађаја у грчкој и латинској редакцији пасије постоје две кључне разлике – у навођењу царева који су покренули прогон и имену моста на ком је извршено Иринејево погубљење. Само грчка редакција, и то не сви рукописи, наводи осим Диоклецијана и Максимијана Констанција.⁵¹ Симонети ову варијацију узима као кључну у утврђивању језика оригиналне пасије, јер је из касније перспективе, након престанка прогона хришћана у Римском царству, Констанције, отац Константина Великог, увек у изворима приказиван као пријатељ и чак заштитник хришћана. Стога би његово помињање међу тзв. царевима прогонитељима могло само да указује на формално навођење владара у некаквом архетипском судском процесу против Иринеја. Овај аргумент је заиста значајан, јер да је у питању само уобичајена хронолошка формула у којој се наводе сви тетрарси из године страдања, био би наведен и Галерије, иначе у хришћанској литератури означен као један од виновника хришћанског прогона, коме је у систему тетрархије припадала територија Сирмијума.

⁴⁷ Вид. стр. 2 овог рада.

⁴⁸ P. Kovács, Нав. дело.

⁴⁹ F. Dolbeau, *Le dossier*, 206.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ M. Simonetti, *Studi agiografici*, 60.

Овде бисмо истакли још један део пасије на крају првог поглавља који можда указује на старију грчку редакцију: *dignus nomini sui inventus est*. Иринеј (лат. *Irenaeus*⁵²) је грчко име (грч. *Εἰρηναῖος*) у значењу „миран, спокојан“, што можда указује на грчког састављача пасије.

Познат је 41 латински рукопис који је садржао или садржи пасију Иринеја Сирмијског, од којих је најстарији са краја 8. века чуван у Баварској државној библиотеци.⁵³ Захваљујући дигиталном издању поменуте библиотеке, аутор овог рада је прегледао овај најстарији познати латински рукопис пасије писан унцијалом на пергаменту и проверио кључна места за текстуалну анализу. Интересантно је да је пасија епископа Иринеја била веома распрострањена на западу, о чему сведочи поменути број рукописа у којима је сачувана. Ипак, дистрибуција тих рукописа није географски уједначена, па је тако у Шпанији и Аквитанији готово непознат, а у Италији и Британији среће се крајње ретко. Најзаступљенија је у долини Роне, можда баш због поменуте хомонимије лионског и сремског свеца.

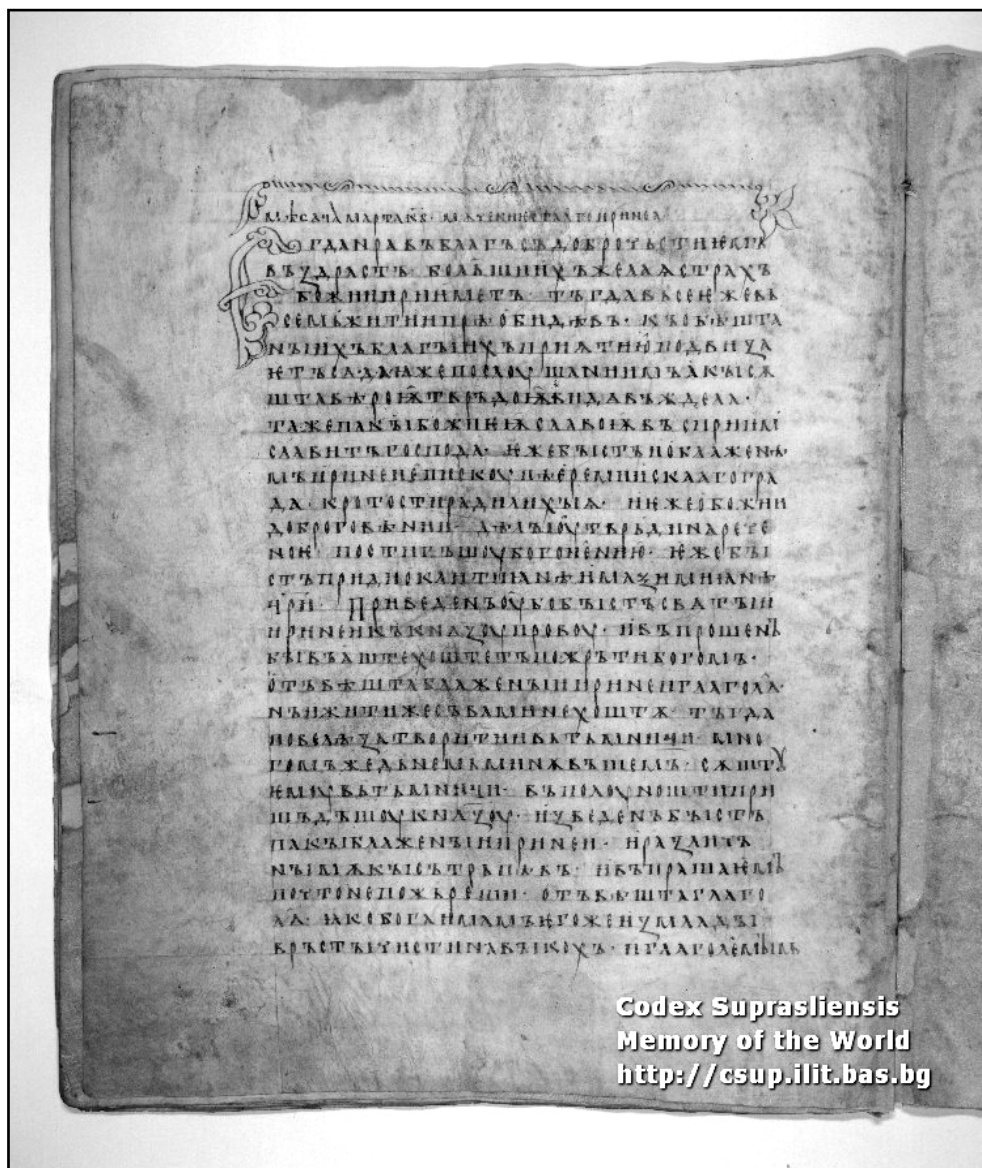
Најстарији примерак пасије Иринеја Сирмијског на старословенском језику налази се у *Петковом зборнику*, познатијем као *Codex Suprasliensis*, који је најдужи ћирилични рукопис Преславске рукописне школе, настао крајем 10. и почетком 11. века.⁵⁴ Овај рукопис је уједно једно од најранијих сведочанстава о рецепцији источног хришћанства међу Јужним Словенима. Међу 21 житијем које текст кодекса садржи налази се и страдање Иринеја Сирмијског. Део са Иринејевом пасијом се налази у санктпетербуршком рукопису и базиран је на преводу из византијског минологија, одакле је преузет месец март.⁵⁵

⁵² Са варијацијама: *Iraeneus, Irenaeus, Hireneus, Herenus, Ereneus*.

⁵³ München, Bayerische Staatsbibl. Clm 4554, f. 89v–91, VIII–IX век (Benediktbeuern); публикувано у *Münchener Museum* 1, 1912, 194; *Analecta bollandiana* 114, 1996, 155–156 (= *Codices latini antiquiores*, n° 1241).

⁵⁴ Кодекс је подељен на три дела која се чувају у Народној библиотеци у Варшави, Народној библиотеци Санкт Петербурга и Народној и Универзитетској библиотеци Љубљане; о датирању вид. G. Krustev, Andrej Bojadziev, *On the Dating of Codex Suprasliensis*, у: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th century*, Sofia 2012, 17–23.

⁵⁵ R. Abicht, *Quellennachweise zum Codex Suprasliensis*, Archiv für slavische Philologie 16, 1894, 140–153; Иван Добрев, *Грџките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужбени книги*, Български език 28, св. 2, 1978, 89–98; *Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник*, Старобългарска литература 10, 1981, 16–38.

Codex Suprasliensis – Пасија Св. Иринеја Сремског

Прво штампано издање пасије приредили су боландисти 1668. године у оквиру њихове чувене едиције *Acta Sanctorum* за месец март, које је било првенствено засновано на рукопису у оквиру Бодекеновог легендарија (око 1460),⁵⁶ уништеног 1945. године.⁵⁷ Долбо отворено указује на мане боландистичког избора рукописа пасије, јер је Бодекенов кодекс познијег датума и са доста корупција.⁵⁸ Прво заиста критичко издање пасије дао је Мабјонов ученик Теодор Ринар (Theodore Ruinart) у *Acta primorum martyrum sincera et selecta* (Paris 1689), у ком пореди манускрипте шест кодекса.⁵⁹ Ринар процењује да је пасија настала „ex Praesidialibus Actis“ које су потом преписиване у оквиру мартиролога под датумом 25. марта у већини латинских манускрипата.⁶⁰

Посветићемо више пажње Долбоовом издању пасије Св. Иринеја, јер је оно најновије које је рађено на основу поновног проверавања, како едитор каже, свих важнијих манускрипата. Долбо је своје издање припремио поређењем четири најстарија рукописа.⁶¹ Одабир је Долбо базирао на томе што рукописи из Минхена и Беча потичу од исте традиције, као и рукописи које је користио Ринар. Друга два припадају једној одвојеној грани, што се види на основу одељка 3.3 пасије, где се наводе библијски стихови из *Mam.* 10:37–38.

⁵⁶ *Legendarium Bödeken* (c. 1460); вид. *AnBol.* 27, 1908, 295.

⁵⁷ *AnBol.* 52, 1934, 196.

⁵⁸ F. Dolbeau, Нав. дело, 209.

⁵⁹ Ринар је користио следеће рукописе: Codd. mss. S. Remigii Remensis (St-Remi, O.S.B.) (изгубљен); S. Cornelii Compendiensis (изгубљен); S. Michaelis in Periculo maris (Avranches, Bibl. mun. 167, f. 114v–115, XIII век (Mont-Saint-Michel; Ринар је користио један препис сачуван у париском рукопису ms. de Paris, B. N. F. lat. 11763); Bibliothecae Colbertinae (Paris, B.N.F. lat. 5297, f. 159v–160, XIII век (Foucardmont); Monasterii Ursicampi (Ourscamp (N.-D., O. Cist.; en Picardie) (изгубљен); RR. PP. Fulensium Parisiensium (Paris, B.N.F. lat. 17004, f. 176rv, XIII век (Feuillants).

⁶⁰ Осим ових издања треба поменути: D. Farlati, Нав. дело, 488–489; Oscar von Gebhardt, *Acta martyrum selecta. Ausgewählte Märtyreracten, und andere Urkunden aus der Verfolgungszeit der christlichen Kirche*, Berlin 1902, 162–165; H. Musurillo, Нав. дело.

⁶¹ То су: München, Bayerische Staatsbibl. Clm 4554, f. 89v–91, VII–IX век (Benediktbeuern); Torino, Bibl. naz. F. III.16, f. 31–32v, X век (Bobbio), вид. *AnBol.* 28, 1909, 432; Wien, Österreichisch Nationalbibl. 371, f. 77–78v, X век (Salzburg); S. Michaelis in Periculo maris, Bibliothecae Colbertinae (Paris, B.N.F. lat. 5297, f. 159v–160, XIII век (Foucardmont); RR. PP. Fulensium Parisiensium (Paris, B.N.F. lat. 17004, f. 176rv, XIII век (Feuillants); Dublin, Trin. Coll. Libr. B. 1. 16 (cat. 171), 106–108; XIII век (Jervaux), вид. *AnBol.* 46, 1928, 85.

Прва група на том месту цитира *Мат.* 10:33. Долбо је у случају супротстављености ове две групе рукописа помоћ потражио у грчкој традицији.

У погледу српских издања пасије, једини критички превод дала је Милена Милин, али на основу старог Ринаровог латинског текста, без поредбе са грчком редакцијом. Ранија издања на српском језику нису преводи са језика оригинала, већ су попут оног Јустина Поповића у његовим *Житијима светих* превод са других савремених језика, најчешће руског.⁶²

Пођимо од текста саме пасије. На основу прегледа обе редакције види се да је след догађаја идентичан, те да је главна разлика стилске природе, јер у грчкој редакцији имамо више књижевних средстава, док је у латинској наратив сведен на извештај, попут оних које су римски магистрати бележили. Прво важно питање везано за пасију Иринеја јесте њена историјска заснованост. Симонети је указивао на бројна *loca communi* између пасија панонских мученика и других пасија, те да нарочито Иринејева пасија подлеже правилима тог литерарног жанра.⁶³ Супротно томе, Долбо истиче да ова пасија нема одлике типичног хагиографског стила, јер је настала пре формирања типичног хагиографског клишеа 5. века.⁶⁴

Валтер Бершин категоризовао је ову пасију као „biblischer Hintergrundstil“⁶⁵, дакле као наратив који имитира *Библију*, а нарочито Христову пасију. Анализа језика пасије Иринеја показала је да она прати литерарни шаблон писма Кипријана Картагинског упућена Фортунату.⁶⁶ Поред великог броја поклапања у избору библијских цитата, јавља се чак и исти редослед у том избору. Један пример је

⁶² Већи део житија Јустина Поповића су превод са руског дела митрополита Димитрија Ростовског *Четъи-минѣи* (17. век); види још Л. Мирковић, *Свети Свеиштеномученик Иринеј Епископ сирмијски*, Братство. Лист за вјерско и народно просвећивање, год. VII, бр. 12, Сарајево 1931, 168–174.

⁶³ M. Simonetti, *Qualche osservazione sui luoghi comuni negli atti dei martiri*, *Giornale italiano di filologia* 10, 1957, 147–155.

⁶⁴ F. Dolbeau, Нав. дело, 207.

⁶⁵ Walter Berschin, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter I: von der Passio Perpetuae zu den Dialogi Gregors der Großen*, Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie der Mittelalters 8, Stuttgart 1986, 66–74.

⁶⁶ Henrik Hildebrandt, *Early Christianity in Roman Pannonia – Facts among Fiction*, у: F. Young, M. Edwards, P. Parvis (eds.), *Studia Patristica: Papers presented at the Forteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2003*, vol. XXXIX (Leuven–Paris–Dudley, MA 2006), 60.

идентична комбинација библијских цитата које користи Кипријан и пасија, на пример: (*Passio* 2.1) ...*qui diis et non Deo sacrificat eradicabitur* (= 2 *Moj* 22:20) и (*Fort.* III.1)⁶⁷: *In Exodo sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli* (= 2 *Moj* 22:20); (*Passio* 2.2) ...*Deum denegans daemoniis sacrificare* (= 5 *Moj* 32:17) и (*Fort.* III.1): ...*Item in Deuteronomio: sacrificaverunt daemoniis, et non Deo* (= 5 *Moj* 32:17). Оваква комбинација није уобичајена међу хагиографским цитатима. Ова веза се може објаснити популарношћу Кипријановог писма Фортунату, које је дистрибуирано међу хришћанима, те је могло стићи и до самог Иринеја, или их је користио састављач пасије.

Даље, поређењем пасија Иринеја, Полиона и Квирина примећује се да се у све три јавља исти библијски цитат ...*qui diis et non Deo sacrificat eradicabitur* (= 2 *Moj* 22:20), који се наводи као одговор при сличном испитивању ком су ове личности подвргнуте.⁶⁸ Сличан сценарио можда указује на неки локални мартирологиј у ком су била окупљена акта панонских мученика, а на основу ког су касније настале редакције.

Особености Иринејеве пасије су подаци о његовој младости, ожењености, тачно име места погубљења, непомињање проналажења његовог тела после погубљења и сажетост наратива. Најпре, у пасији се истиче Иринејева младост (3.2 и 4), што само по себи није необично за мученике, али јесте ако је у питању епископ. Уобичајено је да су ранг епископа стицала старија лица, делом баш због животне мудрости. Затим, помињање Иринејеве супруге (*uxor*) указује да је млади епископ био ожењен, и касније у 8. поглављу Проб спомиње Иринејеве синове (*filios*). Иринејево негирање да има породицу у ствари је алузија на библијски цитат⁶⁹: „Који љуби оца или матер већма него мене, није мене достојан; и који љуби сина или кћер већма него мене, није мене достојан“ (*Mat* 10:37) или „Ако ко дође к мени а не мрзи на својега оца, и на матер, и на жену, и на дјецу, и на браћу, и на сестре и на саму душу своју, не може бити мој ученик“ (*Лук* 14:26).⁷⁰ Могуће је да је помињање епископове породице настало баш због обрта који уводи библијски цитат.

⁶⁷ Robert Weber, *Sancti Cypriani episcopi opera*, vol. 1, Turnhout 1972, 181–216.

⁶⁸ Упор. Ринар.

⁶⁹ Зато што је у питању текст који је вероватно настао пре него што је Јеронимова *Вулгата* ушла у употребу, наводимо и латински оригинал.

⁷⁰ *Passio Irenaei* 8: „Qui diligit patrem aut matrem aut uxorem aut filios aut fratres aut parentes super me, non est me dignus“.

Значајно је навођење имена места погубљења, које се у латинској редакцији назива *pons Basentis*⁷¹, а у грчкој *Ἀρθεμις*, одакле је мучениково тело бачено у реку Саву, која га је однела. У Сирмијуму су постојала два моста, један ка западу ка станици *Ad Bassante*, и други ка Сингидунуму. Раније се сматрало да је *pons Basentis* мост на реци Босуту (лат. *Bacuntius*),⁷² која је у римско доба имала другачији ток, те се у Саву уливала код Сирмијума. Овај податак заснивао се осим на етимолошкој вероватноћи и на наводу Плинија Старијег: „*amnis Bacuntius in Saum influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum*“ (Pl. N. H. III 148). Владислав Поповић хидроним *Basentis* везује за западни сирмијски мост и реку Босну.⁷³ Није решено зашто се овај мост у неким рукописима назива Артемидин мост.

У погледу начина на који је Иринеј погубљен треба рећи да је одсецање главе мачем била уобичајена казна (*poena capitis*), а још је чешће било утапање у води (*culleus*), чиме би се осуђенима ускратио погребни мир.⁷⁴ Према римском праву суђење је вршено ван градских зидина у кругу до једне миље.⁷⁵ Опште место у страдању мученика које срећемо код Св. Квирина⁷⁶, Св. Монтана⁷⁷, Св. Четворице крунисаних⁷⁸, Флоријана из Норика⁷⁹ јесте да су њихова тела пронађена и извађена из реке у коју су бачена. Иринејево тело је однела Сава, али се не наводи да ли је оно нађено.

На основу података из наведених писаних извора, закључујемо да је Срем почетком 4. века био епископија са развијеном црквеном

⁷¹ Постоје варијације у манускриптима: *Basartas* (Cod. Michaelin.).

⁷² S. Ritig, Нав. дело, 367.

⁷³ Владислав Поповић, *Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума*, у: Душан Познановић (ур.), *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 81–86.

⁷⁴ Theodor Mommsen, *Romisches Strafrecht*, Leipzig 1899, 916–917.

⁷⁵ Исто, 913.

⁷⁶ T. Ruinart, *Acta martyrum*, 524: „Cumque de ponte praecipitatus fuisset in fluvium et diutissime supernataret... vix orans ut mergeretur obtinuit. Cuius corpus non longe ab eodem loco ubi demersum fuerat inventum est...“.

⁷⁷ AA SS Nov. II, 36: (према Cod. Bern. VII Kal. Apr.) „...conprehensus est et missus ē in fluvium nono lapide inventū est corpus eius et maximae uxoris eius“.

⁷⁸ AA SS Nov. III, 778: „Diocletianus iratus est vehementer et nimio furore plenus dixit: Fiant loculi plumbei et vivi in eos recludantur, et prohiciantur un fluvio... Post dies vero XL et II quidam Nicodemus christianus levavit loculos cum corpora et posuit in domo sua“.

⁷⁹ MGH. *Scriptores rerum merovingicarum*, t. 3, Hanover 1986, 70–71: „Praecipitavit eum de ponte in fluvium... Tunc beatus Florianus manifestavit se cuidam feminae nomine Valeriae... quae eum conderet humo secretiori loco...“.

хијерархијом, коју су чинили епископ, ђакони, презвитери и лектори. Иако Радмила Зотовић⁸⁰ у оквиру грађе коју је издвојила на тему друштвене хијерархије на територији Србије у римско доба не убраја црквена звања, наглашавамо да је црквена хијерархија била важан фактор у римском друштву већ почетком 4. века. Милена Милин указала је на ту хијерархија када је објавила натпис са поменом једног егзорцисте нађеног баш на североисточном гробљу поред базилике Св. Иринеја.⁸¹ Овај ранг се помиње и на другим епиграфским споменицима у Римском царству,⁸² али у Илирику веома ретко. Једини пример је мученик Хермес из Бононије код Рацијарије, за кога *Сиријски бревијар* и *Јеронимов мартиролог* наводе да је био егзорциста.⁸³ Литерарни извори 4. века такође помињу ранг егзорцисте, од којих Св. Хиларије из Пиктавија наводи Кандидијана из Сингидунума⁸⁴: „Наес per Secundianum presbyterum, Pullentium lectorem et Candidianum exorcistam transmisimus caritati tuae“. Као што видимо, егзорциста се наводи као пратилац у оквиру мисије на коју је 366. године послат презвитер Сингидунума Секундијан, заједно са лектором Пулентијем. Служба егзорцисте се први пут помиње у писму римског епископа Корнелија Фабијану Антиохијском (251) и спада у ред нижих црквених редова према следећем низу: *ostiarius, lector, exorcista, acholitus*.⁸⁵

После прегледа писаних извора, преостаје нам да се осврнемо на материјална сведочанства везана за култ Св. Иринеја Сирмијског. Како наглашава Алан Такер, *loca sanctorum* неодвојиво прате житија светаца и основ су за развој светачког култа. Иако временом неки свеци постану мање-више универзални, у ствари су део локалне традиције. Потреба да се развије култ духовног патрона била је изражена у ранохришћанском периоду. Култ реликвија пратио је такву врсту религиозности и обично се односио на корпоралне остатке свеца.

⁸⁰ Radmila Zotović, *Grada za proučavanje društvene hijerarhije na tlu Srbije u periodu rimske vladavine*, Beograd 2007.

⁸¹ Milena Milin, *An exorcist*, 245–247.

⁸² Вид. *Année Epigraphique* 1972, n. 214 (Mediolanum, 377sq.); *ibid.* 1976, n. 59 (Roma, IV s.); C. Carletti, *Memorie. Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 2, 1976, 57; упор. натписе код Diehl *ICLV* 1038, 1258–1263b, 2493, где су још епиграфски потврђене егзорцисте у скраћеним формама *exorc.*, *exhorc.*, *aessorc.*, *exurc.*, *exorc.*.

⁸³ Први под 30. децембром, а други под 31. децембром, *AA SS Nov.* II, LII, 3; упор. Ж. Зелер, *Почеци хришћанства*, 122.

⁸⁴ A. L. Feder, *S. Hilarii episcopi Pictaviensis opera*, II: *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, Vienna 1916, 160.

⁸⁵ E. A. Livingstone (ed.), *Нав. дело*, 589.

Тако се развијала хришћанска топографија. Судбина светачких култова зависила је од судбине насеља у којима су била њихова култна места.

До данас су археолошка истраживања изнела на светлост дана шест касноантичких хришћанских кулних објеката, од којих се сви осим градске цркве налазе ван градских бедема.⁸⁶ Од свих наведених објеката само два имају поуздане дедикације потврђене епиграфским налазима – базилика Св. Синерота и базилика Св. Иринеја. Како истиче Милена Милин, епиграфска сведочанства могу бити пресудна у утврђивању историчности појединих мученика, а посебно при идентификацији објеката њима посвећених.⁸⁷ Најзначајнији епиграфски споменик у култу Св. Иринеја је епитаф, пронађен 1976. на североисточној сирмијској некрополи, који почиње овако: „IN BASILICA DOMINI NOSTRI ERENEI...“.⁸⁸ Ово јединствено сведочанство датира се у 4. век, чиме се потврђује старост Иринејевог култа. У датовању натписа важна је иконографија самог натписа. Наиме, на натпису се појављује христограм у кругу, који у зависности од провинције полако ишчежава из употребе до средине 5. века – најраније је забележен у Риму, већ у 2. деценији 3. века, затим у Африци 326. године, па у Галији 347. године, а од 377. са кругом такође.⁸⁹ Археолошка ископавања потврдила су постојање једнобродне цркве из 4. века.⁹⁰

Интересантно је да је пронађено још једно култно место посвећено Св. Иринеју, али са друге стране Саве, у Мачванској Митровици. На локалитету „Зидине“ у Мачванској Митровици у ископавањима 1966–1967.⁹¹ године пронађени су на римском гробљу позноантички темељи изнад којих су сукцесивно саграђене три цркве

⁸⁶ Мирослав Јеремић, *Кулне грађевине хришћанског Сирмијума*, у: Душан Познановић (ур.), *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 46.

⁸⁷ М. Милин, *Зачеци култова*, 10.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Milena Milin, *An exorcist*, 247. У вези са датирањем христограма, Милин се позива на Fernand Cabrol, Henri Leclercque, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Fasc. XXVII: chartres, château, Paris 1912, 501–502; Erich Gose, *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier*, Berlin 1958, Index 128–129.

⁹⁰ М. Јеремић, *Кулне грађевине*, 50.

⁹¹ Вид. Владислав Поповић, Археолошки преглед 8, 1966, 136–137; 9, 1967, 131–138.

једна на другој.⁹² Тек после истраживања некропола на овом локалитету, могла се добити јаснија слика о пронађеним култним објектима. На основу резултата јасно се види континуитет ранохришћанског култа у средњем веку. Сви хоризонти сахрањивања, изузев паганске биритуалне некрополе, у вези су са грађевинама култног комплекса.⁹³ Најстарији слој тог култног комплекса припада ранохришћанском објекту подигнутом најкасније средином 4. века. Међутим, због неповољних теренских услова та грађевина није могла бити у целости откривена. Откривена је апсида на истоку, а зидови указују на правилну базиликалну диспозицију, која одговара осталим сирмијским гробљанским црквама тог времена, попут базилике Св. Иринеја на североисточној некрополи и базилике Св. Синерота на северозападној некрополи.

Прва средњовековна црква на овом локалитету изграђена је на тада још видљивим античким зидовима и имала је крстионицу у наосу, а са спољне стране римске апсиде подигнута је у истом нивоу нова апсида мале једнобродне цркве.⁹⁴ По речима Владислава Поповића,⁹⁵ то је доказ да су нови градитељи желели да очувају стари олтарски простор. Ова грађевина страдала је у пожару, а изнад ње је подигнута нова црква са три потковичасте апсиде на истоку и зиданим гробницама у бродовима, од којих је једна постављена на месту посвећеном *Посланицама*, што указује на епископски ранг покојника.⁹⁶ Апсида је поново постављена на месту претходне. Трећа црква из 13. века припадала је бенедиктинској заједници у оквиру тадашње сремске бискупије која је основана 1229. године,⁹⁷ те је можда већ те године и саграђена и ова црква. Важно је напоменути да ова последња црква није заузимаала стари олтарски простор. Ипак, на основу бројних средњовековних докумената из 13. и 14. века, јасно је да је католичка

⁹² Владислав Поповић је у прелиминарним извештајима позноантички објекат описао као *martyrium* из 4. века. Vladislav Popović, *Sirmijska episkopija i srednjovekovna crkva na Balkanu*, Sirmium 11, 1980, I–IX.

⁹³ Славенка Ерцеговић-Павловић, *Римске и средњовековне некрополе у Мачванској Митровици*, Sirmium XII, Beograd 1980, 18–33, 40–54.

⁹⁴ Владислав Поповић је кориговао првобитно мишљење да је овај објекат изграђен у византијско време почетком 11. века, Владислав Поповић, „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар XXIV–XXV*, 1973–1974, 268–269.

⁹⁵ V. Popović, *Sirmijska episkopija*, IX.

⁹⁶ В. Поповић, *Методијев гроб*, 263.

⁹⁷ V. Popović, *Sirmijska episkopija*, X.

црква била такође посвећена Св. Иринеју (*ecclesia sancti Irienei*; *ecclesia Sancti Yrinei*; *ecclesia Sancti Irinei Syrmienensis*; *capitulum sancti Irinei*). Важно је напоменути да се култни комплекс у Мачванској Митровици налази на траси и у непосредној близини античког моста, где је извршено погубљење Иринеја.

Поменућемо још један значајан археолошки налаз. У питању је Стара српска црква у Сремској Митровици непознатог порекла, посвећена архиђакону Стефану, која је 1946. претворена у Музеј црквене уметности.⁹⁸ Ово култно место представља још једну загонетку у познавању култа сирмијских светаца. Наиме, она се налази на необичном месту, готово на самој обали Саве, око шест километара од града, где су археолози 1961. нашли зидане рампе са античким сполијама, за које се сматра да су остаци једног од два сирмијска моста. Да је у питању мост Иринејевог страдања, место страдања сирмијских хришћана, указивао је камени крст узидан у постоље поред поменутих рампи. Током две хидроархеолошке мисије, 1994. и 2003, откривени су делови дрвене конструкције поменутог сирмијског моста, чиме је потврђена претпоставка Владислава Поповића о његовој локацији.⁹⁹ У близини Старе цркве пронађено је неколико гробница из римског доба са ранохришћанским начином сахрањивања.¹⁰⁰ Све то је упућивало на традицију светог места из касноантичког периода, где се могао налазити мартриј неког од сирмијских мученика. Пролећа 1980–1981. извршено је мало сондажно ископавање испод Старе цркве, током ког је откривен зидани касноантички објект са апсидом на западној страни и део мозаика, али је због великог броја гробница новијег датума истраживање обустављено. С обзиром на разарања којима је антички град Сирмијум био изложен од 5. века, оправдана је претпоставка да је првобитни мартриј Св. Иринеја био на левој обали Саве код поменутог моста, али да је култ пренет на другу страну реке у Мачванску Митровицу следећи правац повлачења римског становништва пред незаустављивим таласима варвара.

⁹⁸ Петар Милошевић, *О римској архитектури испод старе српске цркве у Сремској Митровици*, Рад војвођанских музеја 32, 1989–1990, 35–39.

⁹⁹ Владислав Поповић, *Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума*, у: Душан Познановић (ур.), *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 81–86.

¹⁰⁰ Налаз није публикован, а о њему говори Петар Милошевић у својој необјављеној докторској тези *Комплекс римских некропола у Сирмијуму*, Београд 1976, 156.

И заиста, судбина античког Сирмијума била је горка, како наводи Данијеле Фарлати, после аварског освајања „exinde sex seculorum spatio nihil de Sirmio memoriae proditum praeter nomen a scriptoribus Graecis, nihil a Latinis, quos sciam“.¹⁰¹ Тако се подаци о црквеним односима у Сирмијуму 5. века своде на Присков податак приликом хунске опсаде града (441),¹⁰² када је сирмијски епископ предао цару Констанцију неколико златних вијала да обезбеди свој откуп у случају да буде заробљен.¹⁰³ И *Чуда Св. Димитрија* бележе велика етничка превирања у некадашњој римској провинцији Другој Панонији.¹⁰⁴ Сирмијум су после хунског разарања заузели Гепиди у чијим је рукама био до 567. године, када га накратко поново заузима Византија до коначног аварског уништења урбане структуре (582). Тако је девастирање Сирмијума под налетом најпре Хуна, а потом Авара, можда било сигнал за пренос и спасење реликвија мученика. Радомир Поповић каже да је засигурно Сирмијска епископија престала да постоји у 6. веку,¹⁰⁵ о чему јасно сведочи Јустинијанова *II новела* (14. април 535): „1. Cum enim in antiquis temporibus Sirmii praefectura fuerat constituta, ibique omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus causis, postea autem Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis Apraemius praefectus praetorio de Sirmiana civitate in Thessalonicam profugus venerat, tunc ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est, et Thessalonicensis episcopus non sua auctoritate, sed sub umbra praefecturae meruit aliquam praerogativam“. После аварског освајања немамо доказа о опстанку Сирмијске епископије до 9. века. Можда је индикативан податак из доба франачке власти над Сремом, у једном епитафу који је саставио аквилејски патријарх Паулин поводом

¹⁰¹ D. Farlati, Нав. дело, 454.

¹⁰² Фрањо Баришић сматра да се опсада догодила 441. године, а не 448. како наводи сам Приск и како преузима Ж. Зелер, *Почеци хришћанства*, 146, 674.

¹⁰³ Prisci, Fr. 8. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том 1, 9–10: „У време кад је од Скита (Хуна) био опседан панонски град Сирмијум, он (Констанције) је од сирмиског епископа примио свети сасуди да се њим епископ откупио у случају да остане жив кад падне град, или ако погине, да се откупе у заробљеништво одведени грађани. Констанције је, међутим, по заузимању града погазио погодбу и неким послом отишао у Рим, где је Констанције продао сасуде неком Силвану банкарџи“ (прев. Фрања Баришић).

¹⁰⁴ *Miracula S. Demetrii Martyris* 195, у: *AA SS Apr. I* 179C.

¹⁰⁵ Радомир Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, у: Душан Познановић (ур.), *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 26.

смрти фурланског војводе Ериха (799): „*Hericum mihi dulce nomen plangite Sirmium, Polla, tellus Aquileiae*“.¹⁰⁶ Наведене области јесу црквене административне јединице, али не знамо да ли су у том контексту употребљене.

После кратког периода франачке власти, почетком 9. века Срем долази под власт Бугара. После њихове християнизације обновљена или преживела Сирмијска епископија свакако пада под јурисдикцију најпре архиепископије у Плиски, а потом Охридске архиепископије. Око 870. године папа Хадријан поставио је Методија за епископа Паноније са седиштем у Сирмијуму, али се то сматрало номиналном функцијом.¹⁰⁷ Теза Имреа Бобе да је Методије био сахрањен у Сирмијуму, те да је поменути апсидални гроб у Мачванској Митровици припадао словенском апостолу, оповргао је Владислав Поповић низом археолошких аргумената.¹⁰⁸

У писаним изворима Сирмијска епископија се поново помиње у повељи византијског цара Василија II 1020. у којој се међу суфраганима охридског епископа на 12. месту наводи епископ Θράμιου,¹⁰⁹ кога Хајнрих Гелцер на основу нотиције о Σιρμιού ητοι Στρίόμου из једног ватиканског рукописа разрешава као Сирмијум.¹¹⁰ За разлику од некадашњег статуса, у оквиру Охридске архиепископије сирмијски епископ је припадао четвртој класи епископа са 15 клерика и парика, што подразумева нижи углед и имовину. У 12. веку Сирмијска епископија налазила се у Бачу, а не у Митровици, о чему нас обавештава Јован Кинам.¹¹¹ Најстарији помен култа Св. Иринеја у периоду после пада Сирмијума (582) је код архиепископа Теофилакта Охридског (11–12. век) у његовом мање познатом спису *Historia martyrii XV martyrum*, где наводи причу неког Бугарина о познатим

¹⁰⁶ Константин Јиричек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, у: М. Динић (ур.), *Зборник Константина Јиричека I*, Посебна издања, књ. CCCXXVI, САН: Одељење друштвених наука, Н. С. књ. 33, Београд 1959, 525.

¹⁰⁷ Imre Boba, *Katedralna crkva u Sirmijumu i grob sv. Metodija*, Nova et vetera II, Sarajevo 1977, 191–196.

¹⁰⁸ В. Поповић, *Методијев гроб*, 265–270.

¹⁰⁹ Heinrich Gelzer, *Ungedruckte and wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 1, 2, 1892, 245–282; 2, 1, 1893, 22–72.

¹¹⁰ Vatic. gr. 828 fol. 354.

¹¹¹ Joannis Cinnami, *Rerum ab Ioannes et Alexio [sic] Comnenis Gestarum* (A. Meineke ed.), Bonn 1836, 222, 3–6.

чудима у граду Св. Иринеја ἱεραὶν Εἰρηναῖν πολὺν.¹¹² У време када је Теофилакт био архиепископ (1071–1072), Сирмијум се налазио у рукама Мађара и тада је епископија била премештена у Бач. Овај важан помен сведочи о живој традицији о Св. Иринеју у 11. веку и о његовој популарности.

Како пише Сима Ћирковић, потискивање византијске власти из Срема „судбоносно“¹¹³ је утицало на развој града Сирмијума, посебно у погледу црквеног живота. Иако се антички град већ вековима претварао у рушевине, византијски Сирмијум, ма колико он био бледа слика римског града, био је управно, војно и црквено средиште теме Сирмијум. Византијски Сирмијум вероватно није заузимао исто место као римски, већ је то насеље било знатно скромније и са десне стране Саве.¹¹⁴ Када се византијска управа повукла јужно од Саве у утврђени град Мачву, Сирмијум је остао под угарском влашћу губећи градски и војно-управни, али не и црквени карактер. Православна Сремска епископија опстала је до краја треће деценије 13. века,¹¹⁵ иако је 1229. булом папе Гргура IX основана сремска католичка бискупија.¹¹⁶ Да се у 13. веку Сирмијска грчка епископија налазила на десној, а не левој обали Саве, сведочи писмо папе Гргура IX из 1229. у ком се распитује о великој грчкој цркви у „*Sirimia ulterior*“.¹¹⁷ Папа Гргур IX на молбу калочког надбискупа основао је сремску бискупију са центром у Баноштору (лат. *Civitas de Ku/Kev*, мађ. *Kő*), на месту античке Бононије, при бенедиктинском манастиру (лат. *Monasterium Bani*, мађ. *Bánmonostor*). После најезде Татара сремски бискуп се сели и како даље сведоче извори бискупија се сместила у место Свети Иринеј (лат.

¹¹² PG CXXVI 220. gl. 54.

¹¹³ Sima Ćirković, *Civitas Sancti Demetrii*, у: Radovan Prica (ur.) *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, 59.

¹¹⁴ Према историјским и археолошким изворима, иако је византијско насеље носило исто име као и римски град, највероватније се није налазило на истом месту, већ у Мачванској Митровици, док се северни део фактички, иако не правно, смењивао у рукама варвара, Бугара и Мађара, упор. В. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije*, у: R. Prica (ur.), *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, 33–58.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Михаило Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4, 1931, 3–5.

¹¹⁷ В. Роровић, *Kulni kontinuitet*, I–VII, Р. Грујић, *Духовни живот*, у: Душан Ј. Поповић (ур.), *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 334.

villa S. Irinei, мађ. *Szent-Erenye*) на десној обали Саве.¹¹⁸ Дуго је био споран положај Светог Иринеја, али је мађарски историчар Ђерђ Ђерфи разрешио дилему позивајући се на документ из 1309. у коме се као део саслушања наводи: „in Syrmiam ad ecclesiam Sancti Yrinei...fecit transduci et conduci ultra aquam Zawa ad villam Sancti Demetrii“,¹¹⁹ на основу чега се јасно види да је црква Св. Иринеја била у Срему преко пута реке Саве код села Св. Димитрије. Свети Иринеј је имао цркву, бискупа и каптол, и многи средњовековни документи помињу Каптол Св. Иринеја.

С обзиром на чињеницу да је Срем од краја 4. века до стабилизације мађарске власти крајем 12. века био стално изложен ратним разарањима и њима праћеним етничким и културним превирањима, очување култних места и традиције базиране на античком наслеђу представља извесни феномен, нарочито због тога што културе (гепидска, хунска, готска, аварска, словенска, угарска) које су на овај простор продирале спадају у ред примитивнијих у односу на римско-византијско наслеђе. Сремско подручје постало је дивљина, која се појављивала у хроникама и историјама средњовековних писаца само спорадично и то најчешће из друге, треће руке. Културна заосталост ових крајева види се и из оскудице литерарних, али и епиграфских и нумизматичких извора у послеантичком периоду.

Међутим, упркос паду градског живота и културе, у средњем веку на писаним и материјалним споменицима појављује се име Св. Иринеја Сирмијског, првог градског епископа и мартира хришћанске вере. Од позноантичких култних грађевина које имају историјски потврђен континуитет у средњем веку, за сада једино знамо за ону у Мачванској Митровици посвећену Св. Иринеју. Још је Константин Јиричек указао на учесталост хришћанских, нарочито светачких имена, у топографској номенклатури балканских земаља.¹²⁰ Тако су градске

¹¹⁸ G. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungariae*, 5, 1959, 9–74.

¹¹⁹ Исто, 73; *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, ser. I, fasc. 2, 321–323, 327, 329.

¹²⁰ К. Јиричек, Нав. дело, 463, 524.

цркве носиле имена светаца који су у некој далекој прошлости постали везани за историју тога града. Неретко су те цркве настајале на местима некадашњих мучеништва, па су се у њима чувале реликвије везане за култ одређеног свеца. Тако је било и у случају култа Св. Иринеја, који преживљава уништење античког града и помиње се у бугарско, византијско и угарско време красећи име средњовековне цркве, насеља, каптола.

Поштовање Иринеја Сремског раширило се у средњем веку на Балкану, захваљујући црквеној традицији заснованој на старим мучеништвама и његовој пасији у латинској, грчкој, а потом и бугарској и словенској редакцији. Оправдан је закључак да је свест свих историјских житеља данашње Сремске Митровице о ранохришћанским мученицима и древној епископији на тлу њиховог града била заснована првенствено на преживелој хришћанској литерарној традицији. Хенрик Хилдебрант¹²¹ указао је да иако је у хагиографској литератури танка линија између стварности и литерарне фикције, Иринејевој пасији се мора приписати посебна историјска вредност, делом због њене стилске оригиналности која подсећа на шематизовани судски протокол, затим због њене потврђености у најстаријим писаним изворима, и на крају због епиграфских и материјалних доказа који потврђују култ настао након Иринејевог страдања.

Како је приметио још Светозар Ритих, иако нисмо крвни потомци становништва које је на овом тлу живело у римско доба, ми јесмо њихови духовни потомци на основу хришћанског наслеђа.¹²² На основу анализе литерарних, епиграфских и археолошких извора о Иринеју Сирмијском, закључујемо да су важну спону између античког насеља и свих каснијих насеља на тлу данашње Митровице чинили хришћански култови око Св. Димитрија и Св. Иринеја, које је преживело романизовано становништво преносило прво писаном речју, а потом су њихова култна места као неми сведоци подсећала нове насељенике на своје свеце.

¹²¹ H. Hildebrandt, Нав. дело, 59.

¹²² Svetozar Ritig, *Martyrologij srijemsko-pannonske metropolije*, Bogoslovska smotra 2, 1, 1911, 113.

**WRITTEN SOURCES ON ST. IRENAEUS OF SIRMIMUM IN THE
CONTEXT OF THE OLDEST CHURCH ORGANISATION
IN SYRMIA**

Summary

The paper analyzes primary sources which confirm historicity of the first episcope of Sirmium – Irenaeus, who was martyred in the persecutions of emperors Diocletian (284-305) and Maximianus (286-305). The oldest martyrologies, the *Passio Sancti Irenaei* and the passions of other martyrs of Sirmium, testify on the existence of an elaborate ecclesiastical hierarchy around the see of Sirmium. The paper emphasizes an importance of the surviving tradition that preserved the martyrdom of St. Irenaeus after the fall of ancient Sirmium (582), as well as the influence of that tradition on the medieval ecclesiastical organization in the Sirmium region.

Keywords: St. Irineus of Sirmium, Symria, capitol of St. Irineus.

**АВАРСКО ОСВАЈАЊЕ КАСНОАНТИЧКОГ
СИРМИЈУМА 582. ГОДИНЕ.
ПРЕГЛЕД ОСНОВНИХ ИЗВОРА: МЕНАНДЕР
ПРОТЕКТОР**

уводно разматрање

Сажетак: Наведени текст је први део планиране студије у којој ће се бавити аварским заузимањем касноантичког Сирмијума, 582. године. У уводу чланка аутор укратко вреднује значај овог историјског догађаја и анализира ставове историографије о овом питању. У главном делу посвећује пажњу једном од два кључна извора за аварско освајање Сирмијума – Менандеру Протектору, и даје о њему основне информације.

Кључне речи: Сирмијум, опсада, Авари, Источно римско царство, Менандер Протектор.

.....прошли смо кроз Сирмијум, некада славни град – сада, сав у рушевинама, изгледа жалосно, а у предвечерје бдења апостола Петра и Павла срећније него Драву прешли смо Саву.¹

Наведени опис, забележио је, у летњем месецу јуну године 1189, непознати припадник пратње римско-немачког цара Фридриха I Барбаросе који је на челу велике војске пролазио Балкан, на свом крсташком походу ка Светој земљи. Од пропасти касноантичког Сирмијума, и његовог пада у руке Авара, прошло је тада више од шесто година, али његови импозантни остаци, пре свега царске палате и хиподром, остављали су снажан утисак на потоње путнике све до почетка новог века. За историју Сирмијума, као и главне актере који су се борили за овај град – Источно римско царство, тј. Византију и Аваре

¹ *Historia de expeditione Frederici imperatoris*, ed. Anton Chroust, у: *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, MGH SS rer. Germ. N. 5, Berlin 1928, 26.23–28.

– 582. година је била пресудна из најмање три разлога. У првом реду представљала је симболички завршетак постепеног сиромашења и рурализације некада славног града и царске метрополе.² Из Сирмијума је највероватније отишла већина његове грчко-римске популације, а после великог пожара локалитет су напоскон напустили и сами Авари.³ Касноантички град, са својим карактеристикама и становништвом, престаје да егзистира, иако постојање неке врсте насеља можемо претпоставити и после наведеног раздобља, с тим да се континуитет градског живота на овом простору обновио вероватно тек у раздобљу касног средњег века.

Са становишта односа Авара и Источног римског царства, поменуте године, коначно се завршава дугорочна борба око ове кључне тврђаве Посавског лимеса, која је у прошлости често била средиште конфликта између Царства и нових политичких творевина, формираних на њеној територији у време сеобе народа.⁴

² О развиту града од IV до VI века вид. Vladislav Popović, *A survey of topography and urban organisation of Sirmium in the Later Empire*, у: *Sirmium I*, Београд 1971, 119–134; Vladislav Popović, *Glavne etape urbanog razvoja Sirmiuma*. Antički gradovi u Panoniji i graničnim područjima, симпозијум у Varaždinu 1975, *Materijali XIII*, Београд 1977, 111–122; Vladislav Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.*, у: *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archaeologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, ed. D. Papenfuss and V. M. Strocka, Mainz 1982, 548–556; Мирослав Јеремић, *Градитељство Сирмијума у V и VI веку*, Саопштења, XXXIV, Београд 2002, 43–57; Miroslav Jeremić, *Sirmium – l'organisation urbaine à la lumière de nouvelles recherches*, II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte Budapest–Aquincum 11–14 september 2002, Budapest 2005, 182–189; M. Jeremić, *The Relationship Between the Urban Physical Structures of Medieval Mitrovica and Roman Sirmium and Roman Sirmium*, у: *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb 2005, 137–160; Мирослав Јеремић, *Сирмијум, „Град–острво“ и његова два острва*, у: *Ниш и Византија V* (Niš and Byzantium V), Зборник радова са међународног симпозијума византолога у оквиру прославе Дани Св. цара Константина и царице Јелене, 3–5. јун 2006, ed. Миша Ракоција, Ниш 2007, 227–242. О историји и археологији касноантичког Сирмијума вид. Miroslava Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006 (о историји града у VI веку посебно стране 103–111).

³ Menander Protector, *Fragment*, 27.3, ed. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985, 240; Ján z Efezu, *Historia Ecclesiastica*, ed. J. M. Schönfelder, *Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus*, München 1882, VI.32, 263.

⁴ Вид. у вези с овим: Peter Bystrický, *Mocenský zápas o neskoroantické Sirmium*, у: *Vojenská história* 9, 2005, 2, 3–21.

Трећа значајна последица капитулације Сирмијума била је промена односа сила на Балкану. Питање својине и власти над овим градом одредило је политику и односе Источног римског царства према новом непријатељу на северној граници – Аварском каганату. Источноримски цар Јустин II (565–578) искористио је у своју корист промену политичке климе у Карпатској котлини после пропасти Гепидске државе године 567, и заузео је Сирмијум, али су Авари тражили од њега да преда град првом победнику. Аргументовали су то тиме да је град био део њихове државе. Убрзо после тога, Авари врше прву блокаду Сирмијума, а пошто им подухват није успео, врше даље дипломатске притиске на Константинопољ и траже да им Царство препусти овај важан град.⁵ По доласку на власт новог цара Тиберија II, Авари су коначно успели да искористе проблеме Источноримског царства, који су се огледали пре свега у исцрпљујућем конфликту с Персијом, и након дугогодишње блокаде града коначно га освајају године 582.⁶

Наведене податке сматрамо само за увод у ширу проблематику друге опсаде Сирмијума, његов пад и последице које је касније проузроковао овај велики догађај. Наиме, упркос постојању целог реда парцијалних студија или поглавља у научним и белетристичким монографијама о паду Сирмијума, до сада не постоји ниједан детаљан научни рад који би на једној страни сагледао постојеће изворе и сазнања из археологије, а на другој искористио доступне информације које се односе на политичку ситуацију у Источноримском царству тога доба.⁷ Такође, до сада, никад нису у адекватној мери били обрађени

⁵ Menander Protector, *Fragment*, 12.4–12.5, 132, 134–136. Датирање првог напада на Сирмијум је спорно. Већина истраживача сматра да се догађај збио 568. године. Вид. Ernst Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justin II und Tiberius Konstantin*, Stuttgart 1919, 10; Alexander Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Bratislava 1974, 85; L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*, Amsterdam 1976, 96. Део истраживача сматра да је до напада дошло годину дана раније, 567, убрзо после пораза Гепида и смрти краља Кунимунда. Посебно вид. Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822*, München 1988, 354, напомена бр. 1.

⁶ Menander Protector, *Fragment*, 27.2, 238–242; Ján z Efezu, *Historia Ecclesiastica*, VI.32, 262–263.

⁷ Тежња за комплекснијом и интердисциплинарнијом обрадом теме која не би била ограничена само на пуко препричавање наративних извора досада се појавила код неколико аутора, нпр.: E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, 109–

војни аспекти овога догађаја, пре свега са становишта целокупне одбрамбене стратегије Царства на балканском простору са посебним освртом на значај Сирмијума као централне тврђаве савске границе.⁸

Преглед основних извора: Менандер звани Протектор

О другој аварској опсади и капитулацији Сирмијума најдетаљније и најверодостојније сведочанство доноси нам рановизантијски историчар Менандер звани Протектор. О његовом животу знамо само оно што је писац записао сам о себи у уводном делу свог историјског списка, што је сачувано фрагментарно у византијској енциклопедији *Суда*.⁹

На основу ових штурих вести, можемо са мало вероватноће да одредимо његове основне биографске податке, пре свега годину рођења и годину смрти. Међу информације које су прилог овом питању свакако спада и ауторова забелешка о његовим студијама права у Цариграду. Ове студије, како произлази из контекста забелешке, приближно можемо датирати у период владавине византијског цара Тиберија (578–582).¹⁰ Ако претпоставимо да је млади Менандер завршио вишегодишњи курс права, у време доласка на власт новог цара Маврикија (582–602) могао је имати отприлике 20–25 година. У том случају Менандер би био рођен педесетих година VI века, и то са врло великом вероватноћом у Цариграду, пошто знамо да је у овом граду деловао и његов отац Еуфрат.¹¹ Менандер је тако највероватније

113; W. Poh, *Die Awaren*, 70–76; J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977; Hrvoje Gračanin, *Avari, južna Panonija i pad Sirmija*, *Scrinia Slavonica* 9, 2009, 7–56, у вези са нашом темом 7–20.

⁸ Вид. у вези са овим најновије радове: Michael Whitby, *The Late Roman Army and the Defence of the Balkan*, *Proceedings of the British Academy*, 141, 2007, 135–161. Упор. и: Michael Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 86–88.

⁹ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто. Менандеров отац Еуфрат није био безначајна личност, јер је имао финансијска средства да пошаље на студије Менандера и његовог брата Херодота. Ворен Тридголд сматра да је Еуфрат био предузимљив човек који није уживао дужно поштовање владајуће елите, што објашњава зашто га Менандер нигде не спомиње и не наводи чиме се бавио. Вид. Warren Treadgold, *The early Byzantine Historian*, Basingstoke 2007, 294. Име Еуфратије наводи на сиријско-месопотамијску област (Herbert Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur der Byzantiner*, I, Wien 1981,

живео и радио у време владавине цара Маврикија, али није јасно да ли је живео и после трагичне смрти цара 602. године.¹²

Као што смо већ констатовали, основне биографске податке о Менандеру црпимо из увода његовог историјског дела. Концепција реторички обојеног увода, у којем аутор објашњава разлоге због којих се одлучио да за будуће генерације сачува своје изворно историјско сведочанство, спада међу типичне касноантичке историјске списе. На Менандера је највероватније утицај имао његов претходник историчар Агатија, који је у пет књига описао владавину цара Јустинијана у раздобљу од 552. до 559. године. По некима, Менандер је могао овај увод конципирати као неку врсту почасте свом великом књижевном узору.¹³ Међутим, приликом детаљног поређења оба увода треба констатовати да чак и да је Менандер имао такву амбицију, његов резултат не одговара првобитној замисли, јер већ у самом предговору он наводи да ово није класично историографско дело.¹⁴ Он у њему отворено признаје да је за разлику од свога брата Херодота студирао право али да се никад није бавио овом професијом.¹⁵ Како искрено или већ с иронијом аутор наводи, сам није налазио задовољства у вођењу судских спорова. Управо зато није имао интерес да се често задржава у просторијама Царске *сџо*, у којој су се сретали правници, да би ту учествовали у дискусијама или студирању докумената потребних за успешно извршавање своје професије.¹⁶

Уместо озбиљне каријере Менандер је изабрао, ако би се могло тако рећи, живот градског мангупа. Са великом страшћу учествовао је у уличним борбама непријатељских циркуских странака зелених и плавих, са одушевљењем је посматрао трке двоколицама на хиподрому или ласцивне пантомимичне игре полуголих плесачица, слично као и

309), али на основу тога се не може тврдити да је Менандерова породица управо из речене области дошла у Константинопољ.

¹² У свом историјском делу Менандер спомиње цара Маврикија као живу личност, што може да значи да је Менандер умро пре цара (пре године 602), вид. Н. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 310.

¹³ Barry Baldwin, *Menander Protector*, *Dumbarton Oaks Papers*, 32, 1978, 101.

¹⁴ Michael Whitby, *Greek Historical Writing after Procopius*, *Byzantine and Early Islamic Near East I. Problems in the Literary Source Material*, ed. A. Cameron and L. I. Conrad, Princeton – New Jersey 1992, 39.

¹⁵ Н. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 310. Хунгер истиче да је Менандер у изворима увек навођен као *historikos* (историчар), а не *scholastikos* или *rétor*.

¹⁶ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.

већина становништва касноантичког Цариграда.¹⁷ Аутор наводи да је ушао у боксерски ринг, што можемо схватити буквално, али и пренесено, као потврду његовог учешћа у разним љубавним ескападама.¹⁸ У сваком случају, Менандер је свој мангупски живот објаснио још једном и то изузетно јасно: „...постао сам толико неразуман да сам скинуо са себе огртач а заједно с њим скинуо сам са себе и здрав разум, и све оно што краси људски живот“.¹⁹

Одлучујући преокрет за Менандера био је долазак на престо новог цара Маврикија (582–602). Поред тога што је био главни заповедник војске, нови цар је изгледа проналазио време да буде и велики поклоник муза, посебно историје и поезије које је ревносно проучавао током непреспаваних ноћи. Император је наводно понудио финансијску помоћ ондашњим интелектуалцима да их подстакне на литерарну активност. У то време Менандер је, као што признаје, одлучио да оконча свој празан живот и да му већи смисао.²⁰ Као што се може видети, ауторово излагање се и у следећем делу увода разликовало од његових класичних претеча – уместо реторски украшених узвишених разлога, због којих је решио да пише, индиректно признаје да му је мотивацију за писање дала и добра зарада. Тешко је замисливо да је будући историчар правио неки велики избор. На основу индиректних претпоставки може се закључити да Менандер није био само интелектуалац са мангупским склоностима. Неки историчари претпостављају да је учествовао у раду литерарне групе коју је водио његов велики узор, историчар Агатија.²¹ Могуће је и да је Менандеров брат Херодот изградио каријеру на двору цара Маврикија.²² У сваком случају, Менандер је имао књижевне и интелектуалне способности, иначе не би задобио поверење цара и

¹⁷ Alan Cameron, *Circus Faction Blues and Greens in Rome and Byzantium*, Oxford 1976, 218–221; у VI веку: Fotiou, *Byzantine Circus Factions and their Riot*, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 27, 1978, 1–10; M. Whitby, *The Violence of the Circus Factions*, у: *Organised Crime in Antiquity*, ed. K. Hopwood, London 1999, 229–253; W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001, 249–283.

¹⁸ На другу од наведених могућности указује Бери Болдвин (*Menander Protector*, 102), који овако у пренесеном смислу интерпретира грчки израз *palaistra*, који користи Менандер.

¹⁹ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.15–17

²⁰ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.

²¹ H. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 310.

²² W. Treadgold, *The early Byzantine Historians*, 295.

добрио да пише званичну историју.²³ У рукописима се наводи његово име заједно са грчком титулом протектора (лат. *protector*). Особе са овом титулом су у VI веку припадале почасној стражи царева (*protectores domestici*).²⁴ У свом раду Менандер ову титулу спомиње само два пута, и то у вези са емисаром Захаријом, који је имао задатак да у име цара Тиберија преговара о миру са Персијом, на прелому 580. и 581. године. Иако сам Менандер наводи да се ова титула додељивала припадницима царске личне страже, у вези са овим спомиње другог протектора (*protektor tón methorión*), који је био одговоран за постављање шатора, за персијске и источноримске дипломате.²⁵ Оваква примедба не мора да значи да је Менандер имао исту функцију. Титула протектора у VI веку, значи у Менандерово време, није морала бити везана само за неку конкретну административну функцију. Посреди је могла бити и почасна функција којом је цар награђивао, уз припадајућу финансијску награду, своје дворјане за разне службе. Сасвим је могуће да је Менандер ову титулу добио од цара Маврикија, као вид награде за своје историографско дело.²⁶

Нажалост, Менандеров историјски рад немамо сачуван у целини, већ само у фрагментима, који су постали делови већих енциклопедијских целина. Споменули смо Менандеров увод, који је сачуван у византијској енциклопедији *Суда* из X века. Највећи део одломака Менандерове историје сачуван је у делу византијског цара Константина VII Порфирогенита (945–959), спомињаног најчешће под латинским називом *Excerpta de legationibus* (*Изводи о посланствима*). Остали део одломака налази се у следећој збирци Константина Порфирогенита и његових сарадника, која се опет најчешће наводи под називом *Excerpta de sententiis* (*Изводи о сентенцијама*). Ово дело садржи разне изреке и процене, од којих се многе тешко могу

²³ Michele R. Cataudella, *Historiography in the East, Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. Gabriele Marasco, Leiden 2003, 423.

²⁴ Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602, A Social, Economical and Administrative Survey*, Oxford 1964, 636–640; Такође и: J. Haldon, *Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata. c. 580–900*, Poikila Byzantina III, Bonn 1984, 130–136.

²⁵ Menander Protector, *Fragment*, 26.1, 228.

²⁶ H. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 310; M. Whitby, *Greek Historical Writing*, passim; Roger Blockley (ed.), *Menander the Guardsman*, 284, напомена бр. 304; Florin Curta, *The Making of the Slav History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001, 46.

временски и тематски повезати са остатком фрагмената Менандерова дела. Стога су научници опрезно закључили да на располагању стоји између 10 и 25% изворног Менандеровог текста.²⁷

На основу ових информација можемо претпоставити да се једна копија Менандеровог рада налазила у цариградском архиву још у X веку. Назив овог списка може се само претпоставити. Обично се спомиње као *Ta metha Agathian*, у слободном преводу – историјски догађаји који су се одиграли после смрти Агатија.²⁸ Аутор овим неспорно мисли на свог претходника историчара Агатија који се надовезао на дело Прокопија из Цезареје и приказао је период владавине Јустинијана у раздобљу од 552. до 559. године.²⁹ Претпоставља се да је Агатије своје дело највероватније почео да пише седамдесетих година VI века, а из непознатих разлога престао је са писањем између 579. и 582. године.³⁰ Менандер је изричит у својој тврдњи да је решио да настави с описом историјских догађаја и да се надовеже на претходну повест свог великог узора тек после његове смрти.³¹ Међутим, као полазну тачку Менандеровог дела можемо сматрати годину 559, при чему последњи важан историјски догађај, који он бележи, јесте управо аварска опсада и пад Сирмијума 582. године.³² По свему судећи, постоји велика могућност да је Менандер своју историјску причу довео све до краја владавине цара Тиберија II (578–582).³³ Менандерово дело спада у жанр класицизирајуће историје,

²⁷ Ворен Тридголд претпоставља да је од оригиналног дела остала сачувана око ¼ текста (W. Treadgold, *The early Byzantine Historians*, 297), док Мајкл Витби оцењује да је остало сачувано тек 10% (M. Whitby, *Greek Historical Writing*).

²⁸ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.

²⁹ Agathias, *Historiae*, ed. R. Keydell, Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, Berolini 1967. О животу и делу писца упор.: Averil Cameron, *Agathias*, Oxford 1970.

³⁰ A. Cameron, *Agathias*, 10.

³¹ Menander Protector, *Fragment 1*, 40.

³² Menander Protector, *Fragment*, 27.3, 238–241.

³³ M. Whitby, *Greek Historical Writing*, 39; R. Blockley (ed.), *Menander the Guardsman*, 4; M. Cataudella, *Historiography in the East*, 424. Бери Болдвин претпоставља да је Менандер своју историју можда писао све до цара Маврикија, када упозорава да византијски историчари нису увек сматрали за крај својих дела смрт цара, већ су врло често дело завршавали са владајућим царем у доба писања. Вид. B. Baldwin, *Menander Protector*, 106–107. Чини се да је Менандер ипак завршио смрћу цара Тиберија II (582), пошто управо од његове смрти „почиње са писањем историје следећи византијски историчар Теофилактос Симокатес, који се чврсто надовезео на Менандеров рад.

инспирисане делима Херодота и Тукидида.³⁴ Међу основне атрибуте спада и подела на такозване књиге и поглавља, као и архаично реторички стил излагања, пун разних етнографских дигресија и директних беседа историјских личности, које више говоре о стилистичким могућностима аутора него о историјској реалности „изреченог“. Претпоставља се да је Менандерово дело садржавало осам до десет књига.³⁵ Опсади и паду Сирмијума посветио је завршне делове свог рада, при чему је могуће да је тај материјал поделио у две књиге. По овој реконструкцији, у претпоследњој књизи би онда описивао опсаду а у последњој пад града спојен са смрћу цара Тиберија II и доласком на власт новог цара Маврикија.³⁶

Из сачуваних одломака Менандеровог дела произлази да је историчар највећу пажњу посветио спољнополитичким приоритетима Византије у датом раздобљу – значи односима са Персијом на Истоку и Аварима и Словенима на Балкану. У одломцима можемо наћи и штуре податке о другим деловима Царства, посебно о приликама у његовим западним деловима. С друге стране, треба узети у обзир да велика већина сачуваних одломака представља забелешке о дипломатским контактима Царства са својим непријатељима, што је одређено карактером компилације *Excerpta de legationibus* Константина Порфирогенита. У сваком случају, овако детаљне извештаје о дипломатским контактима не налазимо у делима других касноантичких историчара. Менандерово интересовање за овакве теме пре је произлазило из његовог личног опредељења него из актуелне политичке ситуације у Царству у то време.³⁷ Могуће је претпоставити да се у преосталим деловима свог рада Менандер дотакао и неких других тема, а није искључено да би међу њима могли бити и

³⁴ О жанру класицизирајуће историје вид. Н. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 252–253.

³⁵ О броју књига долази до размимоилажења међу историчарима. Хунгер (*Hochsprachliche und Profane Literatur*, 310) сматра да их је било десет. На основу тврдње Болдвина (*Menander Protector*, 107) могло их је бити осам или девет. Мајкл Витби (*Greek Historical Writing*, 39) претпоставља да их је било минимално 8, али признаје и претпоставку да их је било више од десет. Постојање десет књига претпостављају и Роџер Блокли (*Menander the Guardsman*, 5) и Ворен Тридголд (*The early Byzantine Historians*, 296).

³⁶ W. Treadgold, *The early Byzantine Historians*, 296.

³⁷ M. Whitby, *Greek Historical Writing*, 40.

детаљнији извештаји о савезу, етногенези и заједници Авара и Словена.

Менандеров стил на више места показује утицај класичних књижевних узора, било директно или индиректно, путем његовог узора историчара Агатија.³⁸ Ауторово интересовање за класицизам није безусловно.³⁹ За разлику од неких других историчара епохе, Менандер даје значај тачном хронолошком датирању догађаја. Ни приликом бележења етнонима није се придржавао устаљених норми, што се може видети кроз чињеницу да је на пример Аваре и Словене бележио њиховим савременим, а не архаичним, називима. Као што смо већ запазили, попут других грчких историчара касног античког доба Менандер доноси детаљне изјаве актера своје историје – изасланика, војних заповедника и владара. Приликом анализе овог садржаја веома тешко можемо разликовати реални историјски контекст од стереотипних и реторичких флоскула које су имале функцију да репрезентују образованост, широке видике аутора и његову стилску вештину.⁴⁰

Даље, ауторов стил писања је конкретан, трезвен и детаљан. Без сумње, на својој историји радио је више година.⁴¹ На основу анализе сачуваних фрагмената, чини се да његови извори информација практично нису били никаква историјска дела нити хронике.⁴² И сам Менандер открива у једном од сачуваних фрагмената своју упознатост са званичним дипломатским документима.⁴³ Претпоставља се да је информације добијао искључиво из царских архива. Наравно да није свако имао приступ тим архивима. Ова повластица очигледно је настала као плод поверења цара Маврикија или некога из његове ближе околине које је имао. Додуше, друга важна личност која је

³⁸ Roger Blockley (ed.), *Menander*, 7.

³⁹ H. Hunger, *Hochsprachliche und Profane Literatur*, 311.

⁴⁰ Бери Болдвин (*Menander Protector*, 118) заступа становиште да је већина директног говора код актера Менандерове историје само обична реторичка вежба. На основу Роџера Блоклија (*Menander the Guardsman*, 10) речи представника номадских Турака нису чиста реторика, него су наводно близу оригиналним изјавама.

⁴¹ W. Treadgold, *The early Byzantine Historians*, 295.

⁴² Само Бери Болдвин (*Menander Protector*, 109) до одређене мере сматра да је Менандер користио неко друго историјско дело, конкретно дело Теофана Византијског, које нам није сачувано. Такође и Зинаида В. Удальцова, *Идейно-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV–VII вв.)*, Москва 1974, 246.

⁴³ *Menander Protector*, *Fragment* 6.2, 86–88.

Менандера могла да упути у свет дипломатије а тиме и званичних савремених архива био је његов брат Херодот, који је, као што смо установили, највероватније био у дипломатској служби цара.

Који материјал је чинио темељ Менандерове историје? Несумњиво се ради о разним врстама дипломатске преписке, која је обухватала и извештаје са дипломатских мисија изасланика, и писмене и усмене.⁴⁴ Иако је дословно цитирање изабраних кључних докумената било део класичне античке историографије, још од времена Полибија, Менандер их очигледно, као што је био обичај у његово време, није представљао у оригиналу. Познато је да је у једном случају извештај изасланика Петра Патрикија, који се односио на потписивање мира са Персијом 561. године, Менандер скратио и додатно стилски „улепшао“.⁴⁵ Сасвим је могуће да се оваквим методом користио и приликом коришћења других архивских докумената које је инкорпорирао у своје дело.⁴⁶

Очигледно, наведене констатације и питање извора се односе пре свега на сачуване одломке Менандеровог дела. До које мере је њихов аутор био и ратни историчар остаје неразјашњено питање. Описи значајнијих контаката са Персијанцима и Аварима, ако су се и налазили у његовом делу, нажалост нису сачувани. Колико и каквог материјала је могао садржати Менандеров извештај о опсади и паду Сирмијума? Сачувани фрагменти углавном нам откривају дипломатске преговоре између Авара и цара Тиберија II. Првобитни Менандеров текст садржао је по свему судећи детаљан извештај о опсади града. Византијски историчар Теофилакт Симоката, који је своје дело писао средином VII века, изричито у вези са овим констатује да о опсади и капитулацији града не треба пуно говорити, зато што је углавном све битно о томе написао његов претходник Менандер.⁴⁷ Свеједно, ми не можемо оценити квалитет његовог сведочанства нити изворе које је користио (можда ратне депеше?). Извештаји о опсадама градова сматрају се уопште за слабо место у касноантичкој, тј.

⁴⁴ R. Blockley (ed.) *The history of Menander the Guardsman*, 104; M. Cataudella, *Historiography in the East*, 423; Warren Treadgold (*The early Byzantine Historians*, 295) претпоставља да је Менандер на свом делу радио пет година. Хунгер (*Hochsprachliche und Profane Literatur*, 311) претпоставља да је осим усмених сведочанстава и дипломатских извештаја Менандер имао приступ и војним депешама.

⁴⁵ Menander Protector, *Fragment*, 26.1, 15–20.

⁴⁶ W. Treadgold, *The early Byzantine Historians*, 297.

⁴⁷ Theophylaktos Simokatte, *Historiae*, I.3, 43.

рановизантијској историографији, зато што су аутори често давали предност стереотипима над реалним описима појединих догађаја.⁴⁸ С друге стране, поједини наговештаји нам говоре да је Менандер о ратним операцијама Авара и Словена на Балкану био одлично информисан.⁴⁹

Дакле, хипотетички гледано, за опсаду Сирмијума Менандер је могао да има поуздане изворе, који су садржали усмене извештаје поверљивих личности, као и војне забелешке одговорних актера сачуване у државним архивима. У вези са идеолошким ставом Менандера треба нагласити да је припадао онима који су подржавали цара Маврикија. На основу сачуваних одломака можемо закључити да је оправдавао агресивну политику Тиберијевог претходника Јустина II који је одбио да плаћа трибут, не само могућим противницима (Аварима и Персијанцима) него и Арапима, који су све дотад бранили пустињску границу у данашњем јужном Ираку од проперсијских арапских конкурената Лахмана. На крају, оваква крута политика према бројним суседима на тако широким границама водила је дестабилизацији постојећих односа и угрожавању Царства. На основу сачуваних фрагмената чини се да су главне личности Менандерове историје били Јустинов наследник трона Тиберије и његов главни генерал на истоку Маврикије, који га је на крају сменио на престолу.⁵⁰ Није нам познато становиште аутора о балканској политици Тиберија, иако на неколико места констатује да цар није имао довољно средстава за одбрану због рата са Персијом.⁵¹ Могуће је да се у овој лапидарној констатацији крију многи одговори на потоња збивања.

У једном тренутку осећа се критички тон, кад Менандер констатује да је Тиберије поверовао мировним обећањима аварског кагана Бајана и заборавио на одбрану балканске границе. Царева

⁴⁸ Класичан пример описа опсада градова у касноантичком периоду представља извештај ретора Приска о опсади Ниша од стране Хуна на челу са њиховим војсковођама Атилом и Бледом 441. године. На основу поређења Присковог текста са античким историчарем Тукидидом Томпсон је настојао да покаже да је велики део описа хунске опсаде Ниша буквално исти са Тукидидовим описом спартанске опсаде града Платеија године 429–27. пре Христа. Вид. у вези с тим Edward Thompson, *Priscus of Pannium*, *Classical Quarterly* 39, 92–94. На ову чињеницу упозорава и Бери Болдвин (*Menander Protector*, 110).

⁴⁹ F. Curta, *The Making of the Slavs*, 46.

⁵⁰ З. Удаљцова, *Идейно-политическая борьба в ранней Византии*, 243–273.

⁵¹ *Menander Protector, Fragment*, 21, 192; *Fragment*, 24, 216; *Fragment*, 25.2, 222.

несмотреност показала се управо у томе што није осигурао довољно снабдевање Сирмијума, због чега је приликом аварске опсаде становништво града било изложено глади.⁵²

*Са словачког језика рад превео
Јарослав Микловиц*

⁵² Menander Protector, *Fragment*, 21.2, 222.

Martin Hurbanič

**LATE ANCIENT SIRMIIUM AND ITS FALL INTO THE AVARS
HANDS IN 582 A.D.
REVIEW OF THE PRIMARY HISTORICAL SOURCES:
MENANDER PROTECTOR**

Summary

Despite the fact that the work of Menandar Protector has not been fully preserved, but only in fragments, it still represents a most important source for the Avars siege of Sirmium in 582 A.D. Menander Protector devoted himself to this event in the final part of his history, and it could be possible that he split his report into two books. Based on the analysis of preserved fragments, it seemed that Menander did not use other historical works or chronicles when writing. In his writing, he most probably relied on verbal reports of confidential personal and military notes of Byzantine military institutions. The surviving fragments revealed major diplomatic negotiations between Avars and the Eastern Roman Emperor Tiberius II. Most likely, the fully preserved Menander's work contained a report on the siege of the city, which was a detailed description of the event. Some parts of Menander's work devoted to the Avars siege of the city will be subjected to a critical evaluation in the planned continuation of this Project.

Keywords: Sirmium, siege, Avars, The Eastern Roman Empire, Menander Protector.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СЕОСКИХ НАСЕЉА IX–XV ВЕКА НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: Археолошка истраживања средњовековних насеља на територији Војводине уклапају се у слику средњовековног наслеђа у археолошкој науци не само у Србији него и у Европи XIX века. Према досадашњим резултатима, највећи број припада насељима сеоског карактера. У нашој археолошкој литератури још увек не постоје синтезе о средњовековним насељима. У раду је дат краћи историјат истраживања средњовековних насеља IX–XV века на територији Војводине са библиографским јединицама стручних и научних прилога о појединим локалитетима, стамбеним и другим објектима, као и покретним археолошким налазима.

Кључне речи: средњовековна насеља, археолошка истраживања, библиографија радова, IX–XV век, Србија, Војводина.

У средњем веку је на територији данашње Србије постојало више типова насеља. Највећи број насељених места био је сеоског карактера. Међутим, интересовање за проучавање средњовековних насеља било је дуго у другом плану. Истраживања су махом била усмерена на средњовековне градове – утврђења, проучавање сакралне архитектуре – црквени и манастирски комплекси, затим некропола, који су својом монументалном архитектуром, бољом очуваношћу и прилозима у гробовима привлачили већу пажњу истраживача.

Археолошка истраживања средњовековних насеља на територији Војводине уклапају се у слику средњовековног наслеђа у археолошкој науци не само у Србији него и у Европи XIX века. Почетна истраживања у области средњовековне археологије везују се за прве године XX века, односно објављивање чланка „Старосрпска налазишта у Србији, прилози за познавање српске културе“ аутора М. М. Васића (*Старинар I*, Београд 1906, 34–46). После паузе у време балканских и Првог светског рата, у периоду до Другог светског рата,

археолошка истраживања су усмерена пре свега на сакралну архитектуру, цркве и манастирске комплексе, на којима су обављани углавном конзерваторски радови.¹ Већи замах у истраживању средњовековних налазишта настаје по завршетку Другог светског рата. Организују се систематска истраживања, те су предузети радови на Најевој циглани код Панчева, Словенском градишту код Кикинде, Београдској тврђави, Царичином граду, Мачванској Митровици итд.²

У Војводини је откривен већи број насеља са добро очуваним стамбеним и другим објектима, на основу којих је могуће реконструисати и приближити начин живота и привређивања у сеоским насељима средњег века. Једно од најранијих истраживања средњовековних насеља на територији Војводине обављено је крајем XVIII и почетком XIX века у Бачком Моноштору, на локалитетима Клиса и Сига од стране Историјског друштва у Сомбору.³ Захваљујући Феликсу Милекеру, који је радио превасходно на откривању праисторијских налазишта Баната, добијени су и први подаци о средњовековним насељима у овом делу Војводине.⁴ После Другог светског рата једно од првих организованих археолошких ископавања било је управо на простору Војводине, 1947. године, на локалитету Најева циглана код Панчева.⁵ Већ следеће године обављена су заштитна ископавања на локалитету Зидине у Мачванској Митровици.⁶ Овим ранијим истраживачким подухватима припадају и истраживања у Мошорину, на локалитету Бостаниште, и у Чортановцима, на обали Дунава.⁷ У наредној деценији настаје затишје у истраживању

¹ Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 13, нап. 1 и 2, са литературом.

² Душица Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1977. године (необјављено), 4–5; Г. Милошевић, Нав. дело, 13–14.

³ Подаци из документације Градског музеја у Сомбору.

⁴ Археолошка документација Градског музеја у Вршцу.

⁵ Ђорђе Мано-Зиси, Мирјана Љубинковић, Милутин В. Гарашанин, Јован Ковачевић, Рајко Веселиновић, *Заштитно ископавање код Панчева*, Музеји 1, Београд 1948, 53–95.

⁶ Ђорђе Мано-Зиси, Мирјана Љубинковић, *Сондажни радови на локалитету Зидине код Мале Митровице*, Старице V–VI (1954/1955), 181–189.

⁷ Рајко Л. Веселиновић, *Ранословенске лончарске пећи и гробови код Мошорина у Бачкој, Извештај о археолошким проучавањима у 1951. години*, РВМ 1, Нови Сад

средњовековних насеља. За почетак следеће етапе у овим истраживањима можемо узети 1967. годину када се почиње са реализацијом систематских истраживања на локалитету Зидине у Мачванској Митровици, читавих двадесет година после првих сондажних радова. Резултати ових истраживања објављени су у посебној студији.⁸

Надаље, значајни су истраживачки подухвати у оквиру изградње хидроенергетског система Ђердап I и Ђердап II, са којих потиче велики број локалитета из средњовековног периода, као и низ заштитних археолошких истраживања на подручју Војводине, реализованих у оквиру многобројних инвестиционих радова. Свим овим истраживањима добијени су релевантни подаци за изучавање наше прошлости који су нам доступни кроз различите публикације, археолошке извештаје, саопштења итд. Затим, постоји већи број радова у којима се изучава одређена врста и група предмета, као што су грнчарија, накит, оруђе, оружје, као и радови у којима се изучавају насеља и некрополе у целини.

Међутим, у нашој археолошкој литератури још увек не постоје подробније систематизовани радови о средњовековним насељима. Један од најпотпунијих таквих подухвата јесте докторска дисертација Душице Минић *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, одбрањена на Филозофском факултету у Београду на Катедри за археологију, сада већ давне 1977. године. У овом раду дата је проблематика сеоских средњовековних насеља на основу резултата дотадашњих археолошких истраживања са читаве територије Србије. Посебна пажња посвећена је типовима стамбених објеката, привредним објектима и археолошким налазима на основу којих је била могућа реконструкција разних привредних делатности као што су пољопривреда, рударство и занатство које се развијало у оквиру сеоских насеља и добрим делом проистекло из домаће радиности. Каталог словенских налаза у југословенском Подунављу Милице и Ђорђа Јанковића, *Словени у југословенском Подунављу* (Музеј града Београда, Каталог изложбе бр. 36, Београд 1990), представља још један покушај у разматрању ове теме

1952, 143–159; Шандор Нађ, *Словенске посуде из Чортановаца*, РВМ 5, Нови Сад 1956, 163–169.

⁸ Dušica Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XI, Beograd 1980.

објављивањем прикупљене грађе која се тиче насеља, некропола и појединачних археолошких налаза. Избор из обимне археолошке грађе са средњовековних локалитета на територији Војводине, закључно са деветом деценијом прошлог века, дао је Небојша Станојев у монографији *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини* (Музеј Војводине, Нови Сад 1996.). Каталогски је систематизовано осамнаест насеља са топономастиком самих локалитета и описом стамбених објеката и покретног археолошког материјала које прати одговарајућа документација, што представља значајну основу у истраживањима средњовековних насеља. У *Становању у средњовековној Србији* аутор Гордана Милошевић (Београд 1997) проучава средњовековна насеља и стамбено градитељство преко грађе која се темељи на резултатима археолошких истраживања. Један део ове студије посвећен је појединим, боље истраженим насељима и објектима са територије Војводине, иако се она није налазила у границама средњовековне српске државе.⁹ Од многобројних истраживања заштитног карактера на територији Војводине навешћемо она која су реализована захваљујући изградњи ауто-пута кроз Срем. Резултати ових истраживања су у целости објављени, што није увек случај, и представљају добар пример констатовања археолошког наслеђа где знатан број локалитета припада средњовековном периоду.¹⁰

У овом раду смо се осврнули на прве, можемо рећи пионирске радове, као и на поједине студије у којима су дати резултати истраживања средњовековних насеља у Војводини. Знатан број чланака, различитог обима и карактера о овој теми, објављиван је у повременим и редовним периодикама и часописима: извештаји са ископавања, појединачно обрађени локалитети, коментарисање појединих значајних налаза, као и синтезе мањег обима. То је све требало да представља добру базу за израду студиознијих, опширнијих радова о средњовековним сеоским насељима на територији Војводине. Врло често у појединим радовима није дата потпуна и валидна техничка документација, а ни резултати једног броја истраживаних локалитета још нису објављени. Све то представља недостатак за

⁹ Г. Милошевић, Нав. дело, 55–65.

¹⁰ Дивна Гачић, *Средњовековна налазишта*, у: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 233–247.

комплетније формирање слике средњовековних сеоских насеља на територији Војводине и сагледавање живота и начина привређивања у њима.

Сматрали смо потребним да у почетној фази рада на овој теми дамо листу библиографских јединица стручних и научних прилога у којима се бави резултатима археолошких истраживања средњовековних насеља, стамбених и привредних објеката, односно насељима као посебном врстом археолошких налазишта у периоду од IX до XV века на територији Војводине.

Барачки, С. 1960

Групни налази старосрпског гвозденог алата из Вршца, *РВМ* 9, Нови Сад 1960, 186–195.

Barački, S. 1965

Ciglana na Deliblatskom putu, Dolovo – sarmatsko i slovensko nalazište, *Arheološki pregled* 7, Beograd 1965, 159–160.

Барачки, С. 1977

Југоисточни Банат у раном средњем веку, каталог изложбе, Народни музеј Вршац, Вршац 1977.

Барачки, С. 1995

Археолошко налазиште на дунавској ади крај Старе Паланке, каталог изложбе, Народни музеј Вршац, Вршац 1995.

Барачки, С., Брмболић, М. 1997

Степен истражености средњовековних локалитета на подручју Јужног Баната, *РМВ* 39, Нови Сад 1997, 209–228.

Батистић Попадић, Д. 1988

Долово – циглана на делиблатском путу – средњовековни слој, *Гласник: прилози за науку, уметност и културу* 1, Панчево 1988, 7–18.

Бењоцки, Н. 1996

Археолошки средњовековни налази на локалитетима горњег (Југословенског) Потамишја, *Гласник музеја Баната* 7, Панчево 1996, 28–44.

Бењоцки, Н. 1998

Археолошки средњовековни налази на локалитетима горњег потамишја – Батош, *Гласник*: прилози за науку, уметност и културу 8, Панчево 1998, 59–68.

Брмболић, М. 1991

Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву, *Гласник*: прилози за науку, уметност и културу 3, Панчево 1991, 52–66.

Bunardžić, R. 1985

Čelarevo, Novi Sad 1985.

Бунарџић, Р. 1988

Гомолава у средњем веку, Gomolava Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationales Symposium Ruma, Novi Sad 1988, 90–92.

Веселиновић, Л. Р. 1952

Ранословенске лончарске пећи и гробови код Мошорина у Бачкој, Извештај о археолошким проучавањима у 1951. години, *PBM* 1, Нови Сад 1952, 143–159.

Веселиновић, Л. Р. 1953

Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој, Прилог историји материјалне културе Јужних Словена X–XII века, *PBM* 2, Нови Сад 1953, 5–52.

Веселиновић, Л. Р. 1957

Келтске и старосрпске лончарске пећи на Гомолави код Хртковаца у Срему, *PBM* 6, Нови Сад 1957, 27–38.

Вуксан, М. 1997

Ковин Град – средњовековно насеље и утврђење, *РМВ* 39, Нови Сад 1997, 175–184.

Гачић, Д. 1995

Средњовековна налазишта, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 233–247.

Janković, Đ., Radičević, D. 2005

The stronghold from Dupljaja: a medieval archaeological discovery, *Banatica* 17 (2005), 275–285.

Janković, Đ., Radičević, D. 2005

The stronghold from Dupljaja, a medieval archaeological discovery, Muzeul Banatului Montan, Reșița 2005.

Јанковић, Ђ., Радичевић, Д. 2008

Дупљаја, локалитет град, *Arheološki pregled* 4 (2006), Београд 2008, 155–159.

Јанковић, Ђ. и М. 1990

Словени у југословенском Подунављу, Музеј града Београда, Каталог изложбе бр. 36, Београд 1990.

Јанковић, М. 1996

Словенско насеље код Земунa, *PMB* 37/38 (1995/96), Нови Сад 1996, 123–137.

Jovanović, M., Stanojević, N. 1987

Titov Vrbas, Katalog izložbe „Šeststotina godina grada“ (grupa autora), Vojvođanski muzej, Novi Sad 1987.

Манојловић, В. 1989

Средњовековни укуп са локалитета Опово – Бели брег, *Гласник: прилози за науку, уметност и културу* 2, Панчево 1989, 41–46.

Манојловић, В. 1990

Прилог проучавању стамбених и економских објеката и начина исхране у праисторији и раном средњем веку (раносредњовековни период), *Истраживања* 13, Нови Сад 1990, 43–48.

Манојловић Николић, В. 1992

Стање и резултати археолошких истраживања средњовековних локалитета на територији Војводине, *Истраживања* 14, Нови Сад 1992, 47–54.

Мано-Зиси, Ђ. 1953

Прилог испитивању Араче, *PBM* 2, Нови Сад 1953, 76–84.

Мано-Зиси, Ђ., Љубинковић, М., Гарашанин, В. М., Ковачевић, Ј., Веселиновић, Р. 1948

Заштитно ископавање код Панчева, *Музеји* 1, Београд 1948, 53–95.

Милошевић, Г. 1997

Становање у средњовековној Србији, Београд 1997.

Minić, D. 1980

Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* XI, Београд 1980.

Минић, Д. 1995

Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века, Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1977. године (необјављено).

Минић, Д. 1995

Раносредњовековно насеље код Адашеваца (40,41), *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 249–255.

Мркобрад, Д. 1982

Село Бољевци код Земуна – средњовековно и праисторијско насеље, *Arheološki pregled* 23, Београд 1982, 28–32.

Мркобрад, Д. 1985

Нови резултати на истраживању вишеслојног насеља у Бољевцима, *Истраживања II*, Ваљево 1985, 165–173.

Мркобрад, Д. 1986

Село Бољевци код Земуна, словенско насеље, *Arheološki pregled* 25, Београд – Ljubljana 1986, 63–66.

Нађ, Ш. 1953

Арача, *PBM* 2, Нови Сад 1953, 85–92.

Нађ, Ш. 1956

Словенске посуде из Чортановаца, *PBM* 5, Нови Сад 1956, 163–169.

Нађ, Ш. 1961

Тврђава Бач, *PBM* 10, Нови Сад 1961, 89–113.

Нађ, Ш. 1965

Средњовековни налази на Гомолави 1965. године, *PBM* 14, Нови Сад 1965, 247–250.

Радичевић, Д. 2010

Археолошка налазишта X–XIII столећа у Банату: докторска дисертација одбрањена 2010. године на Филозофском факултету у Београду (необјављено).

Ђорђевић, Ј., Ђорђевић, В., Радичевић, Д. 2005

New medieval archaeological researches in the region of Pančevo, *Banatica* 17 (2005), 261–273.

Ђорђевић, Ј., Ђорђевић, В., Радичевић, Д. 2005

Археолошка истраживања локалитета Доњоварошка циглана у Панчеву 2004. године, *Arheološki pregled* 2/3 (2004/5), Beograd 2005, 88–90.

Ђорђевић, Ј., Ђорђевић, В., Радичевић, Д. 2007

Средњовековна црква у Омољци: истраживања у 2006. години, *Гласник САД* 23 (2007), 187–192.

Рашајски, Р. 1954

Гомолава код Хртковаца, *PBM* 3, Нови Сад 1954, 187–218.

Ric, P. 1982

Ogrev, Subotica – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 125–127.

Stanojević, N. 1980

Vrbas 1, Vrbas – srednjovekovno i praistorijsko nalazište, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 164–165.

Stanojević, N. 1980

Botra, Bečej – srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 165–166.

Stanojević, N. 1980
Malo Kuvalovo, Krnješevci – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 170–171.

Stanojević, N. 1980
Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 22, Beograd 1980, 141–142.

Станојевић, Н. 1981
Заштитно ископавање локалитета Ботра код Бечеја: средњовековна лончарска радионица, *PBM* 26 (1980), Нови Сад 1981, 89–119.

Stanojević, N. 1982
Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 127–128.

Stanojević, N. 1982
Stari Petrovaradin, Novi Sad – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 128–130.

Stanojević, N. 1982
Rumska petlja Žirovac, Ruma – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 130–132.

Stanojević, N. 1985
Botra, Bečej – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 139–142.

Stanojević, N. 1986
Botra, Bečej – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 25, Beograd – Ljubljana 1986, 84–86.

Станојев, Н. 1987
Насеља VIII–IX века у Војводини, *PBM* 30 (1986/7), Нови Сад 1987, 119–146.

Станојев, Н. 1996
Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини, Нови Сад 1996.

Stančić, V. 1979

Srbobran – srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1979, 176–177.

Трифуновић, С. 1990

Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар: рекогносцирања терена, *РВМ* 32 (1989/1990), Нови Сад 1990, 99–130.

Трифуновић, С. 1997

Археолошка истраживања словенских насеља у Северној Бачкој и Северном Банату, *РМВ* 39 (1997), 113–135.

Трифуновић, С. 2008

Археолошка ископавања налазишта Стари виногради у Чуругу, *Arheološki pregled* 4 (2006), Београд 2008, 80–83.

Трифуновић, С. 2008

Археолошка ископавања налазишта Циглана код Падеја, *Arheološki pregled* 4 (2006), Београд 2008, 123–125.

Трифуновић, С., Пашић, И. 2003

„Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *Гласник САД* 19 (2003), Београд 2003, 263–290.

Hanszlmann, I. 1870

Bács, *Archeológiai Értesítő* IV, Budapest 1870, 2–9, 49–56, 85–93.

Wohalsky, M. 1898

Hrtkovci, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, Nova serija III, Zagreb 1898, 243.

Vesna Manojlović Nikolić

**BIBLIOGRAPHY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF
RURAL SETTLEMENTS
FROM THE NINTH TO THE FIFTEENTH CENTURY IN THE
TERRITORY OF VOJVODINA**

Summary

Archaeological research of medieval settlements in the territory of Vojvodina fit in the broader picture of medieval archaeological heritage, not only in Serbian, but also in the wider European context. According to the up to date results, the largest number of the settlements were of rural types. Domestic literature still lacks the synthesis that deals with the medieval settlements. This paper provides a short history of the archaeological research of the settlements from the ninth to the fifteenth century in the territory of Vojvodina, as well as bibliography of academic contributions on certain sites, residential and other buildings, and “small” archaeological finds.

Keywords: Medieval villages, archaeological research, bibliography, the ninth to the fifteenth century, Serbia, Vojvodina.

DODELA DUHOVNIH MILOSTI I CRKVENIH „BENEFICIJA“ LICIMA I USTANOVAMA U NASELJIMA SA TLA VOJVODINE I SRBIJE U VREME PONTIFIKATA MARTINA V (1418–1431)

Sažetak: U radu se na osnovu hronološke metodologije izlaganja daje iscrpan pregled dodeljivanja „duhovnih milosti“ i „crkvenih beneficija“ licima i ustanovama sa tla današnje Vojvodine i Srbije u vreme pontifikata pape Martina V (1418–1431). Izvori su istraživani na osnovu prvog toma kodeksa papskih povelja iz XV veka, autora Pala Lukčića. Prikazani izvori, prevedeni kao regeste na srpski jezik, predstavljaju prvi istraživački poduhvat ovog tipa u srpskoj istoriografiji. Predstavljaju i prilog proučavanju crkvene organizacije, toponimistike, materijalno-ekonomskih odnosa, duhovnih potreba ljudi, kao i prilog istoriji svakodnevnog života rečenog podneblja u prvoj polovini XV veka.

Ključne reči: „duhovne privilegije“, crkveni beneficiji, područje Vojvodine i Srbije, papstvo, Martin V, XV vek.

Dokumenta vezana za papsku kancelariju i administraciju, bilo da su iz nje izlazila ili ovde završavala prispevši iz drugih zemalja, zbog svoje sistematičnosti i samog sadržaja akata predstavljaju posebnu vrednost za evropsku istoriografiju i istraživanje najrazličitijih sfera prošlosti. Ovom prilikom smo na osnovu analitičkog pregleda materijala publikovanih 1931. godine od strane istoričara Pala Lukčića (1892–1936), u prvoj knjizi *Papskih povelja XV veka*, koji se odnose na pontifikat pape Martina V (1418–1431)¹ odabrali i prikazali u formi srpskih regesti one sadržaje koji su se odnosili na mesta, lica i crkvene ustanove na tlu današnje Vojvodine i Srbije. Verujemo da će ponuđeni materijal naveden po hronološkom principu, predstavljati svojevrsan prilog proučavanju crkvene organizacije, toponimistike, materijalno-ekonomskih odnosa, duhovnih potreba ljudi, kao i prilog istoriji svakodnevnog života rečenog podneblja u prvoj polovini XV

¹ Pál Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei*, I. kötet: V. Márton pápa (1417–1431), Olaszországi magyar oklevéltár, Budapest 1931 (dalje: Lukcsics, I,...).

veka. Zbog transparentnosti i lakšeg pregleda regesti, odlučili smo se da na njihovom kraju uvek damo skraćenu odrednicu iz Lukčićevog dela odakle su uzete, odnosno prevedene i interpretirane, pri čemu nismo želeli dodatno da opterećujemo naučni aparat.²

7. januara 1418. Dionizije od Jakovog Središta (Jakovserdahelj), sveštenik u Zagrebačkoj dijecezi, za novu dodelu kanonikata i prebende Zagrebačke crkve (12 m.³), upražnjene smrću Venceslava Moravca i posle sklapanja braka nekog Nikole Lazarovog, a koji su rečenom Dioniziju, ordinarijskim autoritetom biskupa Eberharda već dodeljeni, ne računajući kanonikat i prebendu Bačke crkve u Kaločkoj dijecezi (8 m.). – Dodela se poverava aretinskom biskupu, opatu manastira Svete Marije u Zagrebu i zagrebačkom prepozitu.

Lukcsics, I, 51, br. 25.

7. januara 1418. Molba Petra Klimentovog od Šikloša, sveštenika Pečujske dijeceze, prepozita i kanonika Kaločke crkve, kao i generalnog vikara u duhovnim stvarima, za razrešenje od nepravilnosti (iregularnosti) koju je počinio time što je sveštenik Fabijan, njegov prokurator koga je, otišavši na sabor u Konstanc, pošto mu ovaj nije hteo dati novac (100 dukata), deset dana držao na kocu, oslobođen od zatvora istog dana umro. „Neka bude i poverava se mesnom biskupu“ (kaločkom nadbiskupu Andriji, koji boravi u Rimskoj kuriji).

Lukcsics, I, 53, br. 34.

5. maja 1418. Molba Andrije Petrovog za novu dodelu kanonikata, prebende i kustostva zborne crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi (12 m.), upražnjenih smrću Ivana Čakija, ne računajući magistrat oltara Blažene Marije Device u istoj crkvi (5 m.).

Lukcsics, I, 63, br. 86.

29. juna 1418. Papa Martin V naređuje prepozitu Bačke crkve da kanonikat i prebendu Zagrebačke crkve (18 m.), upražnjene smrću Jakova Ivanovog od Heteša, ponovo dodeli Tomi Lovrinom (Lavrentijevom) od Čazme, svešteniku Zagrebačke dijeceze, kome su one ordinarijskim autoritetom biskupa Eberharda dodeljene već rečenom Tomi.

² Lukcsics, I.

³ U daljem tekstu m. označava skraćenicu za srednjovekovnu novčanu jedinicu (srebrnu) marku.

Lukcsics, I, 66, br. 102.

3. jula 1418. Papa Martin V naređuje prepozitu crkve Svetog Stefana u Ke (Kw), u Bačkoj dijecezi (P. R.!), da kanonikat i prebendu crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi (12 m.), upražnjene smrću Benedikta Šapija i koji su Fabijanu Tominom, svešteniku Bačke dijeceze, ordinarijskim autoritetom titelskog prepozita već dodeljene, ponovo dodeli rečenom Fabijanu.

Lukcsics, I, 68, br. 110.

9. jula 1418. Molba Erharda Rajmana, sveštenika Pečujske dijeceze, za novu dodelu Vukovskog arhidakonata u Pečujskoj crkvi (9 m.), upražnjenog smrću Martina, ne računajući kanonikat i prebendu i upravništvo (rektorat) oltara Svetog Stefana Prvomučenika u istoj crkvi (15 m.).

Lukcsics, I, 68, br. 113.

1. avgusta 1418. Konrad Kardini iz Firence, varadinski lektor, imenuje se za nuncija Apostolske stolice i sakupljača desetina u Ugarskoj, Dalmaciji, Hrvatskoj, Srbiji, Rami Ladomeriji i drugim kraljevstvima i delovima podređenih Žigmundu, kralju Ugarske.

Lukcsics, I, 71, br. 127.

23. avgusta 1418. Papa Martin V prepisuje pisma pape Ivana XXII, pod datumom u Avinjonu, X dana novembarskih kalendi šeste godine objavljena, u kojima redu propovednika, koji idu u krajeve nevernika, dodeljuje razne privilegije i vlasti u crkvenim stvarima. Slične privilegije su dodeljene od strane pape Urbana V i posle Urbana VI rečenoj braći (fratrima), koji rade u Bugarskoj, Vlaškoj, Raškoj i Bosni; zahvaljujući njima, izuzeta su od onoga što pripada biskupskoj jurisdikciji. Martin V, međutim, preko privilegija dodeljenih rečenoj braći (fratrima) od strane Ivana XXII, onima koji rade u gore rečenim mestima, traži da vlast razreši one koji posećuju crkve rečenog reda koje postoje u tim mestima.

Lukcsics, I, 73, br. 137.

30. avgusta 1418. Molba Žigmunda, kralja Rimljana, Ugarske itd. za dozvolu da njegov savetnik Šimun, trogirski biskup, primi u komandu opatiju Svete Marije Device od Belefonsa u Petrovaradinu, reda cistercita u Kaločkoj dijecezi, upražnjenu smrću brata (fratra) Arnolda i brata (fratra) Ivana.

Lukcsics, I, 74, br. 141.

24. marta 1419. Molba Erharda Ivanovog, kanonika prebendata Pečujske crkve, za novu dodelu Vukovskog arhiđakonata u rečenoj crkvi (16 m.), upražnjenog smrću dekana Martina, ne uzimajući u obzir kanonikat i prebendu Pečujske crkve (8 m.).

Lukcsics, I, 77, br. 158.

20. aprila 1419. Molba Benedikta Tisavašarija, vackog kanonika, za dodelu kanonikata i prebende crkve Svete Marije Device u Stolnom Beogradu, u Vesprimskoj dijecezi (60 forinti), upražnjene smrću Ivana od Sirmija, ne računajući kanonikat i prebendu Vacke crkve (60 forinti).

Lukcsics, I, br. 161.

31. maja 1419. Papa Martin V biskupiju Beogradske crkve, upražnjenu smrću Mihajla, dodeljuje Grguru od Nekče, profesu reda Manje braće, a o njegovom imenovanju poslata su pisma kaptolu, sveštenstvu (kleru), narodu Beogradske crkve i kaločkom nadbiskupu.

Lukcsics, I, 80–81, br. 173.

22. jula 1419. Molba plemenitog Ivana Marotija (Morovićkog) u Pečujskoj dijecezi za dozvolu za izgradnju klostera (claustrum) iz kamena, što je on pod imenom Svetog Ladislava kralja, u svom selu Vari, u Varadinskoj dijecezi, od drveta braći (fratrima) trećeg reda Manjeg reda, pod Bosanskim vikarijatom podigao i za zaštitu onih koji u njemu žive, a protiv druge braće (frataru) rečenog reda, lakše i strože opservancije.

Lukcsics, I, 83, br. 187.

24. jula 1419. Molba brata (fratra) Lovre (Lavrentija), opata i konventa manastira Svete Margarite Device i mučenice, u Grabovcu (Garab), u Kaločkoj dijecezi, kojem je podređen manastir Svete Margarite u Beli, reda Svetog Benedikta, o sastavljanju pisma o pravima itd. rečenog manastira iz Bele, a protiv zagrebačkog biskupa i drugih, koji protivno pravima itd. i protivno odredbama zbora u Konstancu rečeni manastir u Beli drže zaposednut.

Lukcsics, I, 83, br. 190.

15. januara 1420. Molba Tome upućena sinu pokojnog Stefana od Rudenije svešteniku Pečujske dijeceze, za dodelu župne (parohijske) crkve „in Zeende“ (Senta? – P. R.), u Kaločkoj dijecezi (8 m.), upražnjene ostavkom sveštenika Pavla Mihajlovog.

Lukcsics, I, 90, br. 233.

24. februara 1420. Molba plemenitog Ivana Marotija (Morovićkog), viteza i mačvanskog bana u Pečujskoj dijecezi, za potvrdu o osnivanju klostera (claustrum) Svetog Ladislava kralja Manjem redu, pod Bosanskim vikarijatom, osnovanog od strane njega u njegovom selu Vari u Varadinskoj dijecezi.

Lukcsics, I, 91, br. 242.

24. februara 1420. Molba plemenitog Ivana Marotija (Morovićkog) itd. za potvrdu o osnivanju kuće Svetog duha u Šarengradu (Aći), u Pečujskoj dijecezi, učinjenu od strane njega, a za korišćenje od strane braće (fratara) Manjeg reda, pod Bosanskim vikarijatom. Rečeno osnivanje je već potvrdio Ivan XXIII.

Lukcsics, I, 91, br. 244.

24. februara 1420. Molba Emeriha Stefanovog iz Sentđerđa u Čanadskoj dijecezi za novu dodelu kanonikata i prebende Bosanske crkve (100 dukata, rezidirajući 200), upražnjenih istekom komende, a dodeljenih po dobroj volji gospodina Ivana XXIII biskupu Grguru, sufraganu Bosanske crkve, što je već odavno sprovedeno, ne računajući rečeni kanonikat i prebendu.

Lukcsics, I, 91, br. 245.

18. marta 1420. Papa Martin V naređuje sremskom biskupu da kanonikate i prebende u crkvama Bačkoj i Pečujskoj dodeli Nikoli Ivanovom od Bele, pečujskom kleriku.

Lukcsics, I, 92, br. 248.

10. maja 1420. Molba Petra Klimentovog, sveštenika Zagrebačke dijeceze, za dodelu oprosta onima koji na kanonske praznike (blagdane) posećuju kapelu Blažene Marije u selu Sobočini, koju je osnovao baron Slavonije Pavle Čupor, a kojeg su u borbi ubili Turci.

Lukcsics, I, 97, br. 291.

10. februara 1421. Dodeljuje se potpuni oprost Martinu Kuzminom od Sonte (Zond), u Kaločkoj dijecezi, i njegovoj supruzi.

Lukcsics, I, 103, br. 327.

12. februara 1421. Papa Martin V naređuje elektinskom biskupu, prepozitu Svete mudrosti u Titelskoj crkvi u Kaločkoj dijecezi i arhiđakonu bačkom u Bačkoj crkvi da župnu (parohijsku) crkvu Svetog Stefana u Erdutu, u

Pečujskoj dijecezi (40 forinti), upražnjenu smrću Petra Valentinovog od Slankamena, ne obazirući se što je Nikola Mihajlov od Slankamena bespravno drži, dodele Benediktu Ivanovom iz Erduta, svešteniku rečene dijeceze, ne računajući kanonikat i prebendu Titelske crkve u Kaločkoj dijecezi (40 forinti). Rečena crkva je upražnjena od vremena pape Grgura XII.

Lukcsics, I, 103, br. 329.

14. februara 1421. Dozvoljava se pokretni oltar Ivanu Franjinom od Segvara, prepozitu crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 104, br. 333.

23. februara 1421. Molba Pavla Dimitrovog od Mateja, sveštenika Čanadske dijeceze, za novu dodelu kanonikata i prebende crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi (50 forinti), upražnjenih ostavkom Nikole Benediktovog od Banoštora (Monasterio Bani), u rečenoj dijecezi.

Lukcsics, I, 104, br. 334.

23. februara 1421. Molba Ivana Stefanovog od Središća (Serdahelj) za novu dodelu kanonikata i prebende u Bačkoj crkvi (30 forinti), upražnjenih smrću Benedikta Šapija, ne računajući kapelanstvo oltara Svete Agate u istoj crkvi (10 forinti).

Lukcsics, I, 104, br. 335.

23. februara 1421. Molba Stefana Ivanovog od Središća (Serdahelj), klerika Ostrogonske dijeceze, kantora i kanonika Bačke crkve, za novu dodelu rečenog kanonikata i prebende Bačke crkve (30 forinti), upražnjenih zbog zamene obavljene sa Nikolom Dančom i koji su Stefanu, zbog tada upražnjenog sedišta, ordinarijskim autoritetom Tome, bačkog prepozita i generalnog vikara u duhovnim stvarima, već dodeljeni, ne računajući kanonikat i prebendu Bačke crkve (40 forinti).

Lukcsics, I, 104, br. 336.

24. februara 1421. Molba Andrije za dodelu upražnjenog kustostva zborne crkve Svetog duha u Čazmi (80 forinti), upražnjenog jer je Tomi Bruneru iz Čazme dodeljena prepozitura Bačke crkve, a što je rečenom Andriji, na predlog i preporuku (rezervaciju) kralja Žigmunda, ordinarijskim autoritetom, zbog upražnjenog biskupskog sedišta, po vikaru iste crkve, već

ranije dodeljeno, ne računajući kanonikat i prebendu Čazmanske i Vesprimske crkve (84 forinti). (Fraknoi, 13)
Lukcsics, I, 104, br. 337.

4. marta 1421. Molba plemenitog Ivana Franjinog od Segvara, od reda barona, prepozita crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi, da se proizvede za kapelana Apostolske stolice.
Lukcsics, I, 106, br. 346.

8. marta 1421. Molba Valentina od Macedonije, đakona Čanadske dijeceze, za novu dodelu kanonikata i prebende Čanadske crkve, kao Tamiškog arhidakonata u njoj (12 m.), upražnjenih smrću Petra Andrijinog od Teremije i koji su rečenom Valentinu, ordinarijskim autoritetom biskupa Dože, već dodeljeni. Dodela se naređuje prepozitu crkve Svetog spasitelja u Čanadu.
Lukcsics, I, 106–107, br. 352.

8. marta 1421. Molba Petra Matijinog od Svetog Andrije (Sentandrija), sveštenika Zagrebačke dijeceze, za novu dodelu kanonikata i prebende crkve Svetog duha u Čazmi, u Zagrebačkoj dijecezi (70 forinti), upražnjenih zbog smrti Dominika Valentinovog iz Čazme.
Zatim Andrija Petrov, sveštenik Čanadske dijeceze, moli za novu dodelu kanonikata, prebende i kustostva Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi (10 m.), upražnjenih smrću Ivana Ivanovog, ne računajući oltare u Titelskoj i Čanadskoj crkvi (6 m.).
Lukcsics, I, 107, br. 353.

25. marta 1421. Papa Martin V naređuje prepozitu Bačke crkve da dodeli kanonikat i prebendu Bosanske crkve (40 forinti), upražnjene ostavkom Grgura, rečenog vikara, i koji su Stefanu Đurđevom od Podvinja, kleriku te dijeceze, ordinarijskim autoritetom biskupa Benedikta već dodeljeni.
Lukcsics, I, 109, br. 371.

31. marta 1421. Dozvola o mestima pod interdiktom plemenitom Ivanu Gorjanskom (Garai), domaćinu u Pečujskoj dijecezi, i plemenitoj Jadvigi, njegovoj supruzi.
Lukcsics, I, 109, br. 374.

1. aprila 1421. Papa Martin V naređuje prepozitu crkve Svetog Stefana u Ostrogonskoj dijecezi da dodeli rizničarstvo crkve Svetog duha u Čazmi, u Zagrebačkoj dijecezi (80 forinti), upražnjeno stoga što je Tomi Brumenovom od Čazme dodeljena prepozitura Bačke crkve, i koje je Andriji od Svetog Đurđa (Sentđerđ), čazmanskome kanoniku, snagom preporuke (prezentacije) Žigmunda i dodelom Matije, prepozita i vikara Zagrebačke biskupije, tada upražnjene, istom Andriji već dodeljeno, ne računajući kanonikat i prebendu rečene Čazmanske i Vesprimske crkve (84 forinti).

Lukcsics, I, 110, br. 376.

17. aprila 1421. Papa Martin V naređuje prepozitu Zagrebačke crkve da kanonikat i prebendu u crkvi Svetog duha u Čazmi, u rečenoj dijecezi (70 forinti), upražnjene smrću Valentina od Kasine, dodeli Petru Matijinom od Svetog Andrije (Sentandreja), svešteniku Zagrebačke dijeceze, a koji su ordinarijskim autoritetom biskupa Eberharda već dodeljeni istom Petru.

Lukcsics, I, 110, br. 377.

5. maja 1421. Dozvoljava se Ladislavu Jakovljevom od Zegerda (Segedina? – P. R.), svešteniku Bačke dijeceze, da se snabde zbrinutim beneficijama (do 20 m.) ili nezbrinutim beneficijama (15 m.) u Čanadskoj crkvi. Dodela se naređuje frekventinskom biskupu, opatu manastira Svete Marije i prepozitu crkve Svetog spasitelja u Čanadskoj dijecezi.

Lukcsics, I, 111, br. 386.

16. maja 1421. Papa Martin V naređuje osilijenskom biskupu i prepozitima Zagrebačke i Bačke crkve da kanonikat i prebendu Zagrebačke crkve (50 forinti), upražnjene smrću Pavla Ivanovog i koji su već ordinarijskim autoritetom biskupa Eberharda dodeljeni Matiji Simonu od Čazme, zagrebačkom đakonu, dodele istom Matiji.

Lukcsics, I, 112, br. 391.

14. juna 1421. Molba izabranog beogradskog biskupa da može da primi u komendu Krašovski arhiđakonatski, kao i kanonikat i prebendu Čanadske crkve (60 forinti), koje je netom imao, pošto su se dobra biskupije zbog ratova sa Turcima raspala. „Neka bude, po volji Apostolske stolice. O.“

Lukcsics, I, 113, br. 398.

1. jula 1421. Molba kralja Poljske (Vladislava II – P. R.) o potvrdi i prepisu pisma izdatog od sudija Apostolske stolice, na ime Galharda de Carceribusa, prepozita Titelske crkve u Kaločkoj dijecezi, i Petra Krvaševog (Gervasii), kanonika crkve Anicijenske, a za kralja Kazimira, protiv braće (fratara) reda braće (fratara) kuće Blažene Marije Teutonaca. – „Vicekancelar neka se informiše i izda prepis pod pečatom. O.“

Lukcsics, I, 114, br. 401.

4. jula 1421. Molba Antuna Sijenskog, generalnog ministra reda Manje braće, za potvrdu odredbe (dekreta) generalnog kaptola rečenog reda, netom u Udinama održanim, po kojoj se za pribežište starijoj braći (fratrima) određuju mesta u krajevima Ugarske, oko Dunava.

Lukcsics, I, 115, br. 404.

Dodeljuje se oprost za Stefana Nikolinog od Sirmija, kantora Pečujske crkve.

Lukcsics, I, 115, br. 407.

18. oktobra 1421. Molba Ivana Markovog od Sečenja (Zechen), magistra umetnosti, bakalaureata, sveštenika Čanadske dijeceze, za dodelu kanonikata s. e. p. i većih beneficija u Aradskoj crkvi. – Izvršioci naređenja: biskup elektenski, prepozit varadski i arhidakon Čanadske crkve.

Lukcsics, I, 117, br. 419.

16. decembra 1421. Molba Andrije, varadinskog biskupa, za dozvolu dodele upražnjenih kanonikata i prebende u Varadinskoj crkvi beogradskom biskupu Nikoli, svetovnom svešteniku, čiji se grad i dijeceza nalaze u zemljama nevernika, i koji za njega u njegovom gradu i dijecezi Varadinskoj biskupske dužnosti vrši. (U originalu: a. I.)

Lukcsics, I, 119, br. 435.

19. decembra 1421. Molba za Žigmunda, kralja Ugarske itd., da se opatija od Graba, drukčije Bele, reda Svetog Benedikta, u Kaločkoj i Zagrebačkoj dijecezi (300 forinti), upražnjena smrću Lovre (Lavrentija), dodeli na pet godina zagrebačkom biskupu Ivanu. Rečeni biskup, naime, hoće da restaurira rečeni manastir i dobra, ali za sada treba da ide u podršku protiv Turaka.

Lukcsics, I, 120, br. 438.

19. decembra 1421. Papa Martin V naređuje nadbiskupima nazarijskom i kaločkom, zatim biskupu sremskom, da nezbrinuti (nesnabdeveni) oltar Svetog Jakova u župnoj (parohijskoj) crkvi Svetog Nikole u podgrađu Petrovaradina, u Bačkoj dijecezi (8 forinti), upražnjen smrću Jakova iz Petrovaradinskog podgrađa, prenesu svešteniku Benediktu Martinovom, upravniku (rektoru) crkve Blažene Marije Device u Kovilju, u istoj dijecezi, ne računajući rečenu crkvu (10 forinti).
Lukcsics, I, 120, br. 439.

22. januara 1422. Molba plemenitog Nikole (Čaki? – P. R.), barona Tamiške baronije u Čanadskoj biskupiji, za dodelu oprosta posetiocima crkve ili kapele Svetog Đurđa, reda Svetog Franje, u opidumu Kovilj u Bačkoj dijecezi.
Lukcsics, I, 121–122, br. 449.

14. aprila 1422. Molba Jakova Nikolinog od Arnata u Kaločkoj dijecezi za razrešenje od nepravilnosti (iregularnosti), koje je počinio time što je nekada u kolima svog gospodara, koga je tada služio, noseći vino a nagovoren od svojih drugova na ubistvo nekog Petra laika, koji je rudu kočije nekim drvom polomio. Isti laik, ranjen, umro je posle nekoliko dana. „Neka bude kako se moli i dozvoljavamo, i da se uzdrži od služenja. O.“
Lukcsics, I, 128, br. 502.

17. jula 1422. Daje se dozvola braći (fratrima) Manjeg reda vikarijata Bosne za izgradnju dva klostera (claustrum), jednog u Kovilju u Bačkoj dijecezi a drugog u nekom odgovarajućem mestu u južnim delovima Ugarske, jer su ih Turci prognali iz starih kuća.
Lukcsics, I, 131, br. 513.

29. avgusta 1422. Papa Martin V potvrđuje privilegije Bosanske vikarije reda Manje braće, koje su dodelili papa Ivan XXII i njegovi naslednici, a po kojima braća (fratri) rečenog reda u delovima Bosne, Raške, Bugarske i Vlaške imaju dozvolu određenja izopštenih (ekskomuniciranih), određenja od nepravilnosti (iregularnosti) i postavljanja upravnika (rektora) na čelo crkava koje su oni osnovali, i dozvolu da rade sve za širenje hrišćanske vere. Martin V pored toga dopušta da rečene privilegije uživaju i u južnim krajevima Ugarske, opustošenim od biskupa i prelata zbog provala Turaka.
Lukcsics, I, 131, br. 517.

28. septembra 1422. Papa Martin V naređuje opatu Blažene Marije u Zagrebačkoj dijecezi da opatiju manastira Garab, drukčije od Bele, reda Svetog Benedikta u Kaločkoj i Zagrebačkoj dijecezi koje se nalaze u krajevima kraljevine Ugarske, i dobra, koji su zbog upada Turaka umanjeni (150 forinti) i upražnjeni smrću Lovre (Lavrentija), na molbu kralja Žigmunda dodeli u komendu do dobre volje Apostolske stolice zagrebačkom biskupu Ivanu, sa obavezom da je dužan da restaurira opatiju u dobrima od bilo koga otuđenih i da se u rečenom manastiru broj monaha nikada ne smanjuje.

Lukcsics, I, 132, br. 520.

7. oktobra 1422. Papa Martin V naređuje opatu manastira Blažene Marije zagrebačke da kanonikat, prebendu i kantorstvo crkve Svetog duha u Čazmi (ukupno 50 forinti), u Zagrebačkoj dijecezi, koje su ordinarijskim autoritetom zagrebačkog biskupa Eberharda već dodeljene Dioniziju Valentinovom od Jakoserdahelja, upravniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Svetog Đurđa u Svetom Đurđu, u Zagrebačkoj dijecezi, dodeli istom Dioniziju, ne računajući rečenu župnu (parohijsku) crkvu (28 forinti). Rečene beneficije su upražnjene zbog zamene učinjene između rečenog Dionizija, kanonika Zagrebačke i Bačke crkve, i Nikole Nikolinog od Berića, kanonika čazmanskog, u Zagrebačkoj dijecezi, kao i Gala Ivanovog, kantora (pojca), čijom snagom su zagrebački kanonikat i prebenda predati Nikoli a kanonikat Bačke crkve Galu.

Lukcsics, I, 132–133, br. 525.

14. marta 1423. Molba Nikole Mihajlovog od Slankamena (Scalenkemen), sveštenika, za novu dodelu župne (parohijske) crkve Svetog Stefana kralja u Erdedu, u Pečujskoj dijecezi (4 m.), upražnjene ostavkom Benedikta od Erdeda učinjenom u ruke Ivana Franjinog, prepozita Titelske crkve, koja je rečenom Nikoli ordinarijskim autoritetom već dodeljena.

Lukcsics, I, 136, br. 548.

9. juna 1423. Dodeljuje se potpuni oprost Fabijanu Lukinom iz Sonte (Zond) i njegovoj supruzi Skolastici, u Kaločkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 143, br. 613.

15. juna 1423. Dodeljuje se potpuni oprost Franji Ivanovom, prepozitu crkve Svete mudrosti u Titelu, u Kaločkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 143, br. 614.

1. decembra 1423. Molba Alberta Albonovog, čanadskog kanonika, za novu dodelu župne (parohijske) crkve u Koprivnici, u Zagrebačkoj dijecezi (60 forinti), upražnjene smrću poslednjeg posednika, ne računajući Tamiški arhidakonat u Čanadskoj crkvi, niti kanonikat i prebendu u istoj crkvi (ukupno 60 forinti).

Lukcsics, I, 151, br. 697.

12. februara 1424. Molba erdeljskog (transilvanskog) vojvode Nikole Čakija, u osobi Nikole Ivanovog od Čanada, torontalskog i kovinskog arhidakona u Čanadskoj crkvi, njegovog sinovca (bratića), za potpuni oprost, jedanput za života i jedanput u slučaju smrti, „bez kaluzule posta“.

„Neka bude koliko bilo u slučaju smrti. O.“

Lukcsics, I, 154, br. 724.

21. februara 1424. Molba Ivana Marotija (Morovićkog), drukčije bana, viteza u Pečujskoj dijecezi, za potvrdu privilegija crkve Blažene Marije Device u Marotu (Moroviću), do sada i sada dodeljenih od pape Ivana XXII (XXIII ! – P. R.), po kojima je rečena crkva izuzeta od jurisdikcije pečujskog biskupa i ostrogonskog nadbiskupa i primljena neposredno pod zaštitu Apostolske stolice. U rečenoj su crkvi on sam i njegovi preci od starina birali svoj grob, sa prepozitom i licima (osobama) rečene crkve. „Neka bude, međutim, ako nije u suprotnosti sa odlukama u Konstancu. O.“ Zatim moli za potvrdu dozvole učinjene od strane pape Ivana XXIII upravicima (rektorima) rečene crkve, kojom se četvrti deo desetine, o čemu se običava plaćati desetina, u zemljama iste crkve, prepušta njima. Zatim za dozvolu biranja ispovednika i za dodelu potpunog oprosta jedanput u životu i jedanput u slučaju smrti Ivanu Marotiju i njegovoj supruzi Ursuli.

Lukcsics, I, 156–157, br. 727.

29. februara 1424. Molba Ivana Marotija (Morovićkog), drukčije mačvanskog bana, barona kraljevine Ugarske. Prvo, za izuzimanje župne (parohijske) crkve u (Sremskoj) Kamenici, u Kaločkoj dijecezi, čiji je upravnik (rektor) Ivan iz Kamenice, kanonik Bačke crkve, magistar umetnosti, ispod jurisdikcije kaločkog nadbiskupa i potčinjavanja neposredno Apostolskoj stolici. Drugo, moli da se rečeni upravnik (rektor) Ivan pridruži društvu kapelana Apostolske stolice.

Lukcsics, I, 157, br. 729.

29. februara 1424. Bački kanonik, magistar Ivan iz Kamenice, prima se za kapelana Apostolske stolice.

Lukcsics, I, 157, br. 730.

29. januara 1425. Molba Petra Nikolinog od Čapija, klerika Jegarske dijeceze, prepozita crkve Svetog Lovra (Lavrentija) u Haju, u Kaločkoj dijecezi, koji želi da se unapredi u sve svete redove, za odrešenje od nepravilnosti (iregularnosti), ako je istu počinio tako što je za zaštitu svog tela isukanim mačem nekog pobunjenog seljaka ranio, koga su posle familijari istog Petra ubili. Naime, oficijal rečenog Petra koji je poslat od svog gospodara protiv pobunjenih seljaka od njih je ranjen i zarobljen. Petar je za oslobođenje svog oficijala sa svojim familijarima jahao prema pobunjenicima. Oni se, međutim, nisu hteli pokoriti, štaviše, jedan od njih je tri strele odapeo prema Petru i ranio ga.

Lukcsics, I, 166, br. 783.

8. marta 1426. Dozvoljava se pokretni oltar Emerihu iz Srema (Sirmio), kantoru i kanoniku crkve Blažene Marije u Stolnom Beogradu, u Vesprimskoj dijecezi.

Lukcsics, I, 180, br. 865.

2. aprila 1426. Molba Tome Grgurovog, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog Đurđa u Sentđerđu (Žitište? – P. R.), sveštenika Čanadske dijeceze, za razrešenje od nepravilnosti (iregularnosti) koju je počinio tako što je primajući nekada mnoge pijane, hoteći ih odvojiti jedne od drugih, tukući ih, nekog od njih ranio, i taj je, ranjen, zbog jakog mraza a ne zbog pijanosti, iste noći umro.

Lukcsics, I, 182, br. 877.

21. aprila 1426. Molba Ivana Markovog od Nadsečenja (Sečanj? – P. R.), klerika Čanadske dijeceze, za novu dodelu kanonikata i prebende Aradske crkve, u rečenoj dijecezi, pod duhovnom pak jurisdikcijom Ostrogonske dijeceze (6 m.), upražnjenih smrću Benedikta Zedija, koji su snagom postupka blažene uspomene na Đurđa, pasavskog biskupa i administratora Ostrogonske crkve, na preporuku (prezentaciju) učinjenu od Žigmunda, kralja Rimljana i Ugarske, već dodeljeni.

Lukcsics, I, 182–183, br. 879.

1. januara 1427. Molba Ivana Galovog iz Pečuja, kanonika Bačke crkve, za dodelu Segedinskog arhiđakonata u Bačkoj crkvi (4 m.), upražnjenog smrću Mihajla, ne računajući kanonikat i prebendu rečene crkve (8 m.). Lukcsics, I, 186, br. 896.

10. januara 1427. Molba Ivana Galovog iz Pečuja, kanonika bačkog, kome je netom dodeljen (poveren) Segedinski arhiđakonatski, za novo izdavanje apostolskih pisama sa izjavom da ga je neki Mark, raščinjeni klerik, koji se po mnogima zove laikom, pre četiri godine zaposeo. Lukcsics, 186, I, br. 900.

12. marta 1427. Molba Petra Tominog od Nemaca (de Nemethi), akolita Pečujске dijeceze, koji želi da se promoviše na sve svete redove, za razrešenja od nepravilnosti (iregularnosti) ako je istu počinio time što je svog nećaka od 13 godina tukao, a kojem se istog dana zatim dok je hodao po polju zabio trn u prst noge i ubrzo je izdahnuo. Izlagač smatra da nećak nije umro zbog batina, već zbog rane na nozi. Zatim isti moli za razrešenje od druge nepravilnosti (neregularnosti), pošto je istukao svog učenika od 15 godina jer je odbio da traži hranu obilazeći susedna mesta. Ovaj je posle izdahnuo, ne zbog batina nego zbog neke bolesti. Lukcsics, I, 189, br. 913.

26. aprila 1427. Molba Dionizija Ivanovog od Henje svešteniku Vesprimske dijeceze, pisaru pisama Svete Penitencije, za dodelu Bosanske, odnosno Đakovačke, prepoziture (70 forinti), kao i kanonikata i prebende u rečenoj crkvi (30 forinti), upražnjenih smrću Jakova, ne računajući kanonikat i prebendu Jegarske crkve (40 forinti), oko kojih se spori u Apostolskoj palati. Izvršitelji naredbe donete o ovom su: biskup elektinski, kao i prepoziti bački i crkve Svetog Petra u Požegi. Lukcsics, I, 192, br. 931.

1. juna 1427. Molba Nikole Ivanovog od Bele, arhiđakona Bačke crkve, kapelana Apostolske stolice, za razrešenje od nepravilnosti (iregularnosti) koju je počinio kako se dole kaže. Nekoć je naredio svojim familijarima da istuku nekog familijara svog rođaka, koji je podmuklo ranio nekog familijara izlagača. Zbog dobijenih batina familijar je umro. Drugom prilikom je putem familijara kameničkog župnika (plebana) nekoj nečasnoj ženi izbo oči i odsekao nos, jer je ona u onim krajevima mnoge mladiće svojim pevanjem zavela, na svoju senzualnost obrlatila i posle mladiće

protiv izlagača dražila. – Kada se pak iz posete od kralja, ili despota Dacije (Rascije? – P.R.), vraćao, nekog paganina, koji je pokušao da ukrade konja izlagača, njegovi familijari su tako tukli da je isti smesta umro. Zatim o dozvoli konzervatorije na deset godina.

Lukcsics, I, 194, br. 943.

10. juna 1427. Papa Martin V naređuje prepozitu crkve Svetog Stefana u Varadinu da jedan zbrinuti (snabdeveni) beneficij (do 25 m.), ili nezbrinuti (18 m.) u Varadinskoj crkvi dodeli Stefanu Dimitrovom Temeškezu, upravniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Blažene Marije u Đuli, u Čanadskoj dijecezi, koji snagom ovog pisma dodele treba da napusti rečeno upravništvo (rektorat).

Lukcsics, I, 195, br. 946.

21. juna 1427. Papa Martin V naređuje varadinskom biskupu da kanonikat, prebendu i arhidakonat Čanadske crkve (ukupno 8 m.), upražnjene smrću Jakova Sijaša i koje je Ladislav Nikolin, kanonik crkve u Keu, u Kaločkoj dijecezi, snagom preporuke (prezentacije) kralja Žigmunda, ordinarijskim autoritetom biskupa Ladislava, već dodeljen, dodeli istom Ladislavu, ne računajući kanonikat i prebendu crkve u Keu (3 m.).

Lukcsics, I, 195, br. 947.

30. juni 1427. Petar Tomin, sveštenik, kaže da ima pravo u njemu i ne računajući kanonikat i prebendu rečene Pečujске i Bačkoj crkvi (ukupno 20 forinti).

Lukcsics, I, 201–202, br. 993.

17. decembra 1428. Molba Ivana Mihajlovog, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog Ivana Krstitelja u Irigu, u Bačkoj dijecezi, za svete redove.

Lukcsics, I, 209, br. 1049.

19. decembra 1428. Molba Gala Lukinog, vratara župne (parohijske) crkve Blažene Marije u Petrovaradinu, u Bačkoj dijecezi, za četiri manja reda i za svete redove.

Lukcsics, I, 209, br. 1051.

22. decembra 1428. Molba Ladislava Petrovog, vratara župne (parohijske) crkve Svetog Krsta u Kamenici, u Bačkoj dijecezi, i Brikcija Ivanovog,

vrataru crkve Svetog Ladislava u Zemplenu u Jegarskoj dijecezi, za svete redove.

Lukcsics, I, 209, br. 1054.

22. decembra 1428. Dodeljuje se potpuni oprost Blažu Dimitrijevom od Kamenice, laiku u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 211, br. 1069.

22. decembra 1428. Dodeljuje se potpuni oprost plemenitom Ivanu Pavlovom od Sentkiralja i Jelisaveti (Elizabeti), njegovoj supruzi, u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 211, br. 1070.

7. januara 1429. Molba Ivana Jakovljevog od Bodroga, klerika, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog duha u Varjadu, u Bačkoj dijecezi, za primanje svetih redova u Rimskoj kuriji.

Lukcsics, I, 213, br. 1090.

4. marta 1429. Dozvoljava se prijem svetih redova u Rimskoj kuriji Mihajlu Ivanovom, župniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Svete Marije u Svetom Grguru (Grgurevci?), u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 222, br. 1149.

4. marta 1429. Dozvoljava se prijem svetih redova u Rimskoj kuriji od strane Bernarda, biskupa Montisalbensis, Antunu Kozminom od Ornada, upravniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Svetog Pavla u Ornadu, u Bačkoj (Vackoj? – vidi 1194) dijecezi.

Lukcsics, I, 222, br. 1152.

8. marta 1429. Dozvoljava se prijem svetih redova u Rimskoj kuriji Andriji Ivanovom, vrataru (portiru) župne (parohijske) crkve Svetog Dimitrija u Sirmijumu, u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 223, br. 1159.

9. marta 1429. Dozvoljava se prijem svetih redova u Rimskoj kuriji Mihajlu Petrovom, upravniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Svete Marije u Tetešu, u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 225, br. 1172 (? – P. R.).

12. marta 1429. Molba Antuna Kozminog od Ornada, klerika Bačke (Vacke? – vidi 1194) dijeceze, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog Pavla apostola, u rečenoj dijecezi, za prijem svetih redova. „Dozvoljeno, ako bude 'artatus', i poverava se biskupu Montisalbanskom. G. savetnik.“

Lukcsics, I, 226, br. 1182.

14. marta 1429. Dodeljuje se potpuni oprost sremskom biskupu Jovanu.

Lukcsics, I, 228, br. 1199.

18. marta 1429. Molba Benedikta od Morasa, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Blažene Marije u Kabolju (Kovilj? – P. R.), Lovre (Lavrentija), Blaževog upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog Nikole u Tarhosu (Taraš – P. R.), akolita Čanadske dijeceze, i Antonija Matejevog od Marijanca, vratara (portira) župne (parohijske) crkve Svetog Martina u Šagu, učenika u Pečujskoj dijecezi, da svete redove prime u Rimskoj kuriji. „Dozvoljeno svima, ako su 'artati', i poverava se aurinskom biskupu. G. savetnik.“

Lukcsics, I, 229, br. 1205.

21. aprila 1429. Papa Martin V naređuje opatu manastira Blažene Marije Čanadske da smenivši prepozita Benedikta Išpital sa prepoziture Čanadske crkve rečenu zbrinutu (snabdevenu) prepozituru (80 forinti) dodeli čanadskom kanoniku Martinu Pordanjskom, ne računajući kanonikat i prebendu rečene crkve (30 forinti). Rečeni Benedikt je pao u nepravilnost (iregularnost), pošto je knjigu u kojoj su statuti rečene crkve popisani rastrgao i „u neke sveštenike do i pre prolivanja krvi ruku ubacio“.

Lukcsics, I, 235, br. 1253.

21. aprila 1429. Papa Martin V naređuje kaločkom nadbiskupu da prepozituru Sremske crkve (70 forinti), upražnjenu smrću Mihajla od Bacolsa, dodeli Nikoli Benediktovom, kleriku Čanadske biskupije. Rečenu prepozituru je rečenom Nikoli već dodelio sremski biskup Jakov.

Lukcsics, I, 235, br. 1254.

30. aprila 1429. Molba Brikcija Pavlovog od Kovasa (Kovaša? – P. R.), đakona, upravnika župne (parohijske) crkve Svetog Stefana u Kovasu u Ostrogonskoj dijecezi, i Grgura Dominikovog, akolita, vratara (portira) župne (parohijske) crkve Blažene Marije u Erdšomlju (Vršac – P. R.), za

prijem svetih redova. „Neka bude kako se moli za obojicu, ako su 'artati', i poverava se biskupu montealbanskom. G. savetnik.“

Lukcsics, I, 237, br. 1267.

16. maja 1429. Molba plemenitog Martina Đurđevog iz Pordanja, sveštenika Čanadske dijeceze, za kanonikat s. e. p. (? – P. R.) Pečujске crkve i za zbrinuti (snabdeveni) i nezbrinuti (nesnabdeveni) beneficij u njoj, ne računajući kanonikat i prebendu u Čanadskoj crkvi (16 forinti).

Lukcsics, I, 237, br. 1271.

16. maja 1429. Molba Tome Grgurevog od Ujbeča, sveštenika Čanadske dijeceze, za nezbrinuti (nesnabdeveni) kanonikat i prebendu u zbornoj crkvi u Aradu u Kaločkoj (! – P. R.) dijecezi.

Lukcsics, I, 237, br. 1273.

16. maja 1429. Papa Martin V dodeljuje kanonikat i prebendu Pečujске crkve Martinu Đurđevom od Pordanja, ne računajući kanonikat i prebendu Čanadske crkve (16 forinti), i naređuje elektinskom biskupu, opatu manastira Presvetog Trojstva u Svetom Trojstvu, u Pečujskoj dijecezi, i prepozitu crkve Svetog Ivana u Pečuju, da dodele rečenom Martinu rečene beneficije (Vid. N. 1271).

Lukcsics, I, 237–238, br. 1273.

25. maja 1429. Molba Pavla Petrovog od Bejke, vratara (portira) crkve Svetog Nikole u Fonou, u Bačkoj dijecezi, za prijem manjih i svetih redova u Rimskoj kuriji. „Dozvoljava se, ako je 'artatus', i poverava se aurinskom biskupu. G. savetnik.“

Lukcsics, I, 238, br. 1279.

25. maja 1429. Dozvoljava se Pavlu Petrovom od Bejke itd. da svete redove primi od montealbanskog biskupa prebivajućeg u Rimskoj kuriji.

Lukcsics, I, 238, br. 1280.

25. maja 1429. Molba Ladislava Zombora (Kišzombor? – P. R.) za novu dodelu Torontalskog i Kovinskog arhidakonata u Čanadskoj crkvi, kao i kanonikata i prebende u istoj crkvi (50 dukata), upražnjenih ostavkom Nikole Ivanovog, učinjeno u ruke čanadskog biskupa Ladislava.

Lukcsics, I, 239, br. 1281.

25. maja 1429. Molba Marka Petrovog za novu dodelu lektorata, kanonikata i prebende u Sremskoj crkvi (35 forinti), upražnjenih ostavkom Benedikta Sremskog, učinjeno u ruke ordinarija.
Lukcsics, I, 239, br. 1282.

7. juna 1429. Molba plemenitog Tome Grgurevog od Ujbeča, upravnika (rektora) župne (parohijske) crkve Svetog Đurđa u Sentđerđu (Žitište – P. R.), u Čanadskoj dijecezi, za dodelu nezbrinutog (nesnabdevenog) kanonikata zborne crkve Svetog Martina u Aradu, u rečenoj dijecezi, i nezbrinutih (nesnabdevenih) beneficija u istom (Vid. N. 1272).
Lukcsics, I, 240, br. 1291.

7. juna 1429. Dozvoljava se pokretni oltar Ani, udovici Ivana, vojvode od Nemetija, u Pečujskoj dijecezi.
Lukcsics, I, 241, br. 1299.

14. juna 1429. Dodeljuje se potpuni oprost plemenitom Stefanu Pavlovom od Pordanja, u Čanadskoj dijecezi.
Lukcsics, I, 241, br. 1300.

21. decembra 1429. Molba Antuna Petra od Fornada, đakona Ostrogonске dijeceze, večitog vratar (portira) u crkvi Svetog Petra u Čeredu (Čeregu – P. R.), u Bačkoj dijecezi, za razrešenje od telesnog nedostatka, pošto je nekada neki mladić, njegov drug, slučajno nekim drvetom, ili štapom, desno oko samog izlagača tako povredio da od tada nije bio podoban za Božje (službe); a sada želi da se unapredi na stepen prezviterata. „Neka se pokaže kardinalima sijenskom i pjačentinskom. O.“
Lukcsics, I, 247, br. 1331.

16. januara 1430. Mole Antun od Gajdanča, večiti vratar (portir) župne (parohijske) crkve u Sabranču, u Jegarskoj dijecezi, Jakov Petri od Bate, pleban od Kerca, akolit Jegarske dijeceze, Toma Antunov od Testa (Gesta? – P. R.), večiti vratar (portir) župne crkve Svetog Konrada, u Bačkoj dijecezi, Stefan Blažev od Laslohaze, pleban od Bel Kuluda (Kolud), akolit Bačke dijeceze, i Matej Tomin od Monoštora, večiti vratar župne crkve Svete Marije Magdalene u Bozoku, akolit Pečujske dijeceze, za prijem svetih redova u Rimskoj kuriji.
Lukcsics, I, 247, br. 1342.

15. februara 1430. Molba Fabijana Stefanovog, akolita, upravnika (rektora) oltara Svetih Fabijana i Sebastijana mučenika, u župnoj (parohijskoj) crkvi Svetog Stefana u Cestetu, u Pečujskoj dijecezi, i Tome Antunovog, učenika upravnika (rektora) oltara Svete Katerine u župnoj (parohijskoj) crkvi Svetog Gotharda, biskupa u Gestu, u Bačkoj dijecezi, za prijem svetih redova u Rimskoj kuriji. Naime, Toma se želi unaprediti za sve a Fabijan za svete redove.

Lukcsics, I, 249, br. 1354.

19. februara 1430. Molba Lovre Jakovljevog od Egreša, klerika Vesprimske dijeceze, plebana crkve Svetog Ladislava kralja u Egrešu, u rečenoj dijecezi, za prijem svetih redova u Rimskoj kuriji ... Zatim Mihajla Tominog od Osijeka (de Esek), pečujskog klerika, magistra oltara u crkvi Blažene Marije Device u Čapi, u rečenoj dijecezi, za istu milost. Zatim Blaž Tomin od Ujbeča, klerik Čanadske dijeceze, kapelan crkve Svetog Nihajla u Jobađu, u rečenoj dijecezi, za sličnu milost.

Lukcsics, I, 250, br. 1357.

29. marta 1430. Dodeljuje se potpuni oprost Francisci Egidijevom, svešteniku iz Svete Katerine u Bačkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 253, br. 1375.

30. mart 1430. Jakovu Petrovom iz Veršenda, večitom vrataru (portiru) župne (parohijske) crkve u Sotu, u Pečujskoj dijecezi, za prijem svetih redova u Rimskoj kuriji.

Lukcsics, I, 254, br. 1383.

2. maja 1430. Dodeljuje se potpuni oprost Bartolomeju Herbeu od Futoga, laiku u Kaločkoj dijecezi, i Katarini, njegovoj supruzi.

Lukcsics, I, 256, br. 1401.

20. maja 1430. Dodeljuje se potpuni oprost Nikoli Lovrinom (Lavrentijevom) od Futoga, laiku u Kaločkoj dijecezi, i Jelisaveti (Elizabeti), njegovoj supruzi.

Lukcsics, I, 256, br. 1402.

2. juna 1430. Dozvoljava se pokretni oltar Nikoli od Izdenca (Zdenci), upravniku (rektoru) župne (parohijske) crkve Svetog Gotharda u Gestu, u Kaločkoj dijecezi.

Lukcsics, I, 256, br. 1405.

Petar Rokai

**THE AWARD OF SPIRITUAL GRACE AND CHURCH
"BENEFITS" TO PERSONS AND INSTITUTIONS IN THE CITIES
IN THE TERRITORY OF CURRENT VOJVODINA AND SERBIA
DURING THE PONTIFICATE OF MARTIN V (1418-1431)**

Summary

Based on a chronological methodology of presentation, the paper provides a comprehensive review of awarding the "spiritual grace" and "religious benefits" to persons and institutions in the territory of current Vojvodina and Serbia during the pontificate of Pope Martin V (1418-1431). The sources have been studied based on the first volume of the Code of Papal Charters from the fifteenth century, by Pal Lukčić. Presented sources, translated into Serbian as Regesta, were the first research project of its kind in Serbian historiography. It represented a contribution to the study of the church organization, toponyms, financial and economic relations, and spiritual needs of people, as well as a contribution to the history of daily life of the region in the first half of the fifteenth century.

Keywords: "spiritual privileges", church benefices, the territory of Vojvodina and Serbia, papistry, Martin V, the fifteenth century.

АВГУСТИНЦИ И ДОМИНИКАНЦИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРЕМУ

Сажетак: У раду се, на основу веома оскудних али драгоцених извора, као и на основу литературе, реконструише историја два црквена реда на тлу средњовековног Срема – августинаца и доминиканаца. Регуларних каноника, а можда и каноника Светог гроба из долине Хеброна, вероватно је било у средњовековном Илоку и Баноштору, док су доминиканци изгледа имали самостан у Франкавили, данашњем Манђелосу. Иако су извори крајње оскудни и података је мало, постојање ових црквених редова на тлу Срема јесте доказ велике развијености насеља на тлу Срема. Први пут на српском језику даје се значајан допринос црквеној организацији у насељима на тлу Срема и први пут се детаљно анализирају ова два, условно речено, мање развијена црквена реда на подручју Срема.

Кључне речи: августинци, доминиканци, Срем, средњи век.

Једно од најизразитијих обележја црквеног уређења на тлу средњовековне угарске државе, па самим тим и средњовековног Срема, представљају и римокатолички црквени редови. Они су дали велики полет Римокатоличкој цркви, која је управо захваљујући овим монасима ширила своју веру. За средњовековна насеља ови редови такође су били изузетно битни, јер су често оживљавали замрла насеља, настањивали се у њиховој близини, или су, неретко, уз самостане, ницала нова насеља.

Најзначајнији и најраспрострањенији црквени редови у Угарској током средњег века били су бенедиктинци и фрањевци. Њих је било највише и у средњовековном Срему. Међутим, на простору између Саве, Дунава и Вуке деловали су још неки редовници, мањи по броју самостана, али не мањи по свом значају. То су били премонстранти, павлини, августинци и доминиканци. О прва два реда недавно смо објавили рад, и тиме дали скроман допринос изучавању

црквене историје Срема у средњем веку.¹ До сада, о друга два црквена реда на српском језику није објављено готово ништа. Августинцима и доминиканцима у средњовековном Срему мало више се бавила хрватска историјска наука у последњих двадесетак година. У овом раду се на једном месту први пут даје преглед историје ових двају римокатоличких црквених редова на тлу Срема уз изношење различитих историографских закључака, и уз покушај да се на основу извора и разнолике историографије прикаже бивствовање ових редовника у Срему у средњем веку.

Велики полет чувене клинијевске реформе која је у XI столећу захватила римокатолички запад и римску цркву морао је да има одјека и међу лаичким свештеницима који су проповедали догму Западне цркве и вршили службу Божију римскога обреда међу онима које називамо *обичним становништвом*, односно грађанима и сељанима-жупљанима. Поједини реформатори унутар цркве су сматрали да би живот ових мирских клирика требало изједначити са редовничким, односно да би било сврсисходно увести неку врсту *лаичког редовништва*. То је нарочито тешко било у селима, где су жупници били често на самом дну друштвене хијерархијске лествице, као, уосталом, и њихова паства, са којом су делили сиромаштво, често и недовољну образованост и крајње неугледан начин живота. С друге стране, у градовима, посебно у већим центрима, постојала је и деловала увелико организација каноника, који су заједно управљали својим приходима, бирали своје достојанственике и организовали литургијски и свакодневни живот својих жупа. Поједини црквени реформатори хтели су да ови световни каноници живе готово по редовничким правилима, поглавито по правилима бенедиктинаца. Тако су им наметнули и целибат, рецимо, али су ипак правила свакодневног живота ових каноника била релативно доста блажа. Називали су се регуларним каноникима, а како су живели према Правилима Светог Августина, названи су и августинцима. За разлику од, условно речено, *класичних редовника* односно калуђера, ови каноници су јели месо, носили ланену одећу и свеукупно имали много блажа правила редовничког живота, а били су и даље заузети и својим свакодневним дужностима са својим жупљанима. Међутим, било је и оних августинаца који су далеко отишли у подражавању редовника, па су се

¹ Борис Стојковски, *Павлини у Срему у средњем веку*, Истраживања 21, 2010, 117–124.

и сами повлачили и живели монашким животом у конвентима. Ред се значајније развијао у XII и посебно XIII веку када су постојале 274 куће регуларних каноника само у Енглеској. Стигли су и у Угарску средином XIII столећа.²

Од 1262. Угарска има формално свог представника на главном каптолу августинаца и од тад се рачуна засебна угарска провинција. Угарска провинција се први пут помиње тек 1278, иако су августински пустињаци (вилхелмити) Угарску населили још 1266. Центар угарских августинаца је био Храм Свете Ане у Острогону и седиште њиховог *studium generale*-а.³ Имали су самостане на целом подручју државе, а 1456. Јовану Капистрану су, приликом одбране Београда у чувеној бици, у помоћ притекли и један угарски приор и његова седморица сабраће, који су били припадници управо регуларних каноника, односно августинског реда. Августинаца је било и на високим црквеним положајима.⁴

На тлу Срема наилазимо на њихов помен само у Илоку и можда у Баноштору, о чему у историографији постоје расправе. Како бисмо реконструисали историју овог реда на тлу Срема, мораћемо да дамо и скицу црквеног уређења на тлу самог Илока, са посебним освртом на број жупних и самостанских цркава у овом граду.

Илок се налазио на подручју Печујске бискупије и под јурисдикцијом маркијског архиђаконата ове дијецезе. У пописима приликом скупљања ванредне папске десетине у годинама 1332–1335. Илок је богата жупа са жупником Јаковом, који се по богатству може мерити само са самим маркијским архиђаконом и жупником у данас непостојећем месту Енг. Овај град на данашњој граници Србије и Хрватске имао је у средњем веку и два самостана: фрањевачки и онај који је припадао регуларним каноникима – нашим августинцима.⁵ Августинци се, највероватније први пут, спомињу на тлу Срема око

² Hervay Ferenc Levente, *Ágostonosok*, у: *Korai magyar történeti lexikon*, főszerkesztő Kristó Gyula, szerkesztők Engel Pál és Makk Ferenc, Budapest 1994, 31–32; Џозеф Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 270–272.

³ Hervay F. L., *Ágostonosok*, 31–32.

⁴ Fallenbüchl Ferenc, *Az ágostonrendiek Magyarországon*, Budapest 1943, 27–34.

⁵ Török József, *Keresztény századok. A tizenötödik század magyar egyháztörténete*, Budapest 2006, 163; Stanko Andrić, *Ilok i prvi Iločki u 14. stoljeću*, Dani Julija Benešića, Zbornik radova II, Ilok 2006, 14–15; Stanko Andrić, *Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka*, Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju, Slavonski Brod 2001, 146–148.

1344, када припадници породице Илочки свој самостан посвећују Светој Ани. Као и већина самостана на овом подручју и овај је опустео турским освајањем Угарске и Мохачком битком 1526. године. Постоје и неки наводи у литератури да је августинских самостана било и у Нуштру, Шаренграду и Борову. Нажалост, о томе нема изворних података, изузев за Илок.⁶

Долазак калуђера августинског реда у Илок није текао глатко. Наиме, у писму папе Климента VI 1343. приору реда Светог Августина наводи се да прописна удаљеност између два самостана у једном месту не сме бити мања од око 230 метара. Повод за папско писмо је била приорова жалба Курији у Авињону. У писму су биле описане посебне тешкоће што их августинци имају покушавајући да оснују самостан, јер фрањевци у Илоку захтевају да се августинци населе још даље од њиховог конвента, готово дупло даље него што је прописано. Не знамо како се овај спор завршио, али постојање два самостана говори да је или нађен компромис или да је испоштована жеља редовника Мале браће. Илок је на тај начин био једно од ретких места где су уопште и била два конвента просјачких редова. У сремским подручјима то је још једино била Франкавила.⁷

Трзавица је било и пред крај средњег века, овог пута између лаичког свештенства и монаштва у Илоку. Када је преминуо Јован Капистран, тадашњи жупник Илока који се вероватно звао Тома, послао је писмо једном кардиналу како фрањевци већ поштују Капистрана као свеца и држе његово тело непокопано.⁸ То би свакако могло да створи слику како се мирско свештенство противило фрањевцима. Међутим, у књигама *Чуда Светог Јована Капистрана* наилазимо на многа црквена лица из Илока. Помињу се жупников капелан Димитрије, затим подђакон Блаж, олтаристи Егидије и Фабијан, свештенослужитељи Ладислав, Петар, Валентин и Симон, као и свештеници Климент и Севастијан. Сви они су служили у Илоку око 1460, што показује колико је ово био важан град у црквеном погледу, јер је поред овог броја мирског свештенства било развијено и

⁶ Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest 2000, 70; о другим августинским самостанима писали су: Zlata Gvozdić-Filjak, Juraj Lončarević, *Srijemska kalvarija Hrvata*, Zagreb 1995, 26, међутим, њихове наводе треба узети са опрезом.

⁷ Писмо је још пре више од два stoleћа објављено у: Josephus Koller, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum II*, Posonii 1782, 487–488.

⁸ AA SS Octobris, у питању је део из Капистрановог житија које је написао Варизи.

редовништво. Сам град је у ово доба имао вероватно око 60 црквених лица – 30 фрањеваца, 15 за нас најбитнијих августинаца и 15 свештених лица мирјана. Они су сви служили у фрањевачкој Цркви Успења Пресвете Богородице, августинској Свете Ане, док су мирски свештеници служили у храмовима Светог Петра и Павла (илочка жупна), као и Свете Јелене и Светог Ладислава, која је имала и хоспитал.⁹ Ови подаци су и доказ да је августински самостан био активан и у овом периоду, иако нажалост немамо никакве податке о његовом деловању, као ни име нити једног редовника или опата.

Постоји мишљење да је у Илоку била и Црква Светог Стефана, а да је Храм Свете Јелене припадао кларисама, што би број редовника у граду свакако знатно повећало. Хоспитал је имао капеле Светог Николе и Светог Ладислава. Прва се жупна црква у граду још називала и Свих светих. Цркви Светог Стефана припадају наводно темељи ископани 1951, приликом истраживања централног дела тврђаве, док остаци недалеко од фрањевачке цркве припадају, према неким мишљењима, Цркви Свете Јелене, односно кларисама. Постоји и став да је Црква Свете Јелене различита од оне која је припадала кларисама.¹⁰ Нажалост, августински самостан није оставио за собом чак ни археолошке остатке нити неке друге трагове.

Темељном анализом извора Станко Андрић је пронашао трагове за пет лаичких црквених здања на тлу средњовековног Илока: жупну Цркву Светог Петра унутар самих градских зидина, затим са њом канонски уједињену Цркву Свете Јелене, капелу Духа светог изван градских зидина, и за два хоспитала. Први је био Светог Ладислава капела са хоспиталом, док је друга капела била Свих светих, такође са хоспиталом. Жупни храм, прилично велик (50 x 17м), налазио се између два самостана, према неким нововековним плановима Илока. Што се тиче Цркве Светог Стефана, реч је о грешци у изворима, или, како Андрић каже, *заблуди* да је Илок био седиште бискупије. То је грешка коју понављају Бонфини, Ранзан и други извори. А како је црква у Баноштору, седишту бискупије, била посвећена Светом Стефану, одатле и забуна. Нема ниједног изворног податка који би

⁹ S. Andrić, *Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka*, 151–152.

¹⁰ Dijana Vukičević-Samardžija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb 1986, 104–105, 165; S. Andrić, *Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka*, 153, нап. 37.

сведочио о постојању опатица клариса у Илоку, само се претпоставља да су се уз помоћ фрањеваца оне уселиле у августински самостан.¹¹

Ова потоња претпоставка би дала додатне информације о историји августинаца на тлу средњовековног Илока. Када је могло доћи до тог усељења клариса у августински храм? Свакако концем средњег века, с обзиром на то да око 1460. Илок има редовнике и августински самостан, као што смо раније споменули. Како потврде за августински самостан постоје, а о кларисама нема помена у изворима, могуће је да је то био неки неуспешни покушај у оквиру трзавица регуларних каноника и фрањеваца, или је ово усељење клариса било краткотрајно. Недостатак извора ограничава све у домен претпоставки.

Значај цркве у свакодневном животу и градском уређењу средњовековног Илока оставио је и трага у градском статуту, донетом 1525. године. У трећој глави прве књиге каже се да када се место жупника испразни, слободно је право судије, заклетих и грађана да изаберу онога за жупника којег сами желе.¹²

Августинци, односно каноници, можда су неко време били насељени и у Баноштору. Изгледа да су то били ипак неки други регуларни каноници. Познато је да је после 1141. Баноштор основан као бенедиктинска опатија.¹³ Имао је самостанску Цркву Светог првомученика Стефана (у изворима се поред помињаних облика наводи и као Кает, Саët, Kw, итд.).¹⁴ Вероватно га је око 1150. бан Белош основао за 30 редовника, али и за госте и сиромашне. Бан Белош га је обдарио поседима, дао 400 марака сребра, крстове и путире.¹⁵ Временом је престао да ради, па је угарски краљ Бела III, са

¹¹ S. Andrić, *Crkvene ustanove srednjovekovnog Iloka*, 154–175. Временом је и Дијана Вукичевић Самарџија унеколико изменила своје мишљење и касније у својим радовима изједначила Цркву Светог Стефана са оном Светог Петра, али у основи није одустала од својих погледа у вези са бројем цркава средњовековног града Илока, вид. Diana Vukičević-Samaržija, *A középkori Újlak és műemlékei*, Középkori Dél-Alföld és Szer, szerkesztette Kollár Tibor, Szeged 2000, 475–498 са бројним сликама.

¹² *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*, a jegyzőkönyvet és a jogkönyvet latinból fordította és a kísérő szöveget írta Hegedüs Antal, Újvidék 1983, 103.

¹³ Szovák Kornél, *Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon*, y: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerkesztette Takács Imre, Pannonhalma 2001, 39.

¹⁴ Damiani Fuxhoffer, Marius Czinár, *Monasterologiae Regni Hungariae*, tomus I, Pestini 1858, 242–243.

¹⁵ И папа Иноћентије III у писму калочком надбискупу 1198. Белоша спомиње као веома издашног ктитора и великог човека, а самостан описује као врло богат, Tadija

сагласношћу калочког надбискупа Андрије, дао самостан каноникима Светог Аврама из долине Хеброна (који су бежали после Саладиновог пустошења града), ако, наравно, добију дозволу од Свете столице. Они је изгледа нису ни тражили и самостан је временом доспео у врло тешко стање, па су папе Целестин III и потом Иноћентије III 1198. калочком надбискупу Шаулу писали да тамо треба да се обнови самостан за бенедиктинце или помињане канонике. Тада је папа дозволио да се позову августинци, али под условом да Рим надзире њихов рад. Ово је највероватније био једини европски самостан редовника из Хеброна. Фуксхофер и Цинар, двојица мађарских стручњака који су се пуно бавили монастерологијом, наводе Баноштор и као августински самостан, називајући га њиховом препозитуром – *Ordo canonorum Regularium Superpelliciatorum – Praepositura Sancti Stephani Protomartyri de Caët*. Дакле, изгледа да је самостан доиста постојао. Међутим, у два папска писма упућена надбискупу Шаулу приметно је да ни ови монаси нису живели нарочито узорно и да самостан није био у нарочито добром стању. Од 1229. ствара се Сремска бискупија и, као што добро знамо, Баноштор постаје њено седиште.¹⁶ Редовници из Баноштора (изгледа ови каноници Светог

Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, Zagrabiae 1874, 303. О Белошу упор. стандардну и досад најпотпунију биографију: Јованка Калић, *Жупан Белош*, Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997, 63–81, за самостан посебно вид. Исто, 78–79; Белош је био син великог жупана Рашке Уроша II, о коме упор. класични рад који је још пре четири деценије написала наша уважена професорка Јованка Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института XII, 1970, 21–39. О папском писму калочком надбискупу Шаулу у вези са Баноштором, као и о неким изворима (махом повељама) Белошу вид. и Eduardus Hampel, *Ugrinus de genere Chak Archiepiscopus Colocensis et Erectio Episcopatus Simriensis*, докторска дисертација у рукопису са Katholisch-Theologische Fakultät der Universität Wien, Wien 1917, 180–194. Едвард (Еде) Хампел је на цитираним странама дао и занимљив преглед топонимије Баноштора. Едвард Хампел је једно време био жупник у Футогу, где је и сахрањен, мада је после изгледа напустио свештенички ред, а био је и катихета у Сенти. Ова дисертација похрањена је у Бечу под сигнатуром Diss. 710. Досад је необјављена и у науци скоро некоришћена, а за долазак у њен посед веома смо захвални проф. др Петеру Рокаију и нарочито доц. др Ђури Хардију, руководиоцу пројекта чији је овај рад фазни резултат, који су уложили огроман труд да добијемо ово вредно дело за историју Срема. Упор. за њен настанак и време одбране и Klemens Honek, *Dissertationsverzeichnis der Katholisch-Theologische Fakultät der Universität Wien von 1831 bis 1984*, Wien 1986, 91.

¹⁶ Писма папе надбискупу Шаулу вид. код Fejér György, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis. Tom. II*, Budaë 1829, 336–338; од литературе упор.

Аврама) ковали су лажан новац почетком XIII века и морали су да побегну од својих опата и из опатије да не би били кажњени за свој поступак.¹⁷ Да ли је тада самостан коначно опустео, није познато, али ни нелогично. Сем тога, можда су га, након ових редовника, наново населили бенедиктинци.

Дакле, из ових више него скромних извора и оскудне литературе, могућно је закључити да је регуларних каноника у Срему у средњем веку било готово сигурно у Илоку, што помињу и неки старији извори и прегледи самостана овог реда. Изгледа да су и каноници из долине Хеброна имали једини самостан на тлу Европе, управо у Срему, и то Баноштору. Нажалост, оскудност и недостатак извора не дозвољавају нам да детаљније проникнемо у прошлост овог црквеног реда на тлу Срема у средњем веку. Слично је и са другим црквеним редом који је предмет нашег интересовања овом приликом – доминиканцима.

Како је овај ред настао? Настанак доминиканског реда везан је за ширење једног учења у Француској. Наиме, катарска, односно албижанска (дуалистичка), јерес која се ширила по југу Француске изазвала је различите реакције – од војних, покренувши албижанске ратове у Француској, до духовних унутар саме Римокатоличке цркве. Згрожен над ширењем овог учења, један регуларни каноник из Кастиље, по имену Доминик де Гузман (око 1170 – 1221), желео је да створи ред посвећен борби против ове јереси. Према његовом

неизоставно Sörös Pongrácz, *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. Tizenketedik kötet. B) Az elenyészett benczés apátságok, Budapest 1912, 499; Damiani Fuxhoffer, Marius Czinár, *Monasterologiae Regni Hungariae*, tomus II, Pestini 1860, 197–198. За историју самостана вид. и Antun Dević, *Župe Čerević i Beočin*, Jarmina 2008, 146–148. У том писму су и цитирани помени бана Белоша као ктитора *monasterium bani de Kew*, који се спомиње још и као *Cuet*. И Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910, 291, сматра да су у Баноштору били и регуларни каноници.

¹⁷ Csóka J. Lajos, *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra*, I, Budapest 1969, 543; Stanko Andrić, *Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu*, Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju, 13–35, сматра да нису били у питању августинци (који су самостан имали у Батмоноштору код Баје) већ пустињаци Светог гроба, и да су се они можда после населили у Веспрем. Изгледа, међутим, да су пустињаци, односно каноници Светог гроба, имали самостан у Угарској, и то међу четири или пет, колико је било на подручју целе средњовековне Угарске, а овај у Маркији, односно Срему, био је најстарији. Настао је, могућно, током XII века, али недуго затим и престао да ради, вид. Koszta László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, A középkori Dél-Alföld és Szer, 61.

мишљењу, редовници, доцније по њему названог доминиканског реда проповедника, морали су да буду одлични теолози и требало је да живе попут катарских *савршених*, како би придобили присталице албижанског покрета. Временом је покрет прерастао у озбиљан црквени ред који је функционисао по редовничким правилима које је прописао сам Доминик де Гузман. Четврти латерански концил је 1215. наложио новонасталим црквеним редовима да прихвате једно од постојећих редовничких правила, забранивши истовремено сва новија. Тако је и Доминик на концу прихватио *Правило Светог Августина*, а годину дана по Латеранскоме концилу папа Хонорије III је и званично признао доминикански ред и одобрио његову делатност. Од тада почиње званична историја реда чије је посебно обележје била ученост. Још је сам Свети Доминик инсистирао на теолошкој и општој образованости редовника. Од почетка су редовници имали и интерне школе, а најбоље монахе је сам оснивач и утемељитељ реда слао на школовање на угледне европске универзитете. Занимљиво је да је Свети Фрањо Асишки испрва био скептичан према учености, али под утицајем доминиканаца и фрањевци постају веома образован ред.¹⁸ Готово истовремено са настанком, ред продире и у Угарску, а неке мање трагове оставио је и на тлу Срема.

Свега пет година од званичног папског одобравања рада доминиканаца они се јављају у Угарској. Наиме, на Духове 1221, под председништвом самог Светог Доминика, одржана је друга велика скупштина доминиканског реда (*Ordo Fratrum Praedicatorum*, како су се званично називали) на којој је учествовао и Павле из Угарске. Од ове године рачунамо постојање засебне угарске провинције. У оквиру доминиканског реда под овом провинцијом подразумевала се цела Источна Европа. Што се приора ове провинције тиче, дотични Павле је био професор права и теологије у Болоњи. Он је пре 1218. ступио у ред.¹⁹ На предлог лично Светог Доминика постао је предводник угарских доминиканаца и тако је основана поменута седма

¹⁸ Ц. Линч, Нав. дело, 305–306.

¹⁹ Horváth Sándor, *A Szent Domokos-rend multjából és jelenéből*, Budapest 1916, 179–180. Настанак угарске провинције описан је у: Nikolaus Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanenordersprovinz von ihrer Gründung 1221. bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*, Zürich 1913, 15–26, 143–146; Harsányi András, *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938, настанак реда и Павле из Угарске помињу се на стр. 20–21. Није Харшањи тад утврдио Франкавилу као доминикански самостан, каже да не може да се утврди које је место (Исто, 84).

доминиканска провинција. Први самостан овог реда у Угарској био је у Ђеру, где је живео и поменути Павле. Угарску провинцију сачињавали су и самостани у Зети, Далмацији и Албанији, а доминиканци су предводили и борбу за покрштавања богумила у Босни и кумана у Влашкој.²⁰ Што се Срема тиче, подаци су крајње несигурни и фрагментарни.

Бернард Гвидонис (Бернар Ги), чувени доминикански инквизитор, познат још и као јунак Ековог романа *Име руже*, помиње 1303. Манђелос (Франкавилу) међу самостанима доминиканског реда. У роману се ова историјска личност помиње у Деветом часу и Ноћи у поглављу *Четврти дан*. Први пут га Умберто Еко описује као седамдесетогодишњег старца, доминиканца, танког и усправног стаса. Ги се појављује и у Ноћи као особа која је открила Салватореа како врши блудне радње на кухињском столу са једном женом.²¹

Поред Гвидониса и његове хронике доминиканских самостана, Франкавила се наводи и међу четири доминиканска самостана Печујске бискупије код Јозефа Колера, иако је самостан био под јурисдикцијом калочког надбискупа. Свој самостан су основали на подручју где су римокатоличко учење угрожавали и патарени и православни. Опустео је, као готово сви самостани у јужној Угарској, после Мохачке битке, када је окончан цео угарски средњи век, а после овог доминиканског самостана нам није остало ништа сем неколико узгредних цртица.²² Овај самостан је био и на подручју на коме су живели западни досељеници током целог средњег века, био је веома развијен и налазио се на значајном трговачком путу.²³ Ово би свакако

²⁰ Török József, *Szerzetesek és lovagrendek Magyarországon*, Budapest 1990, 111; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 71.

²¹ Умберто Еко, *Име руже*, превод Милана Пилетић, Београд 2004, 271, 297–300.

²² Josephus Koller, *Prolegomena in historiam episcopatum Quinqueecclesiarum*, Posonii 1804, 123; Horváth S., Нав. дело, 194; Листу Бернарда Гвидониса доноси Исти, 150, помиње и Франкавилу *Citra Danubium*. Нажалост, Гвидонисово дело нам је остало недоступно, иако нисмо ни сигурни да постоји критичко издање његовог прегледа доминиканских конвената у Европи. Вид. неизоставно за Франкавилу и Erdújhelyi Menyhért, *A kalocsai érsekség a renaissance-korban*, Zenta 1899, 224.

²³ Koszta L., *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, 64. Овом приликом нећемо се задржавати на историји западноевропске власти и досељеника у Франкавилу, али подсетићемо читаоце овог нашег скромног доприноса да име места потиче од франачке управе над Сремом, а да су у данашњем Манђелосу живели и Валонци, као и Немци и вероватно Италијани из Ломбардије.

могло да одговори и на питање откуд толико самостана у Франкавили у средњем веку.

Фрањо Силвестер из Фераре, генерални приор доминиканског реда, основао је школу у самостану који се назива *Cilmiensis*. Вероватно је у питању Нађсебен, можда и Будим, где је једино и постојала школа. Према неким старијим мишљењима, конкретно старог историчара реда Сигисмунда Ферарија, која немају никаква упоришта у изворима, уместо *Cilmiensis* треба читати *Sirmiensis*.²⁴

Један доминикански самостан називао се и *Garensis*, односно самостан у Гари–Горјанима, вероватно близу Вуковара. О томе је писао и Сигисмунд Ферари, иначе доминиканац, који је учествовао у обнови реда прекинутог реформацијом и написао историју овог реда у Угарској. Он спомиње и Горјане, односно Гару. Ферари сматра да се у овом случају ради о поседу чувене племићке породице Гараи–Горјански. Године 1323, поред самостана у Брашову, велики каптол реда из Барселоне дозволио је изградњу самостана у Гари (место је написано погрешно вероватно *Газа*). Спомиње се доминикански самостан у Горјанима и 1347, као *monasterium fratrum praedicatorum de Gara*, што му је и последњи помен у средњем веку на који смо наишли. Манастир је био посвећен Светој Маргити, а жупна црква у месту Светом Павлу.²⁵ Интересантно је да постоји помен из раног новог века. На римском великом каптолу 1564. *Johannes de Gara* је био изасланик угарске провинције овог реда.²⁶ Овај податак би имплицирао да је ред постојао и деловао на овом тлу и после турског освајања Срема, али, нажалост, неки конкретнији подаци не постоје о доминиканцима у Срему после османског надирања у Угарску. Да ли је

²⁴ Ферари пише о 35 конвената, помиње Франкавилу, а Петер Пазмањ у каснијим коментарима додаје и Сомбор, односно Czoborszentmihaly као доминикански самостан, Sigismundus Ferrarius, *De rebus Provinciae Ordinis Praedicatorum partibus quatuor et octo libris distributi comentarii*, Viennae 1637, 506–508, 520. Његову грешку око Нађсебена и Срема, вид. у: Исто, 515; од литературе за ову забуну упор. и Horváth S., Нав. дело, 212.

²⁵ Csánki Dezső, *A Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak-korában*, Budapest 1894, 282. Гару помиње као самостан доминиканаца годину дана касније, 1348. То би историју самостана продужило за годину дана, јер ни овде даље више нема спомена овог конвента.

²⁶ S. Ferrarius, Нав. дело, 520; како је ово једини извор, на њега се ослањају и Horváth S., Нав. дело, 212. Harsányi A., Нав. дело, Гару тј. Горјане, помиње самостан посвећен Светој Маргити, основан 1323. Вид. и J. Bösendorfer, Нав. дело, 292. N. Pfeiffer, Нав. дело, Frankavilla, 28–50. Гара, тј. Горјан се не помиње у попису самостана.

тај Јован био неки титуларни опат или гвардијан не знамо, и можемо једино да претпоставимо. Коначан одговор могу да нам пруже само извори, којих за сад нема. Видимо да су и подаци за период средњег века крајње фрагментарни и оскудни.

Урбана структура средњовековног Срема имала је тесне везе са црквеном организацијом. Видели смо да су нека од најугледнијих и најзначајнијих места у средњовековном Срему била она крај којих су ницали и самостани. Два црквена реда, августинаца и доминиканаца, имали су своје конvente у средњовековном Срему управо у најзначајнијим градовима – Илоку, Баноштору и Франкавили (Манђелосу). Ова места су била развијена и уређена, Илок и Франкавила су били и трговачка средишта, док је Баноштор био и седиште Сремске бискупије. То што су каноници Светог Аврама из Хеброна, дакле саме Свете земље, родне груде вере хришћанске, имали једини европски конвент, макар накратко, управо у Баноштору, сведочи о томе колико су средњовековна насеља на тлу данашње Војводине, а поглавито у Срему, била значајна и у међународним оквирима.

Boris Stojkovski

AUGUSTINIANS AND DOMINICANS IN THE MEDIEVAL SIRMIUM

Summary

Based on very scarce, but valuable sources, the paper has reconstructed the history of two Roman Catholic Church Orders that existed in the territory of the medieval Srem-Augustinians and Dominicans. *The Order of Saint Augustine*, or Augustine friars, and perhaps the Order of Augustinians of the Holy Sepulcher from the valley of Hebron had probably their convents in the medieval cities of Banoštor, and especially Ilok. The convent in Banoštor was perhaps the only monastery of this order in Europe. On the other side, *The Order of Dominicans* had a monastery in Francavilla, which is the modern Mandjelos village in Srem. Although the sources were extremely scarce, and the literature was not so numerous, the found data were not so insignificant. On the contrary, they proved the existence of these religious orders in the territory of Sirmium, what was an evidence of highly developed settlements in Sirmium, and a good Church organization. For the first time, the author provided more significant contribution in Serbian language to the church organization and settlements in the territory of Srem, and for the first time there was given a detailed analysis of these two, so to say, *rather small* ecclesiastical orders in the territory of Srem.

Keywords: Augustinians, Dominicans, Srem, the Middle Ages.

Dr Snežana Božanić
Mr Milica Kisić
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

UDC94(439.5)“1464/1465“

***RERUM UNGARICARUM DECADES, DECAS IV, KAO IZVOR ZA
PROUČAVANJE ISTORIJE SREDNJOVEKOVNE UGARSKE U
PERIODU OD 1464. DO 1465. GODINE***

Sažetak: U radu se analizira prva knjiga (četvrte dekade) dela Antonija Bonfinija *Rerum Ungaricarum Decades, decas IV*, kao istorijski izvor za istoriju srednjovekovne Ugarske u periodu od 1464. do 1465. godine. Daju se komentari i ovaj tekst se poredi sa drugim istorijskim izvorima. Prate se i analiziraju sledeći događaji: krunisanje ugarskog kralja Matije Korvina, smrt pape Pija II (Enea Silvio Piccolomini) i slom planiranog krstaškog pohoda hrišćana protiv Turaka, neuspela opsada Zvornika i napad na Srebrenicu, sabor u Segedinu, kratak boravak kralja Matije u Hrvatskoj, obračun sa najamnikom Švehlom i njegovim trupama, boravak ugarske delegacije u Rimu kod pape Pavla II (Pietro Barbo) zarad dobijanja novčane pomoći i neuspela turska posredovanja za mir sa Ugarskom krajem 1464. i početkom 1465. godine.

Ključne reči: srednji vek, Ugarska, Matija Korvin, Antonije Bonfini.

Čuveni italijanski humanista Marko Antonije Bonfini zadužio je narode srednje i jugoistočne Evrope svojim delom *Rerum Ungaricarum Decades*.¹ Napisao je, na latinskom jeziku, istoriju Ugarske, od njenih početaka do svoga doba (od 363. do 1496. godine).² Prva knjiga (četvrte dekade), *Rerum Ungaricarum Decades*, donosi podatke koji se odnose na događaje iz 1464. i 1465. godine.

Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina XV veka dešavale su se krupne promene na prostoru Balkana. Turci su 20. juna 1459. zauzeli

¹ O autoru vid. opširnije: G. Amado, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche 1930; P. Kulcsár, *Bonfini magyar történetének: forrásai és keletkezése*, Budapest 1973.

² A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, ediderunt: Margarita Kulcsar et Petrus Kulcsar, Akademiai Kiado, Budapest 1976.

Smederevo.³ Ugarska i Venecija su sa posebnim strahom i zebnjom primile vest o padu srednjovekovne bosanske države pod tursku vlast.⁴

Nakon izbora za kralja Ugarske 1458. godine, Matija Korvin se suočio sa brojnim problemima, koje je rešio do proleća 1464. godine. U julu 1463. godine sklopio je sporazum sa Fridrihom III, koji je pre toga godinama držao kod sebe kraljevsku krunu.⁵ Ugarska i Mletačka republika su u septembru, iste godine, sklopile savez protiv Turaka. Uspešno ratovanje sa Turcima, u drugoj polovini 1463. godine, doprinelo je podizanju međunarodnog ugleda ugarskog vladara. Najzad, u proleće 1464. godine, Matija je mogao pristupiti krunisanju „svetom krunom“ (krunom Sv. Stefana).

Prvu knjigu (četvrte dekade) *Rerum Ungaricarum Decades* Bonfini započinje pričom o krunisanju kralja Matije. Nakon zauzimanja Jajca i velikog dela Bosne, za ugarskog vladara je najvažnije bilo legitimno krunisanje. Najpre je, po odluci Senata, za krunisanje bila predviđena Cvetna nedelja.⁶ Zbog oštре zime optimati, nobili, magistrati i legati iz udaljenih krajeva nisu mogli da prisustvuju krunisanju, pa je ono odloženo za nekoliko dana.⁷ Ostrogonski nadbiskup Dionizije Seč ovenčao je Matiju

³ С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању, 1456–1502*, ЛМС 146, 1886, 1–47; Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, Гласник ИД у Новом Саду XII, 1939, 285–312; *Историја српског народа* II, Београд 1982, 303–313 (М. Спремић); *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011.

⁴ О паду средњовековне Босне опширније вид. следећу литературу: В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 540–606; А. Кубини, *Die Frage des bosnischen Königtums von N. Ujlaky*, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 4, 1958, 373–284; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, Сарајево 1959, 38–59; Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, ЗРФФ у Београду 6-2, 1962, 131–152; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 323–341; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 245–267; *Историја српског народа* II, 390–402 (С. Ћирковић).

⁵ Matija Korvin je priznao pravo Habzburzima da naslede Ugarsku ako umre bez muškog potomka. Такође је пристао да откупи куну од Фридриха III за 80.000 златних форинти. П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 160–161.

⁶ Godine 1464. Uskrs је био 1. априла (1464. је била преступна година). Cvetna nedelja те године је била 25. марта. Кралј Матија је крунисан на Велики четвртак, 29. марта 1464. године. О датуму Ускрса вид.: Н. Гротенфенд, *Раčунанје времена у немачком средњем и новом веку*, Нови Сад 2006, 140–141, 170.

⁷ „Тог су се дана у Алби окупили сви прваци и свештенци, уз целокупно угарско племство, како би по светом обичају крунисали кралја који је, упркос нежним годинама, већ у приличној

kraljevskim znamenjima u Crkvi Svetog Stefana.⁸ Krunisanje je, dodaje Bonfini, bilo raskošno i velelepno. Posvuda su bacani i deljeni obredni darovi, novčići i odeća.

Varaždinskom biskupu Ivanu Vitezu od Sredne i njegovim potomcima kralj Matija je svečano obećao bogatu Bihorsku županiju. Na tom mestu, u stilu antičkih pisaca, Bonfini donosi govor kralja Matije.⁹ Ivan Vitez od Sredne, govorio je kralj, po rečima autora *Rerum Ungaricarum Decades*, postao je Matijin staratelj po izričitoj želji njegovog oca na samrti. Zajedno su delili dobro i zlo. On je bio njegov sadrug u zarobljeništvu. Pratio je ugarskog vladara tokom ratnih pohoda po Češkoj, Turskoj, Transilvaniji i Bosni.

Ivan Vitez od Sredne (1405–1472) jedan je od najistaknutijih predstavnika humanizma i renesanse XV veka, na prostoru jugoistočne Evrope.¹⁰ Učestvovao je, posle bitke kod Varne, u brojnim političkim, diplomatskim i vojnim akcijama.¹¹ Godine 1445. postao je biskup Velikog Varadina. Kao blizak saradnik i vaspitač, učestvovao je u oslobađanju kralja

meri zadužio državu, a bio je predodređen i za niz drugih sjajnih podviga.“ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, 1.

⁸ „Događaj je bio praćen snažnim ovacijama: kralja su sa svih strana na različitim jezicima nazivali čas Aleksandrom Velikim, čas Cezarom, čas nepobedivim osvajačem Panonije, potom i skitskim Marsom, te potomkom drevnog Rima.“ Isto.

⁹ „Ivan Vitez, po izričitoj želji oca mi na samrti – moj staratelj, delio je sa mnom i dobro i zlo: bio mi je sadrug u zarobljeništvu, te me iz češke tamnice i izbavio; njegova pomoć nikad nije izostala – bio mi je uzdanica, kako savetom, tako i podvigom, i u otadžbini, i van nje. Razrešavao je razmirice i učestvovao u ratnim pohodima u Češkoj, Turskoj, Transilvaniji i Bosni – kako u ulozi saborca koji nikada nije napustio moj vojni logor, tako i u svojstvu izuzetno uspešnog legata u najdelikatnijim pregovorima, što je izdejstvovao da se ova sveta kruna vrati tamo gde pripada. Zbog svih nabrojanih njegovih podviga i u znak štovanja svete Bogorodice i božanskog Ladislava, ja i članovi Senata dodeljujemo Ivanu Vitezu i naslednicima Bihorsku županiju kao večiti posed, a kako bi nastavio da još lagodnije verno obavlja svoje dužnosti i kako bih se lično pobrinuo da njegova vrlina ne prođe bez nagrade i zahvalnosti koje zavređuje.“ Isto.

¹⁰ Rođen je 1405. godine u Sredni, u porodici Gjeletić od Sredne (Geleth de Zredna). Školovao se u Padovi i Bolonji. Njegov otac je bio bliski saradnik Janka Hunjadija (Sibinjanin Janka). O Ivanu Vitezu od Sredne vid. opširnije: V. Fraknói, *Vitéz Janos püspök élete*, Budapest 1871; V. Fraknói, *Vitéz Janos esztergomi érsek élete*, Budapest 1879; O. Perić, J. Paro, *Uspon mirnog čovjeka – Ivan Vitez*, Zagreb 1979; M. Kurelac, *Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC Jugoslavenske akademije 12, Zagreb 1982, 21–34; M. Kurelac, *Ivan Vitez od Sredne i Jan Panonije (Ivan Česmički) između anarhije i tiranije*, Mogućnosti 1–2, 1990, 178–197.

¹¹ O. Perić, *Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne*, Živa antika, god. XXIX, sv. 1, Skoplje 1979, 99–111.

Matije Korvina iz praške tamnice. Značajno je bilo njegovo angažovanje u pregovorima sa Fridrihom III o vraćanju krune Sv. Stefana u Budim. Pratio je kralja Matiju tokom pohoda na Bosnu u drugoj polovini 1463. godine. Dakle, prema Bonfiniju, na dan krunisanja Matija se odabranim rečima zahvalio varadinskom biskupu.

Celo leto posle krunisanja, kralj Matija je bio u Budimu. Dane je provodio u miru i dokolici. Prema kazivanju Bonfinija, u gradu su svakodnevno organizovani različiti društveni događaji u kojima je Matija lično učestvovao.¹² Upravljaio je trkačkim dvokolicama i ravnopravno sa drugima nadmetao se na viteškim turnirima. Nije se prepuštao lenjosti i dokolici.¹³ Krajem leta ugarski kralj se okrenuo osmišljavanju vojnog pohoda protiv Turaka.

Pišući o dešavanjima tokom leta, Matijin dvorski istoričar donosi vest da je 15. avgusta 1464. u Ankoni umro papa Pije II (1458–1464).¹⁴ Ovaj rimski papa je još od 1459. godine radio na organizovanju krstaškog rata protiv Turaka.¹⁵ Glavnog pomagača u tom poduhvatu našao je u velikom humanisti i renesansnom vladaru Matiji Korvinu.¹⁶ Uspesi koje je Matija postigao tokom ratovanja u Bosni, krajem 1463. godine, dodatno su motivisali papu da još energičnije radi na organizovanju pohoda.¹⁷ Papa Pije II je u oktobru 1463. godine objavio krstaški rat protiv Turaka. Bonfini navodi da je papa obećao oprost grehova gotovo svim potencijalnim učesnicima krstaškog pohoda. Trebalo je da se hrišćanski vojnici iz Ankone otisnu put Carigrada, na mletačkim brodovima. Matija bi sa kopnenim snagama napao neprijatelja iz pravca severa.¹⁸ Prilično sporo, uz dosta

¹² Svakodnevno je organizovao različite događaje – viteške i kurulske turnire, potom lov na lavove, dva ili tri gladijatorska nadmetanja na dan (njih je posebno voleo) i slično. A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, 2.

¹³ Matija je, piše Bonfini, zapovedio da se na turnirima ni najmanje ne uzimaju u obzir ni njegovo dostojanstvo ni titula, a takve je poteze često potvrđivao i zvaničnim ediktima. Isto.

¹⁴ Enea Silvije Pikolomini je bio čuveni humanista, bibliofil, vešt diplomata i političar. Iste godine kada je postao papa, uzevši ime Pije II, Matija Korvin je izabran za kralja Ugarske.

¹⁵ Nakon pada Carigrada, Ivan Vitez od Sredne je upozoravao na opasnost koja pretila hrišćanskoj Evropi od Turaka. *Ioannis Vitez de Zredna, ep. Varadiensis in Hungaria, Orationes in causa expeditionis contra Turcas habitae item Aeneae Sylvii Epistolae ad eundem exaratae 1453–1547*, ed. G. Fraknoi, Budapesta 1878.

¹⁶ Ф. Лонгворт, *Стварање Источне Европе, од преисторије до посткомунизма*, Београд 2002, 337–339.

¹⁷ *Историја српског народа II*, 395–396 (С. Ћирковић).

¹⁸ V. Klaić, *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća IV*, 68.

problema i poteškoća, krstaška vojska se okupljala u Ankoni.¹⁹ Posle dužeg zatezanja pristigao je i mletački dužd Hristifor Mauro sa deset trirema pod punom bojnomo opremom.²⁰ Tada je od teške groznice, u Ankoni, umro papa Pije II, pokretač krstačkog rata. Bonfini zna da su kardinali pronašli 45.000 zlatnika u papskoj škrinji. Hristifor Mauro bio je zadužen da pronađeni novac prosledi kralju Matiji, zarad dalje borbe sa Turcima. Smrt pape Pija II ujedno predstavlja i kraj planiranog krstaškog pohoda protiv Osmanlija.²¹

Izlažući događaje iz 1464. godine hronološki, Bonfini na ovom mestu završava kratko izlaganje o smrti pape Pija II i prelazi na novu temu.

Govori o opsadi raškog grada Zvornika i napadu na Srebrenicu. Pošto je ostavio kaločkog nadbiskupa kod korita reke Save, kralj Matija je sa trupama započeo opsadu Zvornika. Istovremeno, poslao je Emerika Zapolju da sa elitnim trupama zauzme Srebrenicu (20.000 koraka je udaljena od logora). Matijin istoričar ističe da je Srebrenica bila bogata rudama srebra (po ovoj reči, poreklom iz slovenskog jezika, dobila je ime). Ugarska vojska je prilikom napada podjednako bila motivisana slavom koliko i srebroljubljem. Bez većih teškoća, već pri prvom ili drugom naletu, Srebrenica je osvojena. Posle pljačke i sa bogatim plenom, vesela i zadovoljna vojska vratila se u logor.²²

Srebrenica je bila najveći rudnik srebra i najpoznatije gradsko naselje na prostoru srednjeg Podrinja i srednjovekovne bosanske države.²³ Pod srpskom vlašću, u prvoj polovini XV veka, doživela je najveći

¹⁹ O neslozi i neažurnosti hrišćanskih vladara rečito govori u jednoj svojoj pesmi Ivan Česmički. Ivan Česmički – Janus Pannonius, *Pjesme i epigrama*, (preveo Nikola Šop), Zagreb 1951, 41–43.

²⁰ „Deinde Pius pontifex, cum universam fere Europam promissa peccatorum omnium impunitate in Turcorum bellum concitasset, venisset Anconam eique Christophorus Maurus cum decem instructis triremibus continuo affuisset, lenta febri correptus biduo post decimonono Kalen. Septemb. Humanis excessit. Cardinee patres quinque et quadraginta aureum milia Christophoro duci, que in pontificia arca repererant, dedere, ut ea Mathie adversus Turcos acerrime pugnanti mitteret.“ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, tomus IV – pars II, 2–3.

²¹ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 198–204.

²² A. Bonfinius, *Rerum Ungaricarum Decades*, tomus IV – pars II, 3.

²³ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 58–103; К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 263; М. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Сарајево 1957, 108; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 56–57; С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 45–46.

procvat.²⁴ U turskim rukama se sigurno nalazila od 1. aprila 1462. godine.²⁵ Bonfinijevo kazivanje o napadu na Srebrenicu potvrđuju i drugi izvori.²⁶ Sačuvani podaci o visini zakupa carine neosporno svedoče o ekonomskom značaju, te je razumljivo što pisac spominje kako je Srebrenica obilovala rudama srebra.²⁷

U nastavku teksta, ovaj italijanski humanista se vraća na dvomesečnu bezuspešnu opsadu Zvornika. Ugarskom kralju se pridružio Emerik Zapolja koji je bio ranjen strelom u oko (projektil mu je probio oko). Obuzetog nepodnošljivim bolom i klonulog duha odneli su ga, nakon toga, u šator. Kralj Matija je bio užasnut ovim događajem. Istovremeno, među vojskom, počele su da kruže glasine o približavanju turskog sultana Mehmeda II sa 40.000 ljudi.

Zapolja je vršio pritisak na Matiju da odustane od opsade i povuče logor. Isticao je nadmoćnost neprijatelja i neophodnost odmora za čete. Savetovao je povratak kući sa ranije zadobijenom pobedom i raskošnim plenom. Uvidevši paniku koja je zavládala trupama, kralj Matija je obustavio opsadu. Povlačenje je izvršeno u panici, munjevito i bez plana. Ugarski vladar je na obali Save ostavio dobar deo vojne opreme i bronzanih topova.

Na ovom mestu Bonfini je napravio jednu interesantnu paralelu: baš kao što je svojevremeno sultan Mehmed kod Jajca ostavio opremu i topove

²⁴ Zbog svog bogatstva bila je predmet stalnog razdora između srpskog i bosanskog vladara. K. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба* II, Београд 1952, 323, „у времену 1411–1463 Сребрница беће један пут угарска (одмах у почетку), пет пута српска, четри пута босанска и три пута турска“; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1994, 116–117. Иако је у више наврата menjala gospodare, Srebrenica je od 1411. do 20. januara 1458. najviše bila pod srpskom vlašću.

²⁵ К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 391, пар. 2; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, 85.

²⁶ *Codex Jajcza*, 27.

²⁷ Despot Stefan Lazarević je 1417. godine od zakupa srebreničke carine dobijao 3100 litara srebra (62.000 perpera ili 24.800 dukata), dok je 1458. davala prihod od 30.000 dukata. Prelazak pod tursku vlast predstavlja zaokret u privrednom životu Srebrenice. Dubrovčanin Paskoje Romeka je 1463. godine uzeo pod zakup Srebrnicu, Crnču, Zajaču i Krupanj za 7000 dukata, što je neosporno svedočanstvo o propadanju rudarstva na ovom prostoru. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, 88; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2, 1984, 14–16; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд 2010.

na sam pomen Matijinog imena, tako se sada ugarska vojska, zahvaljujući Emeriku, sramno dala u beg pred Zvornikom.²⁸

Zvornik je prvi put, u istorijskim izvorima, zabeležen 1410. godine.²⁹ Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju i blizini Srebrenice, veoma brzo dolazi do uspona njegovog gradskog naselja. Tu je postojala dobro organizovana kolonija dubrovačkih trgovaca. Bonfini navodi da je Zvornik poznat po rudnicima srebra. Prema rečima K. Jirečeka, dakle u XIX veku, govorilo se da je okolina Zvornika „bogata zlatom, srebrom i olovom“.³⁰ Za vreme prvog pada Despotovine (1439–1444) Zvornik je prvi put došao pod tursku vlast. Turci su ponovo zagospodarili Zvornikom i njegovom okolinom krajem 1459. i početkom 1460. godine.

Oktobra 1464. godine ugarske trupe su opsedale Zvornik.³¹ Tamo su se nalazile i 9. novembra. Nakon dvomesečne opsade kralj Matija je rešio da odustane od opsade Zvornika. On se 26. novembra 1464. godine nalazio u Baču.³²

Za povlačenje ugarske vojske i odustajanje od opsade Zvornika pisac dela *Rerum Ungaricarum Decades*, u najvećoj meri, optužuje Emerika Zapolju i njegovo delovanje. Razlozi su ipak bili znatno složeniji. Dvomesečna bezuspešna opsada je uticala na moral i raspoloženje vojske. Jesenje kiše, blizina zime i otežano snabdevanje hranom donosili su dodatne neugodnosti.³³ Međutim, na povlačenje u panici i bez ikakvog reda mogla je uticati samo neposredna i direktna opasnost.

Bonfinijevo kazivanje o panici koja se raširila u Matijinom logoru, poslednjih dana prilikom opsade Zvornika, potvrđuje hroničar Nešri.³⁴ Naime, turski sultan Mehmed II je za vreme boravka u Sofiji izdao nalog o

²⁸ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, tomus IV – pars II, 3.

²⁹ Ovaj arhitektonski objekat je podignut znatno ranije u odnosu na prvi pomen. Vid. opširnije: H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1, 1953, 13–14; Ђ. Мазалић, *Зворник (Зворник) стари град на Дрини (Прилог босанској архитектури средњег вијека и турског периода)*, ГЗМ X, Сарајево 1955, 77; M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 142–143; D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem veku*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI, 1965, 19; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 58

³⁰ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 264.

³¹ Kralj Matija je pod Zvornikom izdao povelju 19. oktobra 1464. godine. M. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 88.

³² U Veneciju je 27. novembra i 2. decembra iz Bača stigao izveštaj da je kralj Matija podigao opsadu Zvornika.

³³ V. Klaić, *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća IV*, 71.

³⁴ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 198.

sakupljanju nove vojske, koja je na čelu sa velikim vezirom krenula put Bosne. Na vest o približavanju turskih snaga ugarska vojska se dala u nezaustavljiv beg. U haotičnom povlačenju ugarske trupe su ostavile najveći deo plena.

Prema kazivanju pisca, kralj Matija je posle neuspele opsade Zvornika organizovao sabor u Segedinu.³⁵ Hronološki ovo je ispravno. Boravak ugarskog kralja u Segedinu, u drugoj polovini decembra 1464. godine, potvrđuju i drugi izvori.

Saboru su, između ostalih, prisustvovali ostrogonski nadbiskup Dionizije Seč, Ivan Česmički i palatin Mihailo Orsag. Na ovom mestu, prvi put u svom delu, autor spominje Ivana Česmičkog (1434–1472).³⁶ On je, kazuje Bonfini, ondašnji pesnik od nemalog značaja i izvanredno obrazovan čovek.³⁷ Za palatina Orsaga, koji je karijeru započeo još za vreme kralja Žigmunda, beleži da je bio izuzetno mudar čovek. O dešavanjima u Segedinu, Bonfini piše na osnovu sačuvane prepiske koju je kralj Matija vodio sa mletačkim duždom.

U Segedinu je doneta odluka da se pošalje tročlana delegacija u Rim, koja bi od pape Pavla II tražila finansijsku i vojnu pomoć zarad dalje borbe protiv zajedničkog neprijatelja svih hrišćana. Za članove poslanstva jednoglasno su izabrani Ivan Česmički, Ivan Rozgonji i Ivan Emon (Ivan Aymo, Giovanni Aymo). Emon je bio očevidac i svedok stremljenja i hrabrosti Ugarske u brojnim bitkama protiv Turaka. Malo kasnije, pisac donosi detaljan izveštaj o njihovom boravku u Rimu.

³⁵ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, 4.

³⁶ Čuveni humanista Ivan Česmički je rođen 1434. godine u Slavoniji, kod ušća Drave u Dunav. Ujak, Ivan Vitez od Sredne, poslao ga je na studije u Feraru kod Đovanija Gvarina Veronesa (Giovanni Guarino Veronese). Obrazovanje je nastavio u Padovi, gde je stekao doktorat iz kanonskog prava. Za pečujskog biskupa je imenovan 1459. godine. A. Zlatar, *Autobiografsko u elegijama Jana Panonija*, *Mogućnosti* 1–2, 1990, 83–90; Ž. Dadić, *Znanstveni i kulturni krug Ivana Viteza u Mađarskoj u 15. stoleću*, *Mogućnosti* 1–2, 1990, 147–166.

³⁷ I. Kukuljević Sakcinski, *Ivan Česmički*, u: *Glasoviti hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886, 1–19; J. Huszti, *Janus Pannonius*, Péch 1931; M. Kombol, *Ivan Česmički*, u: Ivan Česmički – Janus Pannonius, *Pjesme i epigrama*, Zagreb 1951, VII–XXII; T. Kardos, *Janus Pannonius, Poet of the Hungarian Renaissance*, *New Hungarian Quarterly* 14, 1973, 79–93; M. Kurelac, *Hrvatski humanisti rane renesanse*, *Croatia Christiana periodica* 19, 1987, 95–107; J. Bratulić, *Jan Panonije u okviru evropskog humanizma*, *Mogućnosti* 1–2, 1990, 66–71; O. Perić, *Tragom Ivana Česmičkog u pismima Ivana Viteza od Sredne*, *Mogućnosti* 1–2, 1990, 125–132.

„Na zimu iste godine“, piše Bonfini, umro je ostrogonski nadbiskup Dionizije Seč. Ostrogonski nadbiskup i primas Ugarske Dionizije Seč umro je 1. februara 1465. godine.³⁸ Kralj je prisvojio 8000 zlatnika koje je Seč svojevremeno zaveštao za podizanje crkve. Uz veliko odobravanje plemstva i crkve, za novog ostrogonskog nadbiskupa izabran je velikovarađinski biskup Ivan Vitez od Sredne. Leto 1465. godine Matija je ponovo proveo u Budimu, prisustvujući prigradnim događajima i igrama.

Pišući o događajima koji su se desili „tokom druge godine od Matijinog krunisanja“, Bonfini veliku pažnju posvećuje obračunu kralja Matije sa najamnikom Švehlom i njegovim trupama. Naime, na prostoru severne Ugarske, još od vremena dinastičkog rata između pristalica Ladislava V Posmrčeta (1440–1457) i Vladislava I Jagelonca (1440–1444), zadržali su se češki najamnici pod zapovedništvom nekoliko vođa.³⁹ Pošto je uspeo da reši odnose sa Janom Giškrom a kasnije i sa Janom Vitovcem, kralj Matija se usredsredio na obračun sa trećim vođom najamnika Švehlom.

Na putu za Zagreb, Švehla je sa svojim saveznicima napustio ugarski vojni odred. Ubrzo je zauzeo tvrđavu Kostolanj, koja se nalazila na severozapadu Ugarske (Slovačka). Pozvao je vojsku tzv. Češkog saveza da mu se pridruži. Ponudio im je bogat plen i mogućnost neometane pljačke po Ugarskoj. Međutim, nisu svi želeli da plene sopstvenu otadžbinu. Bonfini na ovom mestu donosi patriotski govor Blaža Podmaničkog, jednog od vojnih zapovednika.⁴⁰ Pomenuti Blaž je uspešno ratovao protiv Poljaka, Čeha i Nemaca ali nije želeo da komanduje napadom na Ugarsku, smatrajući to grehom i nepravdom.⁴¹

³⁸ V. Klaić, *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća* IV, 72.

³⁹ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 162.

⁴⁰ Blaž Mađar (Podmanički) je predvodio „crne trupe“ koje su pljačkale na prostoru Slavonije i Like.

⁴¹ „Vrativši se u Ugarsku, najpre je zauzeo Kostolanj, a zatim je hitro pozvao tzv. Češki savez (vojsku od oko 7.000 najamnika koji su, bez dopuštenja iz Rima, provodili leto u Moravskoj) i uz silna obećanja mu ponudio bogat plen i mogućnost neometane pljačke po Ugarskoj. Obodren Švehlinim pričama, odred se uputio u Pizonij, a tamo se već povelala reč o zauzimanju Trnova. Među vojnim zapovednicima našao se i jedan Ugarin, Blaž Podmanički. Ponesen patriotskim osećanjima, hrabro je istupio i obratio se ostalima ovim rečima: „Dragi saborci, do sada sam bez truna oklevanja izvršavao zapovesti našeg saveza – ratovao sam i protiv Poljaka, i protiv Čeha, i protiv Nemaca, no zaista nisam u stanju da komandujem napadom na sopstvenu otadžbinu jer je to greh i nepravda. Užasava me takva bezbožnost – brane mi vera i ljubav prema domovini, a strepim i od smrtne kazne što za izdaju sledi. Stoga odustanite, a ukoliko nastavite, učinite to bez mene, ražalujte me i otpustite iz vojske!“ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, 5.

Bonfini potom opisuje zločine koje je učinila Švehlina vojska. Spaljivali su sela uz surovu pljačku, otimali su stoku i odvodili narod u zarobljeništvo. Pošto su se nadaleko pronele glasine o Švehlinim nedelima, kralj Matija je napustio Zagreb u kojem je kratko boravio.⁴² Bio je rešen da se konačno obračuna sa češkim najamnicima i njihovim vođom.

Glasovito uporište Kostolanj nije bilo lako osvojiti. Obračun nije mogao proći bez brojnih žrtava, sa obe strane. Matija je promenio taktiku. Sprečio je dopremanje hrane u tvrđavu. Glad je postala glavni problem odmetnika. Iz straha da mu najveći broj ljudi ne umre od gladi, Švehla se odlučio na beg. U tvrđavi je ostavio samo 300 muškaraca i 200 kurtizana da zavaravaju kralju trag. U poteru za odmetnicima se uputila Matijina vojska. Njima su se pridružili i seljaci iz okoline, koji nisu zaboravili donedavna zverstva Švehlinih trupa. Posle trodnevnog gladovanja, prilično iscrpljenog i iznurenog, Švehlu je zarobio jedan drvodeljca.

Vežan lancima, vođa odmetnika je ubrzo izveden pred ugarskog kralja. Po uzoru na antičke pisce, Bonfini na ovom mestu donosi Matijino obraćanje zarobljeniku: „Zar ti nisam lepo rekao da mi nećeš umaći i da ti ne gine razapinjanje na krst? Kad si se onomad hvalisao da ti ni dlaka sa glave ne fali, zar te nisu saučesnici upozorili da ćeš upravo tako završiti? Zlodelo ti je zapečatilo sudbu: ovde su te dovela sopstvena nedela, iako sam ti već toliko puta progledao kroz prste pripisujući tvoje izgrede vatrenom temperamentu i pravdajući te samo zbog izuzetne srčanosti koju si u borbi iskazivao. Šmugnuo si mi iza leđa ne bi li izbegao smrt što je većinu snašla, pa ipak nisi uspeo da mi umakneš. Tvoja pritvornost i nepočinstva unapred su ti zapečatili kraj, baš kao da si pogubljenju kao cilju sve vreme težio: dakle, umri i time kruniši lanac nedela!“⁴³

Matija se surovo obračunao sa najamnicima. Švehla je razapet na krstu pred kapijom tvrđave Kostolanj. Na isti način su stradali i drugi zarobljenici, Švehlini saborci. Ubrzo su se predali i odmetnici koje je Švehla nekoliko dana pre toga ostavio u tvrđavi. Oni su u narednom periodu, noću, tajno potapani i podavljeni u Dunavu. Bonfini dodaje da od 7000 ljudi koji

⁴² Za to vreme, Matija je rešavao probleme do kojih je došlo u Hrvatskoj i Slavoniji. Oblasti kneza Stjepana II Frankopana su naročito stradale za vreme upada turske vojske iz Bosne u Hrvatsku, tokom leta 1464. godine. Tom prilikom bio je zarobljen njegov sinovac. Senjski knez Stjepan II Frankopan je tokom 1465. godine tražio da ga Venecija primi pod svoju zaštitu. V. Klaić, *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća* IV, 72–75, 78–79.

⁴³ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, 7.

su pripadali Češkom bratstvu niko nije ostao živ. Svi do jednog su stradali, što od mača, što od gladi.

Na narednoj strani, autor dela *Rerum Ungaricarum Decades* detaljno izveštava o ugarskim pregovorima sa papom Pavlom II o savezu protiv Turaka. Hronološki je precizan. Navodi da se sve to događalo „tokom druge godine od Matijinog krunisanja“, tj. u proleće 1465.⁴⁴

Na saboru u Segedinu za emisare su odabrani pečujski biskup Ivan Česmički i Ivan Rozgonji (po drugi put u tekstu Bonfini pominje sabor u Segedinu). Bonfinijevo pisanje potvrđuje pismo kralja Matije mletačkom duždu 18. februara 1465. u kojem ga obaveštava da šalje poslanike papi Pavlu II, te da će oni na svom putovanju doći u Veneciju i izložiti mu njegove namere i odluke.⁴⁵

Poslanstvu se pridružio i venecijanski govornik Ivan Emon. On je dodatno doprineo svečanosti i ozbiljnosti poduhvata.⁴⁶ Za njega je Bonfini pun hvale. Emon je kao sadrug, saborac, savetnik i direktan učesnik u svim bitkama i opasnostima bio očevidac svih Matijinih vojnih operacija u Bosni, Raškoj i Srbiji.

Raskošno poslanstvo je izazvalo veliku pažnju i divljenje u Italiji. To potvrđuju i drugi narativni izvori.⁴⁷ Ugarski predstavnici su prvo posetili Veneciju, gde su sa mletačkim duždom pregovarali o zajedničkom ratovanju. Bonfini, na ovom mestu, ne donosi preciznije informacije o toku pregovora u Veneciji. Preko Firence svečano poslanstvo je maja 1465. stiglo u Rim.

Ivan Česmički se biranim rečima obratio papi Pavlu II i prisutnim kardinalima. Najpre je istakao karakterne vrline i sposobnosti ugarskog kralja. Posebno je naglasio njegovu privrženost i pokornost papi. Potom je detaljno izneo činjenice o nadolazećoj turskoj opasnosti i nepodnošljivim teškoćama koje Ugri svakodnevno trpe.

Na ovom mestu treba skrenuti pažnju na veliku sličnost Bonfinijevog teksta i Matijinog pisma papi Pavlu II, koje je nastalo 30.

⁴⁴ Isto, 8.

⁴⁵ V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893, 78–79.

⁴⁶ Drugi izvori potvrđuju da je kralj Matija posebno insistirao da se ovom poslanstvu pridruži Ivan Ajmo (Aymo). Smatrao je da će novi papa više verovati mletačkom vlastelinu nego njegovim poslanicima. Bonfini dodaje da se Emon pridružio uz odobrenje mletačkog senata. V. Klaić, *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća IV*, 71.

⁴⁷ V. Bisticci, *Vite di uomini illustri del secolo XVI*, 225–227.

marta 1465. godine.⁴⁸ Verovatno se italijanski humanista koristio tekstom pomenutog pisma prilikom opisivanja ovog događaja.

Zbog neuspeha koji je pretrpeo u poslednje tri godine, Mehmed II Osvajač je spremao osvetu sa posebnim gnevom i srdžbom. Prema rečima govornika, nije birao sredstva. Istovremeno je nudio prijateljstvo i izazivao najstrašnije ratove.

Bonfini navodi kako je Mehmed II na južnu Ugarsku poslao elitne odrede. Oni su načinili brojne pokolje. U povratku su opseli Beograd. Iza njih se nalazio turski sultan sa sinom. Sultan je nameravao da osvoji Beograd, okupira ostatak Srbije, povрати Jajce i Bosnu. Bonfinijev tekst, na ovom mestu, gotovo je istovetan sa Matijinim pismom papi Pavlu II. Jedan deo vojske Turci su usmerili na prilaz Ugarskoj, Poljskoj i Češkoj, a drugi ka Dalmaciji, Istri, Italiji i Nemačkoj. Matija se srčano uhvatio u koštac sa ovim poteškoćama, tvrdi Bonfini. Za Beograd je poslao građu neophodnu za utvrđivanje grada.

Treba istaći da u pomenutom periodu nisu zabeležene veće ofanzivne akcije u Beogradu i njegovoj neposrednoj okolini.⁴⁹ Međutim, sa ugarske strane bile su preduzete neophodne odbrambene mere radi utvrđivanja grada.⁵⁰ Turci su, najverovatnije, sami širili vesti o oružanim pripremama kako bi potpomogli delovanje svoje delegacije u Budimu.

Matijin poslanik je u svom govoru, prema kazivanju Bonfinija, slikovito predstavio Ugarsku kao bedem svekolikog hrišćanstva. Zarad sprovođenja daljnih vojnih operacija, papa je Ugarskoj dodelio iznos od 50.000 zlatnika godišnje. Prema dokumentu iz 23. maja 1465. godine, papa Pavle II je obećao pomoć od 57.500 zlatnika.⁵¹

Istovremeno, po Matijinom nalogu, u Rim je stigao kninski biskup Marko.⁵² Posle obavljenog posla, obe delegacije su se vratile u Ugarsku.

U međuvremenu, sultan Mehmed II Osvajač nije mirovao. Pokušavao je na sve načine da osujeti savez Ugarske sa Venecijom. Ono što nije uspeo da ostvari tokom ratovanja 1463. i 1464. godine sada je nastojao da realizuje diplomatskim putem. Bonfini piše kako je Turska svoju glavnu šansu videla u raskidu vojnog saveza Ugarske i Venecije. Neprijatelj

⁴⁸ Upor.: V. Fraknoi, *Mátyás király levelei* I, 83; A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, 8.

⁴⁹ J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 191.

⁵⁰ V. Fraknoi, *Monumenta Vaticana* VI, Budapest 1891, 58.

⁵¹ J. Koller, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* IV, 142–145.

⁵² V. Fraknoi, *Mátyás király levelei* I, 88–92.

Ugarske se „pod krinkom miroljubivosti“ spremao za još ozbiljniji rat. Tursko lukavstvo nije zavaralo ugarskog kralja, kao ni mletačkog dužda.⁵³

Turski sultan je nudio Matiji izuzetno povoljne uslove za sklapanje mirovnog sporazuma preko vlaškog vojvode. Potom je uspeo da stekne podršku niza srpskih i bosanskih velikaša. Nadalje, Bonfini donosi značajan podatak za srpsku istoriografiju o posredovanju raškog despota. Protivnička strana je znala da raški despot uživa veliki ugled kod kralja Matije.⁵⁴

Navode Bonfinija potvrđuje pismo kralja Matije mletačkom duždu Hristiforu Mauru od 18. februara 1465. godine. Najverovatnije se Bonfini koristio ovim pismom prilikom pisanja svog rada. U njemu se navodi da je kod kralja Matije prvo intervenisao vojvoda Velike Vlaške, potom su ponude dolazile iz Bosne, a u najnovije vreme se u ovom pitanju angažovao i despot Raške.⁵⁵ Iz pisma se doznaje da su intervenisali i ugarski komandanti na granici. Pretpostavlja se da je bio angažovan i zapovednik Beograda.⁵⁶

„Despotus Rasciae“ iz pisma mletačkom duždu i despot „koji uživa veliki ugled kod Matije“ prema kazivanju Bonfinija je Vuk Grgurević. On je u februaru 1465. godine bio na strani ugarskog kralja.⁵⁷

⁵³ Isto, 78.

⁵⁴ A. Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, 9, piše: „*imprimis Rascie despotam quem non parve apud regem auctoritatis esse intelligebat*“.

⁵⁵ U pismu stoji: „*Vaivoda maioris Valachie primus hac in re intercedere cupiebat. Deinde per viam Bozne, alii autem, novissime despotus Rasciae cum quibusdam de Servia partes suas persecuti sunt*“. V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 78.

⁵⁶ J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 191.

⁵⁷ Vid. opširnije: J. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас 187, 1941, 113; С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник МСЛУ 6, 1970, 286–287; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 376 (С. Ћирковић); М. Спремић, *Српски деспоти у Срему*, у: *Срем кроз векове – Слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд–Беоцин 2007, 48.

Snežana Božanić
Milica Kisić

***RERUM UNGARICARUM DECADES, DECAS IV*, AS A SOURCE
FOR THE HISTORY STUDY OF THE MEDIEVAL HUNGARY IN
THE PERIOD FROM 1464 TO 1465**

Summary

The paper analyzes the first book (of the fourth decade) written by Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum Decades, Decas IV*, as a historical source for the history of the medieval Hungary in the period from 1464 to 1465. There have been provided comments and made a comparison of the text with other historical sources. There have been monitored and analyzed the following events: the crowning of the Hungarian king Matthias Corvinus, the death of Pope Pius II (Enea Silvio Piccolomini), and the breakdown of the planned crusade against the Turks, the unsuccessful siege of Zvornik and the attack on Srebrenica, the council in Szeged, a short stay of King Matthias in Croatia, a fight with the hired Svehlov and his troops, a stay of the Hungarian delegation in Rome at the Pope Paul II (Pietro Barbo) in order to obtain financial aid, and failed Turkish mediation for peace with Hungary at the end of 1464 and the beginning of 1465.

Keywords: Middle Ages, Hungary, Matthias Corvinus, Antonio Bonfini.

Mr Milica Kisić
Dr Snežana Božanić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za istoriju

UDC 94(439.5)“1465/1467“

**ANTONIJE BONFINI O PRILIKAMA U UGARSKOM
KRALJEVSTVU
1465–1467. GODINE**

Sažetak: Slede originalni tekst a potom i prvi prevod na srpski jezik segmenta IV dekade Bonfinijevog spisa *Rerum Ungaricarum Decades*, praćen elementarnim komentarima i kratkim uvodom. Segment detaljno opisuje prilike u Ugarskom kraljevstvu u periodu od 1465. do 1467. godine: najpre diplomatsku misiju Matije Korvina u Veneciju i Rim sa zadatkom da izdejstvuje novčanu podršku za nastavak vojnih operacija protiv Turske, potom začetak kraljevih sukoba sa Đorđem Pođebradom i dalji razvoj poslovičnog neprijateljstva sa Fridrihom III, zatim rađanje i razvoj ustanka u Transilvaniji pod vođstvom Benedikta Vereša, kao direktne posledice razrezivanja nameta ovoj provinciji. Sledi opis Korvinove kaznene ekspedicije na Transilvaniju koja je okončana u maniru Gaja Julija Cezara: pojedinim pobunjenicima (onim manje opasnim) ukazana je milost i udeljen oproštaj, dok su uporniji i drskiji ustanici bili okrutno pogubljeni u Sibinju.

Ključne reči: *Rerum Ungaricarum Decades, decas IV*, Matijino poslanstvo papi, razmirice sa Češkom i Svetim rimskim carstvom, ustanak u Transilvaniji.

Pred nama je najpre originalni tekst segmenta IV dekade Bonfinijevog spisa, preuzet iz izdanja *Rerum Ungaricarum Decades, tomus IV – pars II*, ed. Margarita Kulcsar et Petrus Kulcsar, Akademiai Kiado, Budapest 1976, a potom sledi prvi prevod narečenog segmenta na srpski jezik, praćen osnovnim komentarima. Odeljak započinje upućivanjem emisara, prethodno odabranih na saboru u Segedinu – Ivana Česmičkog i Ivana Rozgonjija, uz pratnju mletačkog diplomate Đovanija Emoa, najpre u Veneciju zarad sklapanja vojnog sporazuma, a potom i u Rim sa ciljem da se od pape izdejstvuje novčana pomoć za dalje ratovanje protiv Turaka. Prepričavajući u kratkim crtama govor koji je pred papskim kolegijumom tom prilikom održao Ivan Česmički, Bonfini nam daje pregled turskih vojnih operacija na teritoriji Ugarske u poslednjih nekoliko godina. Matijino poslanstvo imalo je uspeha: vojni sporazum sa mletačkim duždom opstao je

uprkos turskim naporima da ga osujete, a od pape je izdejtovovana suma od 50.000 zlatnika godišnje.

Bonfini potom iznosi početak Korvinovih razmirica sa češkim kraljem ĆorĊem PoĊebradom, te rimsko-nemaċkim carem Fridrihom III oko kaštela pri Šopronskoj ųupaniji koji su, budući pod Fridrihovom jurisdikcijom, svojevremeno bili osloboĊeni plaćanja poreza ugarskom kralju, ali je Matija takav njihov status ukinuo zbog brojnih ratnih operacija.

Sledi detaljan opis početka i razvoja ustanka u Transilvaniji pod voĊstvom tamošnjeg velikaša Benedikta Farnaši Vereša, te njegovih nastojanja da u pobunu uvuće vojvodu Jovana (Janoša) Sent ĊerĊija, liċnost od nemalog uticaja u pomenutoj provinciji, koga su ustanici i proglasili za novog kralja.

Pomenuti, hronološki savršeno precizan lanac dogaĊaja Bonfini iznenada prekida digresijom o zarobljavanju Mihaila SilaĊija kod Poųeųene, te njegovom pogubljenju u Carigradu, za koje znamo da se zbilo znatno ranije – 1461. godine. Premda moųe ozbiljno da zbuni ċitaoca, te u prvom trenutku deluje sasvim nezgrapno i neumesno, dotiċna digresija moųe naći eventualno opravdanje u sledećem: 1) pripovedajući epizodu o SilaĊiju, Bonfini dosledno piše u pluskvamperfektu (doċim su segmenti ispred ove epizode i nakon nje u perfektu, odnosno imperfektu); 2) autor ilustruje spoljnopolitiċke prilike Ugarskog kraljevstva izlaųući nadasve probleme Turske i Transilvanije aktualne u tom trenutku, pa se epizoda sa SilaĊijem u tom kontekstu uklapa; 3) Bonfini navodi precizne podatke o Matijinoj vojnoj sili pri pohodu na erdeljske pobunjenike, naglašavajući usput da je drugi deo vojske svojevremeno prepustio Mihailu SilaĊiju i Nikoli Iloċkom zarad odbrane ugarskih granica – „*ceteras cohortes turmasque Nicolao Michaelique tradiderat, quo facilius Turcorum incursus tolerarent*“; 4) najzad, usred obimnog odeljka o pobuni u Transilvaniji, Bonfini nam obelodanjuje i uzroke i ishod Matijinog sukoba sa Emerikom, gde se kao jedan od razloga za Emerikovo otpadništvo i ozlojeĊenost navodi upravo apsurdna pogibija SilaĊijeva – „*fecisse illi stomachum et hinc Michaelis exemplo illum plerumque metum incessisse*“.

Konaċno, Bonfini se vraća na ustanak u Transilvaniji izlaųući njegovo okonċanje: detaljno opisuje pokajniċki dolazak vojvode Jovana Matiji inkorporirajući u tekst Jovanov govor pred ugarskim kraljem. Ekscerpt je zaokruųen surovim kaųnjavanjem izgreĊnika u Sibinju – odmazdom nad provincijskim plemićima, uċesnicima pobune, što su se oglušili ċak i o Matijinu milostivu odluku da ih, nakon ustanka, kazni tek progonom.

Dum hec aguntur, secundo coronationis anno eodem quoque tempore legati, qui in conventu Segediensi designati fuerant, adiecto Ioanne Venetorum oratore cum apparatu magnifico et honestissimo equitatu in Italiam venire; quemadmodum supra diximus, Quinqueecclesiensis episcopus et Ioannes Rosgonius ii fuere. Ioannes Emo non invito inconsultoque senatu Veneto cum his venit et testis gravissimi potius quam. legati munus obivit. Is enim quicquid in Bosna, Rascia ac Servia a Mathia gestum fuerat, rite cuncta spectavit; non modo enim ut comes sociusque, verum etiam ut consiliorum moderator et particeps periculis et preliis omnibus affuit. Vir enim consilii ac experientie magne compos domi militieque regi semper adstitit. Legatio non tam equorum prestantia, quam florentissima iuventute culta omnium in se spectatorum oculos sane convertit; rara huic assimilis in Italia visa. Legati mandato regis primum Venetias, deinde Romam venire, ut de communi bello cum Venetorum duce loquerentur. Cum urbi appropinquassent, mirifico sunt honore a senatu populoque suscepti. Rebus ibi e sententia constitutis Florentiam venire et in senatum admissi opem in Turcos ad salutem publicam postulasse creduntur. Romam propius accedentes honorifice pontifex maximus sacrosanctumque collegium excepit. Facta dicendi potestate Ioannes antistes vir summa dicendi copia pollens regia mandata eleganter exposuit. Postquam legitimum promptumque regis obsequium, vires, facultates et animum in re quaque maxima pontificio imperio obtemperantissimum obtulit, multa de imminente Turcorum periculo deque intolerabilibus quotidianis Ungarorum laboribus rite disseruit, quin etiam, veluti a rege post abitum fuerant edocti, novos Turcorum apparatus adiecit Maumethem inquiens variis trium annorum cladibus affectum non usitata solum ira odioque, sed diro quodam furore vexari, omnes artes dolosque tentare, nunc indutias insidiosas offerre, exposcere amicitiam, otii desiderium preferre, nunc gravissima bella moliri; nuperrime duos duces cum expeditissimis exercitibus premisisse, qui Ungariam penitus ingressi, quantum in se esset, igni ferroque vastent et cedibus cuncta ex more compleant, in reditu Belgradum obsideant; hos iam Synderovie appropinquasse; Maumethem cum filio, qui natu maior est, cum certis et innumerabilibus quidem Turcorum viribus haud procul hinc subsequi, ut ea estate civitatem expugnet, Serviam occupet et Iayzam demum Bossenamque recuperet; et eo obstinatius his duobus locis, ut potiatur, enixurum, quo faciliorem unus in Ungariam, Poloniam,

Bohemiam, alter in Dalmatiam, Istriam, Italiam Alemaniamque aditum prestare videtur; Mathiam regem pro virili sua gravissimis his difficultatibus occurrere, multas lignorum strues, ut Belgradum muniat, secundo amne demisisse, obfirmasse armis, milite et commeatibus; in Bossena propter Emerici gubernatoris occupationes, qui superiores Ungarie oras a Bohemis Polonisque tuetur, prefectos alios disposuisse copiasque dedisse; regem habito delectu Buda profectum in superiorem Ungariam concessisse, ut provinciam a Bohemorum Polonorumque latrocinii vindicet, quos magnas sibi societates comparasse intelligit; demum pro viribus imminetibus circum periculis occurrere; eius animum consilio et celeritate promptissimum nulla laborum gravitate succumbere; hosti non prudentia, non animi magnitudine, sed viribus tantum cedere, quibus se imparem esse non infitatur. Demum, quando Christiane reipublicae propugnaculum Ungariam esse nemo negat, in communem fidelium salutem a pontifice opem et auxilium implorat. A pontifice patribusque apostolicis benigne responsum; sacrosancti collegii decreto sanctum, ut quinquaginta quotannis aureum milia pro gerendo bello ad Mathiam in Ungariam mitterentur, que annos multos persoluta sunt. Quin etiam stantibus adhuc Romae legatis Marcus Tininiensis episcopus novus ad urbem orator a Mathia missus est, quem cum propter ista, que diximus, tum propter Stephani Colociensis archiepiscopi cardinalatum ad Paulum pontificem Mathie indulgentissimum profectum esse novimus. Oratores rebus omnibus e sententia confectis in Ungariam rediere.

In Achaia interim Turcus agens, ut initum Venetorum cum Mathia fedus rescinderet, nunc Venetos, nunc Pannonem cum indutiis, tum pace sollicitavit, quin et Mathiam per maioris Valachie regulum, quem vaivodam appellant, sepe tentavit, optimas pacis condiciones obtulit, adiecerat nonnullos in Bossene Servieque finibus ultro citroque nobiles et imprimis Rascie despotam, quem non parve apud regem auctoritatis esse intelligebat. Internuncii quoque quotidie mittebantur, per quos mittendorum legatorum potestatem postulabat, sciebat enim nisi soluto duorum federe potentatum nihil in alterutrum bello profecturum; vires quasque maximas sola discordia enervari. Contra vero sub pretextu pacis bellum multo gravius parabat nec latebat quidem Pannonem Venetumque hostilis astus, perfidia plus quam barbara et insidie; servandum eo impensius uterque fedus esse censebat. Sepe his etiam Ioannes Emus, antequam abiret, interfuit.

His quoque temporibus multe inter Mathiam, imperatorem Romanum Bohemicumque regem Georgium querele ultro citroque intercessere, que animos non mediocriter alienabant et futura inter eos bella portendebant. Friderico in Pannonia superiore prope Sempronianum agrum castella quedam fuerant, veluti Khismarthon et Forichtstain, alia quoque nonnulla, que intra Ungarie fines continebantur. Hec cum imperatori vectigalia penderent, iure federis a rege Pannonie immunitatem habebant; nihil tributi a rege impositi, nisi pro Turcico bello, cum gerebatur, solvere debebant. Rex, cum extraordinarium ea tempestate stipendium partim propter Turcorum, partim propter fratrum latrocinia numerose multitudinis indicere cogeretur, his iuxta atque ceteris, tributum imposuit. Indoluit Cesar nihil in vectigalibus suis populis indultum iri, nihil e stipendiis remitti, nullam Auguste dignitatis rationem haberi et ne secus quidem, atque si ipse quoque imperator vectigalis haberetur. Sepe tamen Mathias Cesaris et Leonore Auguste litteris exoratus imposita belli gratia tributa remisit; ne ius tamen amitteret, non perpetuo concessit et, cum permisit, retinendi iuris causa non incaute id fecit. Prefectus Sempronianus in exigendis huiusmodi tributis se cum reluctantibus aliquanto severius agere cobeatur, contra illi, quod iure patiebantur, hostiles iniurias reputare, confugere ad Cesarem et exaggerata re gravissime queri abacta a Sempronianis pecora et captos hostiliter homines populosque pagos dixere. Ad hec imperator, cum quisque suis facilius quam alienis credat, Mathie succensere, querulas scribere epistolas et ultro citroque plerumque ad iram animi irritari. Cum rege Bohemie defuncta iam Catharina uxore eius iniurie, que a fratrum societatibus, et latrocinia, que partim a Moravis, partim a Bohemis latronum tunc asyulis Ungarie inferebantur, ad capessendum facile bellum ipsum suscitantibus quoque aliis incenderunt. Cum in his tandem mutue utrinque littere animos reconciliarent, novum fortuna bellum obtulit.

Nam in Transylvanos et Moldavos communi consensu expeditio decreta, alteri nanque creato novo rege rebellarunt, alteri Stephano duce a regia fide defecere. Benedictus Rufus Transylvane novitatis auctor fuerat, vir in provincia opibus et auctoritate iuxta potens. Ea nanque tempestate Ioannes comes eius plage, ut aiunt, vaivoda provinciam a rege sibi traditam cum imperio tenebat, vir nobilitate, prudentia, auctoritate viribusque prestans natus e domo Sancti Georgii, que inter Ungaros nobilissima semper habita. Accedebat fratrum prestantia, multitudo amicorum et clientium, preterea cognationes et affinitates eximie, item amplitudo

divitiarum, que quidem omnia hominem ad maxima queque speranda hortabantur. Cum ex usu belli inusitata Transylvanis tributa imponerentur, quorum non tam gravitas, quam insolentia provincialium animos ad res novas irritabat, is a Benedicto Rufo a principio clam vexari cepit et ad capessendum munitissimum opulentissimumque regnum exhortari. Dicebat enim Mathiam ex rege tyrannum evasisse, gravissimis inusitatisque vectigalibus populos afficere, nemini privilegia, sanctiones, immunitates et municipalia iura servare, ex libidine cuncta gerere; provinciales imperiosum insolentemque hunc dominum ultra tolerare non posse; disquirere, quem regem creent; neminem ipso vaivoda succurrere digniorem, quippe cui nobilitatis et sapientie tantum inesset, quantum ceteri nossent; preterea tantum auctoritatis et potentie cum summa probitate coniuncte, ut, quem alium magis optent, neminem inveniant. His consimilibusque dictis labantem sensim animum ad magna speranda convertit nec ab re quidem, quando regalia comitia nemo competitor ex hac prosapia dedecuerat. Benedictus inclinato huius animo rem cum plerisque principibus agere cepit et multos e nobilitate plebeque communicato consilio, ut nova moliantur, impellit, deinde res clandestina palam agi cepta. Multi ad diversa loca dimissi, qui querelas, regis invidiam et novitatis semina per vicos et oppida spargerent, regem Mathiam criminibus peterent, quod insolentissima gravissimaque tributa imponeret, privilegia, immunitatis et libertatis iura non servaret, eternum bellum corrogandarum gratia pecuniarum aleret; alium omnino regem queri oportere libertatis et otii amantiolem, vaivodam propense nuncupatis votis aptandum, quem pientissimum Transylvanie patrem semper fuisse noverint; Transylvanum regnum suapte natura esse ita munitum, ut, si provincialis concordia roboretur, nihil sibi sit a parte ulla formidandum; regionem esse auri, argenti, pecoris ac marmoris, preterea vini, frumenti, salis omniumque rerum, quas lautissimus vite usus exposcit, pre ceteris feracissimam, e coloniis olim Romanis et legionibus completam, optimorum matrem equorum, quos sylve etiam sponte ferant, boumque fecundissimam parentem, nativum divitiarum erarium et non immerito a natura montibus circumvallatum, ne a barbaris facile nationibus expilaretur; insuper Transylvanis finitimos omnes esse conciliatos, quando sine ubertate hac vivere illi nequeant; proinde humile ac stultum esse legatam a maioribus libertatem pusillanimitate quadam per ignaviam amittere; inusitata nullo pacto vectigalia toleranda; vindicem libertatis et novum regem omnino querendum, Ioannem vaivodam potissimum eligendum. Hec Rufo auctore agitari occepere. Conspirantium quotidie numerus augetur. Res deinde

publice agi cepta. Primarie quoque urbes legationibus internunciisque vexate, ut a rege deficerent, que defectionis crimen abominabantur, sub asserende libertatis specie ad sumenda contra regem arma sunt adacte. Universa demum Transylvana provincia partim male suasa partim sua sponte a regia fidelitate defecit Ioannemque vaivodam etiam invitum regem declarant salutantque. Passim per totam Ungariam haudquaquam falsus rumor effunditur Transylvanos nova moliri, novum sibi regem creasse et palam sacre corone obsequia detrectare. Hec igitur omnia publico rumore ferebantur.

Habito delectu rex Michaelem avunculum et Nicolaum Wylachum regni fines adversus Turcos tueri iusserat. Ipse haud mora in Transylvanam expeditionem cum palatino Michael e multisque proceribus antistitibusque contendit, octo milia equitum et quattuor milia peditum secum ducit; ceteras cohortes turmasque Nicolao Michaelique tradiderat, quo facilius Turcorum incursus tolerarent. Sed Michael non multo post Zoyrichi obsidionem, quando vix duo, ut perhibent, menses intercessere, male pugnando cum Turcis capitur, nam, cum eorum adventum per exploratores accepisset, coacto repente exercitu, ad Pozazin, qui quidem locus sub Synderovia triginta milibus passuum est, Turcis occurrit; impar hosti, cum honeste pedem referre non posset, audacter manum conserit, ratus fortunam pietatis et audacie rationem aliquam forsitan habituram. Primo congressu Mars arrisit; multi e Turcis a principio cecidere. Alibechus et Scender frater eius brevem Christianorum numerum conspicati, cum uterque cornu duceret, extemplo circumveniendos Ungaros esse duxere. Quod cum fecissent, ii ab hostibus circumventi consternatis animis partim confusa acie elapsi aufugere. Michael spectata sociorum clade ne ipse quidem superesse voluit; in confertissimos cum paucis, qui superfuerant, hostes repente se coniecit capiturque, quin etiam Gregorius Labathan prefectus ale et in Turcico diu bello versatus hostiles manus evitare non potuit, quem in Varnensi clade captum quoque fuisse diximus. Ambo Constantinopolim captivi ducuntur et imperatoris iussu capitis supplicium subire coguntur. Michael prior non sine hostili affectatione obtruncatur; Gregorius mox eductus cum in horam iugulum expectaret, quidam presto Turcus affuit, qui eum cum filio rependendum a principe precario impetrarat et pro captivo Turco repensus; fati diverticulum Gregorio est oblatum. Avunculi mortem rex egre tulit; quippe non parvam regno iacturam in eo factam esse intellexit; a cunctis etiam fuit ordinibus iuxta deploratus Mathiam continuatis itineribus in Transylvanos contendentem vehemens quoddam festinandi studium

incesserat haud inscium locum esse hostibus inaccessibilem, si provinciales montium fauces impostis ubique presidii asservarent; nam, cum Carpatiis montibus iisdemque perpetuis et editissimis ab Ungaria dividatur, provincia in amphitheatro morem continuis iugis universa cingitur. Aditus angustissimi et qui facile obstrui queant, currus vix singillatim admittunt. Angustie montium per quindecim milia passuum continuantur, ubi brevissimum quodque presidium validissimas copias non modo remorari, verum etiam ad internecionem cedere posset. Has igitur Mathias imprimis occupat et insequenti die in patentes campos penetrat. Non procul a castris provincialis occurrit exercitus rogatus a conspirationis auctoribus, cum usus tulerit, an adversus regem Ungarie dimicare decerneret, respondit universus ad unum se pro conservanda provincialium libertate, item privilegiis et immunitate ad supplicandum, non dimicandum esse invitatum; contra regem nunquam arma sumpturum, defectionis infidelitatisque crimen morte impensius abominaturum. Cum hec novitatis principes accepissent, animo consternati et penitentia ducti castra solvere; populi qui convenerant, sedes proprias repetunt. Rex ultra castra movens in rebelles iter intendit et postero die eo pervenit, ubi superiore illi die castra metati fuerant. Ioannes vaivoda extemplo cum universis provincie iudicibus occurrit supplexque veniam exoravit.

Nunquam, clementissime rex, inquit, in conspectum tuum venire potuissem, nisi misericordiam mansuetudinemque tuam satis prius exploratam habuissem eaque gravitate maiestatem tuam predictam intellexissem, ut nihil temere ageret et inconsulte. Quin etiam, si iustitie simul et misericordie tibi occasio offeratur, clementie potius, quam severitatis officium te novimus optaturum, quando regiam alterum dignitatem magis addecet, ingratum vero et invidiosum est alterum; hoc magni, pusilli illud est animi. Nos cum iudicibus ad te confugimus, Mathia, ut, si peccaverimus, veniam, sin minus, gratiam imploraremus. Sed quis est tam bonus, qui non quandoque peccarit? Ad malum potius, quam bonum mortalium pronum est ingenium; sed ocissime resipiscendo, cum labitur, tempestiva penitentia veniam promeretur. De me vero et de iudicibus rem universam ingenue fatebor, ut aliquid sibi libera fassio comparare videatur. Cum insolita ex edicto vectigalia Transylvani quondam magna libertate donati ob gravissima bella pendere cogerentur, hinc maxime vulgo querele sunt oborte, insolentia quisque tributa detestabatur et pendere recusabat. Publica hinc indignatio suscitata et aperte quisque stipendiorum insolentiam et gravitatem incusabat. Ego communem animorum

indignitatem facile coercere non poteram; mansuetudine potius et tolerantia sedandam, quam exasperandam severitate censebam. Inter hec lamenta ecce Rufus intercessit, rem ipsam graviter exaggerans indignatos ad defectionem animos irritavit. Ad id non nullos novarum rerum cupidos impulit, me regem declaravit, cum sociis, qui una conspirarant, diu me reluctantem et interminantem acerrime his verbis, ut id paterer, adegere; si regnum non acciperem se Polonum aut Valachum Ruthenumve introducturos esse minabantur. Ne quis ab his alienigena introduceretur, qui nostram provinciam magnis viribus occuparet, ultro nomen regis admisi, quousque regni vindex et verus rex ipse veniret, qui cuncta pacaret. Cum pro rege hic forem, regia me salutatione honestari eo usque toleravi, donec presto afforet exercitus, quo facinorosorum audaciam coercerem. Quin etiam et illud ingenue dicere ausim, quod, si ad peregrinos id transferendum erat imperium, mihi, quam cuivis externo maluissem haudquaquam diffisus regiam sustinere dignitatem, que degeneres animos abominatur. Ni, Mathia, venisses, inter istos dominari, quam furorem gentis in me convertere maluissem. Postquam, rex sacrosanete, venisti, pastorem suum oves agnovere; te verum regem, te Ungarie Transylvanieque dominum omnes consalutant. Ego quoque imprimis principem dominumque meum agnosco ac supplex veneror et adoro. Adventu tuo pacata sunt omnia et, antequam in tuum aspectum venirem, arma, que sumpserant, deposuere. Omnes facti penitet et levitatis, qui autem perfidia notari possint, sunt, Hercle, perpauci. Populi, qui convenerant, ut e iudicibus civitatum, qui nunc adsunt, scire poteris, quamvis ad bellum a novitatis auctoribus irritarentur, ad supplicandum pro rebellionem confluerunt. Postquam a principibus conspiracy se sollicitari intellexere, ut sumpta in te arma verterent, continuo deposuere, ne impium et infidele bellum gererent; quare pauci sunt in culpa. Iudices autem, qui huc e primariis urbibus convenere, debitum et gratissimum ubique gentium obsequium maiestati tue pollicentur, preter inusitati extraordinarii que tributi querimonias nihil se commisisse profitentur. Si hostilem in te animum gessissemus, ante ingressum profecto occurrissemus, obstruxissemus angustias montium et obstructis faucibus presidia imposuissemus. Postquam autem in Transylvaniam penetrasti, non quadrato agmine tibi occurrimus, non instructa acie tibi obviam prodivimus, sed inermes ac supplices clementiam tuam venimus exoratum, imprimis, ut, si quid peccaverimus, veniam et errorum impunitatem impetremus. Illud profecto clarissimum maiestatis tue opus erit ignoscere supplicantibus, presertim cum in tempore resipiscant. Repentina penitentia, ingenua fassio maximum quodque delictum abolet. Da operam, rex

benignissime, ut ex opere clementie tue hodierno te die verum regem et patrem pientissimum esse cognoscamus. Boni principis est officium in delictis plerumque connivere et oblatam misericordie occasionem haudquaquam recusare. Nulla quidem in regia maiestate virtus plus dignitatis habet et splendoris, quam ipsa clementia, qua deum reges propius accedunt. Quid enim magis regium est, quam vincere seipsum, parcere supplicantibus et errata mortalium, cum tuto fieri possit, facilitate potius, quam severitate corrigere? Proinde nobis impensissime supplicantibus ignoscere et, ne pristinae libertatis privilegia Transylvanis violentur, pro tua beneficientia prospice iuraque tuere.

Cum hec dixisset, ad pedes regis una cum iudicibus provolutus ad osculum mox excipitur. Rex omnibus veniam, preterquam perfide ac defectionis auctoribus, daturum et libertatem privilegiaque Transylvanie ultro servaturum pollicetur; Ioannis comitis fiduciam, dicendi libertatem et ingenuam confessionem commendat; asseverat se nunquam de Transylvanie fide dubitasse; si quid novitatis acciderit, id nonnullorum perfidia et improbitate accidisse atque eos miti se tantum exilio multaturum.

Unum erat, quod in ea expeditione regem vehementer angebat, Emerici Scepusiensis indignatio, qui in hac expeditione regia castra deseruerat. Causa nemini satis comperta fuit, sed illud omnium ferebat opinio regem iam optimatibus formidolosum esse cepipse, suo, non alieno ductu agi velle, tacitam a cunctis proceribus reverentiam promptissimumque obsequium sibi postulare; Emericum inter paternos amicos primarium, quem tantopere cunctis honoribus evexerat, libere loquentem aut consiliis adversantem minis quandoque corripuisse; fecisse illi stomachum et hinc Michaelis exemplo illum plerumque metum incessisse; intercessisse quoque calumnias invidorum, qui parvi ab illo regem fieri dicerent, quin etiam illum sese rege maiorem ducere. Proinde oborta hinc simultas et suspicio veterem amicitiam interturbare ceperat. Emericus ea sola suspicione adductus, ut castra desereret et, cum opibus et auctoritate ita foret adauctus, ut arte viribusque suis se tueri posse confideret, de aperta defectione cogitavit palam exclamans se obtrectatorum opera ad inopiam et agrestem vitam nunquam rediturum, immo potius mortem obiturum. Virum tanti momenti preterea spectate fidei ac sapientie non temere dimittendum rex esse censuit. Ioannem archiepiscopum Strigoniensem ad Emericum dimiserat, ut hominem reconciliaret, suspiciones omnes adimeret et ad veterem regiamque fidem

omni studio et diligentia revocaret. Archiepiscopus mandata regis e sententia prestatit, nanque redeunti e Moldavia regi Emericus reconciliatus cum florentissimo occurrit exercitu et se imperata cuncta facturum esse recepit. Sed ad Transylvaniam expeditionem redeamus.

Rex, cum Ioanni iudicibusque, ut diximus, ignovisset, primo Colosvarum venit, deinde Thordam; ibi novitatis gratia conventum provincialibus indixit, quo ad prestatutum universi diem convenire. De fidelibus hic et infidelibus agitatum, qui rebelles ac perfidi declarati, his perpetuum dumtaxat exilium indictum est et ea quidem condicione, ut ad statutum diem extra regni limites, quocunque luberet, se cum fortunis transferre sit liberum, quin etiam cuique tuto abeundi potestatem et diploma pollicetur. Benedictus Rufus huiusce mali auctor, in Poloniam se surripuit ibique vitam exegit. Mite iudicium omnes comprobarunt, quin et ipsi perfidie convicti in se mitius, quam oportuerat, actum esse fatebantur. Sed multos ignavia et regis lenitas plane fefellit, quippe qui, dum conniventem in his regem sperant, magis opinione severum deprehendere. Cibinium enim cum venisset opulentissimam Transylvanie civitatem, sibi continuo renunciatum est ibi nonnullos ex his esse, quibus dies perduellionis fuerat indictus, et contempto prorsus edicto periculoque capitis in exilium nondum abire voluisse. Ne parum quidem his regis animus incenditur et, ne ex nimia indulgentia facilitateque contemptus aliquis calamitosus oriatur, questorem statim acciri iubet, qui roes capitis et eos, qui regni hostes in frequentiisimo Thorde conventu pronunciati fuerant, continuo caperet moreque maiorum novissimum de his supplicium sumeret. Eo die octo capti, e quibus hos imprimis memorant Petrum Gereb, Michaellem Suki, preterea pretorem urbis Ioannemque Cherium, ii omnes in foro securi a publico lictore obtruncati sunt; nullus ex horum nece tumultus in Cibiniensi urbe suscitatus, omnes iure cesos affirmant.

PREVOD:

Dok se sve to zbivalo (dakle, tokom druge godine od Matijinog krunisanja), istovremeno je u Italiju upućeno raskošno opremljeno poslanstvo uz pratnju najbolje konjice: bili su to već ranije pomenuti emisari odabrani na saboru u Segedinu – biskup Ivan Česmički i Ivan Rozgonji, a sa njima i venecijanski govornik Đovani Emo. Ovaj poslednji pridružio im se uz dozvolu i blagoslov mletačkog senata, te je svojim prisustvom u značajnoj meri doprineo ozbiljnosti i zvaničnosti čitavog poduhvata. On je,

naime, bio očevidac svih Matijinih vojnih operacija u Bosni, Raškoj i Srbiji – i to ne samo kao kraljev sadrug i saborac nego i kao savetnik i direktan učesnik u svim bitkama i opasnostima. Izuzetno mudar i iskusan, bio mu je od velike pomoći i u ratu i u miru. Retko se slično poslanstvo viđalo u Italiji: izazvalo je ogromnu pažnju ne toliko zbog raskoši i konjice, koliko zbog samih legata – cveta ondašnje uglađene mladeži. Po Matijinom nalogu, najpre su se uputili u Veneciju da tamo sa mletačkim duždom pregovaraju o zajedničkom ratovanju, a tek potom u Rim. U Veneciji su ih već na ulazu u grad uz najveće počasti dočekali građani i članovi senata. Pretpostavlja se da su nakon toga boravili u Firenci, te da su i pred firentinskim senatom izneli molbe za pomoć u borbi protiv Turaka. U Rimu su se obratili saboru visokog sveštenstva koji je papa sazvao specijalno za tu priliku. Nakon što je dobio reč, Ivan Česmički, čuven po svom retkom govorničkom daru, elokventno i umešno izložio je Matijinu molbu. Najpre je istakao karakterne vrline i sposobnosti ugarskog kralja, te njegovu vazdašnju pokornost papi, a potom potanko izneo činjenice o nadolazećoj turskoj opasnosti i nepodnošljivim nedaćama što ih Ugari svakodnevno podnose. Baš kao da je bio u dosluhu sa Matijom, ili od njega stalno dobijao novosti, napomenuo je i to da Mehmed, pretrpevši brojne poraze u poslednje tri godine, sada više ne hara sa uobičajenom mržnjom i gnevom, već sa posebnim žarom i svirepošću, i da pritom ne bira sredstva: čas, tobože težeći miru, nudi prijateljstvo i lažna primirja, čas izaziva najstrašnije ratove. Poslednji Mehmedov potez, kako je to izneo Česmički, bio je slanje dvojice vojskovođa na čelu elitnih odreda duboko u teritoriju Ugarske, gde su ovi usput počinili brojne pokolje i pustošenja, te na povratku opseli Beograd, a sada već stigli nadomak Smedereva. Mehmed je pak sa starijim sinom i nebrojenom turskom vojskom tik iza njih, a sa ciljem da već tog leta zauzme grad, okupira Srbiju, te povrati Jajce i Bosnu. Do te mere se zainatio da osvoji pomenute teritorije, da je vojsku sa sinom podelio na dva dela – jedan deo usmerio je na prilaz Ugarskoj, Poljskoj i Češkoj, a drugi ka Dalmaciji, Istri, Italiji i Nemačkoj. Česmički je zatim izložio kako se Matija srčano uhvatio u koštac sa ovim poteškoćama – da je poslao silnu drvenu građu zarad utvrđivanja Beograda, da je grad snabdeo vojskom, oružjem i provijantom; da je u Bosnu, a zbog zauzetosti Emerika koji inače nadgleda ovu regiju, poslao dva nova prefekta sa odredima, te da je i sam napustio Budim i pošao u odbranu ove provincije od razbojništava i napada Čeha i Poljaka. Kako se ispostavilo, neprijatelji su stekli brojne saveznike i Matija se kao retko kada osetio nadvladanim – ne zbog mudrosti ili vojne veštine dušmanina, već zbog njegove neporecive brojne nadmoći. Ivan Česmički je,

dakle, slikovito predstavio Ugarsku kao bedem svekolikog hrišćanstva i zatražio pomoć i podršku za ostvarenje svima zajedničkog cilja. Papa i sabor izašli su u susret molbama i doneli poseban dekret po kojem se Matiji i Ugarskoj dodeljuje iznos od 50.000 zlatnika godišnje, a zarad sprovođenja vojnih operacija. Odredbe ovog dekreta bile su sprovedene dugi niz godina. Dok je poslanstvo još boravilo u Rimu, stigao je tamo po Matijinom nalogu i Marko, novopostavljeni kninski biskup, kako zbog već izloženih problema tako i zarad papine potvrde kardinalskog čina za Stefana, kološkog nadbiskupa. Nakon što su oba poslanstva obavila svoje zadatke, uputila su se nazad u Ugarsku.

U Ahaji je pak turski izaslanik na sve načine nastojao da osujeti Matijin vojni savez sa Mlecima, svako malo nudeći primirje obema stranama. Pokušavao je da pridobije Korvina preko vlaškog vojvode, nudio je izuzetno povoljne uslove za sklapanje mirovnog sporazuma, a uspeo je da stekne i podršku niza srpskih i bosanskih velikaša, nadasve raškog despota, za koga je držao da uživa veliki ugled kod Matije. Svakodnevno je slao glasnike tražeći dozvolu da angažuje zvanično poslanstvo – shvatao je, naime, da u raskidu vojnog saveza Ugarske i Venecije leži glavna šansa za Tursku, te da su razdor i nesloga vazda bili kadri da raščine i najmoćniju silu. Pod krinkom miroljubivosti, Turska je zapravo pripremala još ozbiljniji rat, a to goruće neprijateljstvo zaodeno u lukavstvo nije zavaralo ni Matiju ni mletačkog dužda, pa su se obojica tim pre čvrsto pridržavali sklopljenog vojnog saveza. Često je, pre nego što će otputovati, među njima posredovao i Đovani Emo.

U isto ovo vreme izbile su i nimalo beznačajne razmirice Matijine sa češkim kraljem Ćorđem Pođebradom i rimsko-nemačkim carem Fridrihom III koje su doprinele njihovom udaljavanju, te bile vesnik docnijih sukoba. Fridrihu su pripadali brojni kašteli u Panoniji nadomak Šopronske županije, poput Kišmartona¹, Forhtenštajna i drugih, a oni su se nalazili na ugarskoj teritoriji. Pomenuti gradovi plaćali su porez Fridrihu, a po zakonu bili oslobođeni bilo kakvih nameta u korist Matije – bili su dužni da ih izdvoje isključivo u slučaju ratovanja sa Turskom. Ugarski kralj je, dakle, u trenutku teških neprilika – kako zbog nedaća sa Turcima tako i zbog razbojništava Čeha i Poljaka, uistinu bio prinuđen da i njima, kao i drugima, nametne porez. Fridrih se našao duboko uvređen što ni u slučaju njegovih kaštela

¹ Današnji Ajzenštad u istočnoj Austriji, 12 km udaljen od granice sa Mađarskom.

neće biti nikakvih iznimki i olakšica, što dotični nameti neće biti refundirani, te što u ovom slučaju ni od kakve težine i pomoći nisu bili ni njegova titula, ni ugled supruge Eleonore². Matija je, naime, svojevremeno na silne pismene molbe Fridrihove i caričine privremeno povukao poreske obaveze pomenutim kaštelima, ali je to učinio oprezno i pravno vešto – tako da ako zatreba bude u mogućnosti da ih ponovo uspostavi. Elem, kada se prefekt Šopronske županije prilikom ubiranja nameta u ovim uslovima nešto grublje poneo prema buntovnom stanovništvu, ono mu je odgovorilo neprijateljstvom i uvredama, te pobeglo Fridrihu. Pred carem su begunci u priličnoj meri preuveličali incident i gorko se žalili da im je otimana stoka, da su bili lišavani slobode, a njihova sela pustošena. Verujući pre svom nego tuđinu – kako to u životu obično biva, Fridrih se razbesneo na Matiju i uputio mu neprijatno pismo puno pritužbi i žuči. Što se odnosa sa češkim kraljem tiče, mnogo toga je sa lakoćom moglo dovesti do rata: Matijina supruga Katarina već je bila preminula,³ a Česi i Moravci uveliko su po čitavoj Ugarskoj činili nepravde i razbojništva, pa su mnogi Ugari i podsticali kralja na obračun sa Pođebradom. Kada su se njih dvojica ipak na koncu izmirili, sudbina je Matiji donela novi rat.

Naime, Korvin je, nakon što je o tome javno odlučeno, krenuo u vojni pohod na Transilvaniju i Moldaviju – na Transilvaniju jer je izglasala novog kralja i podigla ustanak, a na Moldaviju zato što se pod vođstvom vojvode Stefana odmetnula od ugarske krune. Inspirator ustanka u Transilvaniji bio je Benedikt Ruf⁴, čovek imućan i od velikog ugleda u ovoj provinciji. U to vreme njom je upravljao vojvoda Jovan⁵, mudar i moćan izdanak familije Sv. Đorđa koja je u Ugarskoj vazda uživala izuzetno dobar glas. Uz to, on je imao mnoštvo prijatelja i klijenata, uglednu rodbinu, neizmerno bogatstvo i sve moguće preduslove za svetlu budućnost. Kada je Matija zarad već pomenutog ratovanja nametnuo danak i Transilvaniji, taj potez poprilično je uzrujao lokalno stanovništvo: ne toliko zbog visine

² Eleonora od Portugalije (1434–1467), nakon udaje za Fridriha III 1452. godine carica Svetog rimskog carstva.

³ Kćer češkog kralja Đorđa Pođebrada i, od 1461. godine, druga supruga Matije Korvina. Preminula je na porođaju 1464. godine, nakon čega su odnosi dvojice vladara vidno zahladnili. Matija se docnije, 1476. godine, oženio Beatrisom Aragonskom.

⁴ Erdeljski plemić Benedikt Farnaši Vereš. Bonfini, po svemu sudeći, ovde prevodi njegovo prezime na latinski: *véres* na mađarskom znači krvav, okrvavljen, crven, dok latinski pridev *rufus*, 3 znači rđokos, crvenokos.

⁵ Jovan (Janoš) Sentđerdi.

izdatka koliko zbog činjenice da ono do tada nije imalo naviku da ga isplaćuje. Upravo tada Benedikt Ruf počeo je da rovari, te da isprva u potaji nagovara Jovana da se dokopa samostalne krune i vlasti nad bogatom i dobro utvrđenom Transilvanijom. Raspredao je da se Matija od negdašnjeg kralja izmetnuo u tiranina, da je opteretio narod teškim i neuobičajenim nametima, da više ni najmanje ne poštuje nikakve važeće zakonske odredbe, već da čini sve što mu se prohte. Isticao je da stanovništvo ne može više da trpi taj zulum, te da i samo traži proglašenje novog kralja, a da od vojvode Jovana, tako mudrog i plemenitog, nema boljeg kandidata – sve i da narod poželi kakvog drugog vladara, nema čoveka koji bi mu parirao u moći i ugledu, tako srećno udruženim sa retkom čestitošću. Ovakvom slatkorečivošću vremenom je uspeo da pridobije Jovana i pobudi mu ambicije, te je on i sam počeo držati da u čitavoj njegovoj lozi i nije bilo nikog dostojnijeg da postane kralj. Potom se Benedikt okrenuo zadobijanju podrške velikaša, pa pošto je i među plemstvom i među prostim narodom sakupio brojne pristalice, započeo je sasvim otvoren ustanak. Širom Transilvanije razaslati su agitatori da tendenciozno seju zajedljivost i neprijateljstvo prema kralju, da po selima i gradovima potpiruju buntovno raspoloženje i javno optužuju Matiju da je, ne poštujući zakonske odredbe, bespravno nametnuo teške poreze provinciji. Namerno je širena priča da Korvin sakuplja finansijska sredstva kako bi ratovao unedogled, te da narod treba da izabere novog vladara – nekog ko više ceni slobodu i teži miru, a da je najbolji kandidat upravo vojvoda Jovan, vazda blagi i pobožni otac Transilvanije. Isticalo se uz to da je ova provincija do te mere sjajno prirodno utvrđena da, ukoliko među stanovništvom vlada sloga, ne može ni na koji način biti ugrožena spolja; da je na sve bogata zlatom, srebrom, stokom, mermerom, sa obilatim prinosima žita, vina i soli, te svega što je potrebno za dostojan život; da je ona nadasve plodna regija – što su uočili još drevni Rimljani pa su tu svojevremeno podigli svoje naseobine; da je Transilvanija vazda bila majka izvanrednih konja, takvih da im čak nije bio neophodan ni poseban uzgoj i da nije tek slučajno okružena brojnim planinama: to ju je sama priroda bedemima zaštitila od pljačke i upada varvara. Konačno, podvlačeno je da su svi susedi ove provincije sa njom u prijateljskim odnosima, u velikoj meri zaviseći od njenog obilja, te bi odista bilo ponižavajuće i glupo da Transilvanija tek tako zbog inercije i bojažljivosti izgubi slobodu nasleđenu od predaka i da mirno i nemo toleriše tolike nečuvene namete. Trebalo je, dakle, za novog kralja i oslobodioca proglasiti vojvodu Jovana. Sve se ovo odvijalo po Benediktovom naumu, a broj zaverenika rastao je iz dana u dan. Uprkos početnom strahu, uz

buntovnike su, a nakon silnih nagovaranja i izaslanstava, stali svi veći gradovi verujući da se zapravo bore za slobodu. Čitava provincija (delom zavedena lošim savetima, delom po sopstvenom nahodanju) podigla se na ustanak, te za novog kralja proglasila Jovana i protiv njegove volje. Kroz Ugarsku se netom pronela sasvim istinita glasina da se Transilvanija odmetnula od Matije i javno odrekla poslušnost svetoj kruni.

Korvin je svojevremeno bio zapovedio da njegov ujak Mihailo Silađi i Nikola Iločki brane granice od Turaka, a sam je sa palatinom Mihailom organizovao pohod na Transilvaniju. Poveo je 8000 konjanika i 4000 pešaka, dok je ostatak kohorti i turmi još ranije prepustio Silađiju i Iločkom kako bi se oduprli naletima Turaka. Međutim, nepuna dva meseca nakon opsade Zvornika, Mihailo Silađi pao je neprijateljima u ruke. Čim je, naime, preko izviđača doznao da se Turci približavaju, povukao je trupe u Požeženu, grad oko 45 km⁶ udaljen od Smedereva, i tu im se suprotstavio. Po vojnoj sili sasvim nedorastao neprijatelju, odveć častan da se tek tako povuče, zapodenuo je bitku polazući sve nade u srčanost boraca, opravdani i bogougodni cilj poduhvata i puku sreću. Mars mu je u početku bio naklonjen – u prvom naletu stradali su brojni dušmani. Nedugo zatim, Alibeg i brat mu Skender dosetili su se da tako mali broj hrišćana jednostavno valja opkoliti sa oba vojna krila, što su i učinili i izazvali opšte rasulo i beg među Ugarima. Videvši šta se zbiva, Mihailo se, ne hajući za svoj život, sa nekolicinom pribranih saboraca ustremio na najzbijenije neprijateljske redove i tako završio u zarobljeništvu. Isto se u bici kod Varne dogodilo i Đorđu Labatanu, prekaljenom borcu protiv Turaka i zapovedniku krila vojske. Obojicu su poslali u Konstantinopolj gde ih je sultan osudio na smrt dekapitacijom. Najpre je uz neprijateljske povike odrubljena glava Mihailu, a Labatan je uspeo da se izvuče samo sat vremena pre pogubljenja: pojavio se, naime, neki Turčin koji je od sultana izdejstvovao da Labatan kao talac bude razmenjen za njegovog zarobljenog sina. Tako je igrom sudbine ostao živ. Matija je teško podneo ujakovu smrt smatrajući je velikim gubitkom za čitavo kraljevstvo. Pokojnog Silađija dostojno su oplakali svi društveni slojevi u Ugarskoj.

Korvin je, dakle, bez stanke požurio u Transilvaniju – bilo mu je savršeno jasno da će mu, ukoliko lokalno stanovništvo zauzme planinske

⁶ „triginta milia passuum“` trideset hiljada koraka, dakle 30 rimskih milja, što je precizno 44,34 km (1 milja ≈ 1478 m).

klance, ulaz u provinciju biti u potpunosti blokiran. Transilvanija je zapravo, poput kakvog amfiteatra, sa svih strana okružena neprekidnim nizom uzvišenja. Useci među njima tako su uzani, a na sve i trošni, da se kroz njih jedva mogu provući jedna kola. Klanci se protežu i do 20 km u dužinu, pa bi na takvom prostoru i jedan beznačajan neprijateljski odred bio kadar da ne samo zaustavi daleko nadmoćniju vojnu silu nego i da je sasvim uništi. Matija je, dakle, najpre zauzeo planinske klance, a potom se uputio u ravnice. Nedaleko od logora naišao je na neprijateljske trupe koje su odbile da napadnu ugarskog kralja: kada su ih zapovednici pozvali u boj, vojnici su se opredelili da od Matije pre izmole slobodu, privilegije i ukidanje nameta, nego da mu se oružjem suprotstave, ističući da su za njih izdaja i odmetništvo užasniji od same smrti. Vesti o ovom događaju ispunile su vođe ustanka strahom i kajanjem – raspustili su vojne logore, a okupljeno stanovništvo vratilo se svojim domovima. Matija je nastavio pohod na pobunjenike i već sutradan stigao do mesta odakle su dan ranije ustanici uklonili logore. Vojvoda Jovan je u pratnji svih provincijskih sudija odmah došao da ponizno ovim rečima moli za oprostaj:

„Milostivi kralju, nikada ne bih smogao snage da ti izađem na oči da se više puta nisam duboko uverio u tvoju blagost i milosrđe, te u karakter retko ozbiljan i dosledan, takav da odluke nikada ne donosi olako i naprečac. Takođe znam da ćeš, stavljen pred izbor između strogog sprovođenja pravde i pomilovanja, pre izabrati ovo drugo jer tako i priliči kraljevskom dostojanstvu. Milostivost je odlika ljudske širine, tvrda strogost pak sitnih i ograničenih duša. Sa sudijama tebi prebegoh, Matija, da dobijem oprostaj, ako ne i zahvalnost! Ko je uopšte do te mere čestit da baš nikada nije zgrešio? Ljudska priroda pre je sklona zlu no dobru, no, ako se malo ozbiljnije udubimo, i kad se zlu prepusti, oseća kajanje i potrebu za oprostajem. Biću toliko slobodan da priznam i izložim celu istinu u nedavnim događajima. Dakle, nakon što je Transilvaniji, nekada sviknutoj na široke slobode, posebnim ediktom u ratne svrhe nametnut do tada neuobičajen porez, u narodu se izrodilo ogromno nezadovoljstvo. Buntovničko raspoloženje raslo je neprekidno i niko se više nije libio da se otvoreno žali na nepravednost i težinu ovih nameta. Ja sam nisam bio u stanju da tek tako ublažim opšti gnev i držao sam da stanovništvu pre valja pristupiti blago i odmereno, nego čvrsto i strogo. Na svu tu muku i svakodnevne žalopojke građana, iznikao je odnekud Ruf i, znatno preuveličavajući čitavu stvar, podstakao ih na izdaju i bunu. Iako sam se dugo i žilavo opirao, uspeo je da me sa svojim pristalicama privoli da se

prihvatim kraljevskog zvanja: pretio je, naime, da će, ukoliko ja odbijem, dovesti na to mesto kakvog Poljaka, Vlaha ili Rutena. Pristao sam, elem, samo da ovamo ne bi dovukao nekog stranca koji bi sa silnom vojskom okupirao Transilvaniju, i samo dotle dok ne dođe pravi kralj da primiri i razreši situaciju. Trpeo sam kraljevske počasti sve očekujući vojsku koja bi stala u kraj drskosti nevaljalaca. Usudiću se da potpuno iskreno kažem i ovo: ako je već moralo biti tako da se, pored tebe živog, bira novi vladar, drago mi je što sam to bio ja, a ne neki užasni tuđin! Da ti, Matija, nisi došao ovamo, pre bih izabrao da kraljujem provincijom, nego da se opšti gnev ljudi obruši na mene. Sada si tu i ovce su konačno prepoznale svog pastira – svi su jednodušno pozdravili tebe, jedinog kralja i gospodara Ugarske i Transilvanije. Na kraju, i ja sam znam ko mi je vladar, te sam ti došao ponizan, pun poštovanja i obožavanja. Sa tvojim dolaskom sve je utihnulo, a buntovnici odmah predali oružje. Svi se kaju zbog lakomislenosti svojih postupaka, a onih što bi mogli nadalje rovariti ima uistinu šaka jada. Ovde prisutan narod, baš kako si već od sudija imao prilike da doznaš, okupio se da moli za oprostaj – bez obzira što se prethodno bio digao na ustanak. Kada su ove ljude vođe pozvale u boj, oni su odmah, zazirući od bezbožnog i izdajničkog rata, položili oružje: krivicu, dakle, snosi tek nekolicina. Sudije ti pak, kao predstavnici svih važnih gradova, obećavaju punu poslušnost i zaklinju se da nisu imali apsolutno nikakvog učešća u nezadovoljstvu i žalbama na nametanje problematičnog poreza. Da smo te smatrali neprijateljem, blokirali bismo u planinskim klancima prilaz provinciji još pre nego što si došao. Naprotiv, pošto si u Transilvaniju stigao, ni delić naše vojske nije te napao – došli smo ti nenaoružani i ponizni tražeći milost: ako smo i pogrešili, nemoj nas kažnjavati, oprosti nam. Tvoje presvetlo veličanstvo valja da pomiluje posrnule, tim pre što su se na vreme prizvali pameti. Iskreno kajanje i priznanje rasterećuju krivice i najvećeg prestupnika. Pomozi, dobri naš kralju, da se zauvek sećamo ovog dana po tvojoj ljudskosti i širokogrudosti, da u tebi prepoznamo istinski plemenitog i pobožnog kralja. Dužnost valjanog gospodara nalaže da se zabludelim progleda kroz prste i nikako ne propusti prilika za ispoljavanje samilosti. Nijedna vrlina jednog vladara nije viteškija i sjajnija od blagosti – ona ga približava samom Bogu. Šta je, naime, uzvišenije od nadvladavanja sopstvene prirode, te pomilovanja i oprostaja za one čije se pogreške pre daju popraviti ljudskošću i razumevanjem, no kaznom? Oprosti nam stoga, kad te već ovako iskreno i ponizno molimo, i, za dobrobit budućnosti, drži se negdašnjih zakona kako sloboda Transilvanije ne bi nadalje bila ugrožavana.“

Nakon ovih reči, Jovan se sa sudijama bacio Matiji pred noge, na šta ga je ovaj poljubio i obećao ponovno uspostavljanje prekršenih zakona, te pomilovanje za sve, izuzev za perjanice izdajničkog ustanka. Istakao je da ceni vernost, otvorenost i iskreno priznanje Jovanovo. Uveravao je prisutne da nikada nije ni posumnjao u lojalnost Transilvanije, međutim, da, ukoliko je već došlo do pobune i ona nastala kao rezultat rovarjenja jednog broja ljudi, on namerava da ih kazni – doduše vrlo blago – progonstvom.

Kralja je tokom pohoda na Transilvaniju posebno tištila neposlušnost vojskovođe Emerika i činjenica da je bez pitanja napustio vojni logor. Pravi razlog za ovakav postupak nije bio sasvim rasvetljen, ali se s pravom pretpostavljalo da on leži u Matijinim zategnutim odnosima sa plemstvom. Ono nije podnosilo preteranu kraljevu samovolju i insistiranje na slepoj pokornosti, a u nekoliko navrata Matija se grubo poneo i prema Emeriku kada se ovaj usprotivio kakvoj njegovoj odluci ili nastojao da ga posavetuje, bez obzira što je dotični vojskovođa svojevremeno bio najbliži saradnik Korvinovog oca, obasut svim mogućim počastima. Emerika je dodatno zaplašila i iziritirala besmislena pogibija Mihaila Siladija, a doprinela su i zlonamerna govorkanja da ga Matija unižava, iako je od kralja i stariji i sposobniji. Tako su razmirice i sumnjičavost narušile njihovo staro i osvedočeno prijateljstvo. Emeriku je već to bilo dovoljno da napusti logor: do te mere zaslepljen idejom da, uz sopstveni ugled i sredstva, može da opstane sasvim samostalno, otvoreno je govorio o odmetništvu i izdaji, sve zaklinjući se da će radije umreti nego pristati na predašnju bedu i poniženja. Kralj je, prirodno, smatrao da čoveka takvog ugleda, uzorne vernosti i mudrosti svakako ne sme tek tako da izgubi: poslao je ostrogonskog nadbiskupa sa ciljem da otkloni njegove sumnje i ponovo uspostavi predašnje prijateljstvo. Nadbiskup je u tome i uspeo, te je Matiju na povratku iz Moldavije Emerik dočeka sa najsjačajnijom vojskom i zakletvom u punu poslušnost. No, vreme je da se vratimo pohodu na Transilvaniju.

Matija je, kako smo već rekli, pomilovao Jovana i sudije, a potom se uputio u Koložvar, te u Tordu, gde je sazvao sabor stanovništva. Tu se rešavalo pitanje izgreznika i inspiratora nedavnog ustanka. Oni su osuđeni na doživotno progonstvo: bio je precizno određen datum kada su morali da sa svojim imetkom napuste zemlju, uz posebne isprave za slobodno kretanje izvan granica Ugarske. Benedikt Ruf, glavni kolovođa ustanka, preselio se tom prilikom u Poljsku. Kraljeva odluka bila je znatno blaža nego što je

možda trebalo, a to su mišljenje delili i sami osuđenici. Međutim, Matijina milostivost i popustljivost zavarali su neke od njih, te su se ponadali da će kaznu u potpunosti izbeći. Kada je kralj, naime, pristigao u Sibir, najbogatiji grad Transilvanije, doprli su do njega glasovi da su se pojedini osuđenici sasvim oglušili o presudu i ne nameravaju da odu u progonstvo. To je Matiju ozbiljno naljutilo, te je, kako njegova preterana velikodušnost ne bi bila protumačena kao mekušstvo i postala uzrok novim problemima, zapovedio da se nekolicina stanovnika, na nedavnom saboru u Tordi javno dokazanih buntovnika i izdajnika, uhapsi i kazni smrću. Istog dana uhvaćeni su i pogubljeni osmorica njih – nadasve valja spomenuti Petra Gereba, Mihaila Suku i gradskog pretora Jovana Herija. Ovi prestupnici pogubljeni su na glavnom trgu, a dotični događaj nije izazvao nikakve nemire u Sibiru, svi su kraljev postupak smatrali pravičnim.

Milica Kisić
Snežana Božanić

**ANTONIO BONFINI ON A SITUATION IN
THE HUNGARIAN KINGDOM
FROM 1465 TO 1467**

Summary

The paper presented the first Serbian translation of a segment within IV decade of the document *Rerum Ungaricarum Decades* written by the Italian humanist Antonio Bonfini, which provided a detailed picture of the situation in the kingdom of Hungary from 1465 to 1467. The segment began with the referral of the diplomatic mission from Hungary to Venice, and then to Rome, in order to obtain a financial support to Matthias Corvinus for continuing the war against the Turks. Bonfini briefly recounted a speech of Janus Panonius before the Pope, which was interesting due to the fact that it presented an accurate overview of Turkish military operations in the territory of Hungary in the past few years at the time. It was followed by a detailed and analytical description of the beginning of the uprising in Transylvania led by Benedict Vereš, i.e. John Szentgyörgyi whom the rebels arbitrarily declared the new king although he initially opposed it.

Bonfini stated that an immediate cause of the uprising was the fact that, due to constant military campaigns, Matthias imposed tribute to Transylvania, which it was not accustomed to. The Italian humanist then described Vereš's political agitation and manipulation by which he gradually gained supporters, emphasizing his perfidious and tendentious selection of Duke Jovan, who was the local influential person at the time, to be a puppet ideal for the implementation of Vereš's ideas and ambitions. King Matthias summarily moved with the military toward Transylvania in order to take mountain gorges on time, thus preventing the rebels to block the entrance to the province, which was geographically like "an amphitheater surrounded on all sides by high ground", such that in this environment "even a trivial enemy squad could not only stop the far superior military force, but also destroy it completely." Since the first rebel troops on the King's way refused to oppose him, and rather opted for negotiations, the rebellion blade was quickly dulled, leaders were wavered, and the next day Duke John Szentgyörgyi came to Matthias's camp. In the style of ancient historiographers, Bonfini conveyed the entire repentant

speech of John Szentgyörgyi before the Hungarian king, in which John prayed for forgiveness, shifting all the blame for the uprising on Benedict Vereš. The incident ended with Matthias's gracious condone to penitent, and brutal confrontation with insurgents who disobeyed his command to move out of Transylvania within the set deadline: the segment ended with their execution in Szeben.

Keywords: *Rerum Ungaricarum Decades*, Decas IV, Matthias's mission to the Pope, disputes with the Czech Republic and the Holy Roman Empire, an uprising in Transylvania.

ТУРСКИ ПОХОДИ 1521–1526. У ДЕЛУ ЂУРАЋА СРЕМЦА

Сажетак: Крај угарске средњовековне државе и турски походи 1521–1526. чине важан део дела хроничара и писца Ђурађа Сремаца. Он на сликовит и упечатљив начин бележи и описује ово тешко време, које је обиловало турским нападима, опсадама градова, свакодневним походима турске коњице и очајничким покушајима хришћанског становништва да се организује и заштити. Сремац посебан нагласак ставља на опсаду Београда 1521. и Мохачку битку 1526, али не занемарује борбе у Срему 1522–1523. Посебно критички пише о краљу Лајошу и његовој околини, које сматра најодговорнијим за војни и политички слом Угарске.

Кључне речи: Ђурађ Сремац, Угарска, Срем, Београд, Шабац, краљ Лајош, султан Сулејман, Мохач.

Хроничар Ђурађ Сремац рођен је у Сремској Каменици око 1490. године. Школовао се у Футогу, а касније у Шулу и Ердељу, где се заредио за свештеника. У време турских похода о којима ће бити речи Сремац се налазио у Будиму и ту се у служби Андрије Баторија прикључио војницима који је требало да штите границе. Када се војска разишла, ступио је у службу Јакова Банфија, а од 1522. је више везан за Будим. Био је постављен за капелана краља Лајоша II са којим је заједно пошао у поход ка Мохачу, али се вратио у Будим где је примио вести о поразу на бојишту. Након тога остао је у служби будућег краља Јована Запоље. Боравак на Лајошевом и Запољиним двору омогућио му је да буде сведок важних историјских збивања која је преточио у своју *Посланицу*. Овај извор први је објавио Густав Венцел у Пешти 1857. године, а на основу тог издања код нас је Сремчево дело угледало светлост дана у преводу Мирка Полгара са предговором Симе Ђирковића 1987. године.¹

¹ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987; *Енциклопедија Југославије*, 3, Загреб 1971, 202; *Српски биографски речник*, 3, Нови Сад 2007, 516.

У време које је претходило првим ратним походима султана Сулејмана II угарска држава је преживљавала време озбиљне унутрашње кризе. Власт су фактички чинили магнати који су више гледали сопствене интересе те нису били кадри да се уједине у одбрани земље. Сабор одржан у Бачу 1518. тим поводом је донео многе закључке који нису спроведени у дело. Опште расуло и међусобна завађеност у државном врху, са малолетним краљем на челу, резултирало је слабљењем одбрамбеног система целе државе. Данак је плаћен на јужним границама.²

Након смене власти на турском престолу, нови султан Сулејман је најпре настојао да продужи мир са Угарском који је остварен у време његовог оца султана Селима 1519. године. Недостојанствено понашање мађарске стране према турском посланику само је било доливање уља на ватру. Млади султан вођен амбицијама ка освајању Угарске добро је схватао прилике у којима се она налазила. Стога је већ средином маја 1521. предузео поход чије су последице скупо стајале Угарску.³

Сазнање да турски султан планира рат није допринело никаквом стварном учинку за припрему одбране. Истина, одржан је сабор тим поводом у пролеће 1521, али његови закључци су остали неспроведени. Угарски двор је повео дипломатску преписку са другим европским дворовима од које није било користи. Државна ризница је била празна. Погранична војска је слабо издржавана. Угарски заповедник у Београду се према Сремчевом тврђењу жалио да војници већ две године нису примили плату. Он веома сликовито описује још један сличан случај када су се Срби шајкаши жалили краљу због кашњења исплата. Тада их је краљ упутио на државног благајника који их је отерао на врло понижавајућ начин: *„Још пре три године дознали су грађани београдски, земунски и сланкаменски, они који су шајкаши, да ће турски цар да поседне београдску тврђаву, те дођоше да траже од краља као помоћ своју месечну плату. Краљ их је упутио к ризничару Павлу ... И тај разбојник обрисао је папиром своју стражњицу и тако свој измет бацио у лице војницима“*.⁴ Тим поводом су се жалили

² Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 182; Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 239.

³ Радован Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1994, 42; Ј. Калић, Нав. дело, 240.

⁴ Ђ. Сремац, Нав. дело, 56–57.

Ђурђу Сремацу речима: „Ђурђу попе, што то нама срамоту чине; но ако угрима не требају Београд, требају цару!“ Исти сценарио поново се одиграо месец дана касније. Озлојеђени шајкаши су напустили службу.⁵

Брига о самом Београду била је на врло ниском нивоу.⁶ Слаба рука закона била је немоћна да обезбеди ред и поредак у најзначајнијој тврђави на јужној граници. Београд је у то време имао два бана, Фрању Хедерварија и малолетног Валентина Терека о чијим су наводним правима бринули ујаци Блаж и Стеван Шуљоци. Из материјалних интереса они нису по краљевој наредби предали град на одбрану Андрији Баторију који је био у прилици да доведе појачање. Тако су оба бана била ван Београда у време опсаде. Одбраном је командовао Михаило Море, а вицебанови су били Јан Моргај и неки Блаж⁷ за кога Сремац тврди да је преговарао са Балибегом о предаји Београда Турцима.⁸

⁵ Сремац тим поводом шајкашима приписује речи: „Не можемо више да служимо краљевском величанству. Ово је већ крај. Краљевство угарско Господ Бог био с тобом!“ И у рукама су изнели две заставе и чврсто их везали уз бунар. Одмах су пале на земљу, али их нису хтели дићи: „Бог био с тобом, угарско краљевство!“ Шајкаши су похитали ка лађама на реци Дунаву и, сиромаси, одвеслали су низ реку. И више се нису појавили. Најпосле, обилно би платили ономе ко би пристао, али нису имали коме“ (Ђ. Сремац, Нав. дело 57).

⁶ Сремац и о томе говори на врло сликовит начин: „А тај разбојник (Емерик Терек) нимало није водио бригу о преславној београдској тврђави да поправи кровове на зградама или о животним намирницама или да у њој повећа залиху пушака ништа, него је допустио да пропада. Али је сваке године наплаћивао порез у пет жупанија и том свотом новца имао је обичај да купује тврђаве и посед, те је присиљавао његове полу пагане да уђу у београдску тврђаву и у Шабац јер су радили без месечне плате. И сваки од своје куће доносио је намирнице за један месец; после једног месеца долазили су други људи“ (Ђ. Сремац, Нав. дело, 35).

⁷ Ђ. Сремац, Нав. дело, 53–55.

⁸ Ј. Калић, Нав. дело, 242–244. Иако Балибег тада још није био намесник Смедеревског санцака, ауторка не искључује могућност о постојању некаквих веза између Турака и поменутог заповедника, поготово у светлу тога да су, како смо поменули, војници били врло слабо плаћени. Сремац поменуте догађаје описује на следећи начин: „После његове смрти (Емерика Терека) београдски банат пређе на његовог сина. И у самртној борби он даде обећање и затражи од свог сина да се одрекне баната пред краљем и члановима сабора. А ови су га тражили из руку Валентинових који је у исто време био способан, али недовољно зрео. И једном када је краљ био у лову у Њеку, тамо је сам краљ узвикнуо и рекао: „Андрија Батор је бан београдске тврђаве.“ Тамо су стајала два брата Валентина Терека, то јест Блаж Шуљок и Стеван Шуљок. Рекли су и успротивили су се изјави краља Људевита и ово

Млади султан је уз почетну предност коју су му давале несређене прилике у Угарској имао јасно разрађен план напада. Осујеђен је покушај пољског краља да пружи помоћ свом нећаку упадом Татара. Вршени су упади у Хрватску, Ердељ, опседано је Јајце, све у циљу умарања непријатеља и слабљења његове одбране. Заузимање Срема имало је кључну улогу при опсади Београда јер је на тај начин град одсечен и браниоцима се није могло притећи у помоћ. Још док се налазио са војском на путу, султан је послао одреде акинџија да пустоше по Срему под вођством Хасанбега, смедеревском паши Хусреву заповедио је да заузме Земун, а Ахмед-паши је поверио освајање Заслона (Шабац). Велики везир Мехмед Пири-паша повео је део војске под Београд, а сам султан се упутио ка Шапцу.⁹ Краљ Лајош је још средином фебруара наредио палатину Стефану Баторију да окупи војску у Темишвару и да буде у приправности за помоћ граду, али је по свој прилици краљев наум остао неспроведен.¹⁰

Прва погранична тврђава на удару, Шабац, је пала 7. јула после огорченог отпора свега 100–400 војника који су се нашли у њој још пре него што је султан Сулејман и стигао. Он се неко време задржао у Шапцу, док је трајала градња моста преко Саве. Упркос настојању војника из Митровице да осујете изградњу моста, радови су настављени.¹¹ Деспотица Јелена је послала султану писмо у коме му изражава покорност, али је праву намеру открила својим бегом. Цар је послао потеру за њом која ју није стигла, али је успут робила народ. Срем је био попаљен и опустошен. Мустафа-паша га је два пута похарао. Једном је код Сланкамена одбијен топовима, али пљачка није изостала.¹² Летописац је поменуте догађаје овако описао: „*Падe султан Сулејман на реку Саву с множством Измаил'тен прехождаху*

су говорили: 'Ако један зид подседне краљ, ваше величанство, а други зид Турчин, нећемо попустити док ваше величанство не плати 40.000 марака, јер не допуштамо да наш брат буде оштећен'“ (Ђ. Сремац, Нав. дело, 46).

⁹ Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 46–49; Ј. Калић, Нав. дело, 246; Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, 1, Zagreb 1979, 344.

¹⁰ Сима Ћирковић, *Шабац у прошлости, Средњи век*, Шабац 1970, 105.

¹¹ Снежана Божанић, *Срем у периоду од 1502. до 1526. године*, Споменица Историјског архива „Срем“, Сремска Митровица 2007, 78; J. von Hammer, Нав. дело, 345.

¹² Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 55; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 56–57; Ј. Калић, Нав. дело, 247–250; Момчило Спремић, *Српски деспоти у Срему*, у: *Срем кроз векове, Слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд–Беочин 2007, 68.

*реку Саву јаккоже по суху сиреч по мосту, на он пол Срема, и ини же в кораблех препловушче, јаккоже не можно ни рекам тем силним Измаил'тене удржати, јакко Угрин имеше надежду на те силне реке, Саву и Дунав.и летеху јакко змије крилате села и градове палешче. ... И в тои земли глаголју Среме, дивна места и села заустеше, а цркви и градове разорише. ... А госпожда Елена, бивша деспотица и неволеју остави славни град Купиник и даде се бегству преко реке Дунава у внутрну Угрију, а славну и дивну земљу деспотову Турци попалише а лепи град Купиник разорише“.*¹³

Један одред Татара је при харању пострадао, и чак је био убијен њихов вођа, рођак кримског кана. Тада је у Срем стигао намесник Врхбосне Балибег Јахјапашаић и освојио успут три града, од којих му се један предао а друга два је заузео борбом и браниоце побио. Такође је био заслужан за хватање Дели Марка, виновника погибије вође кримских Татара. Када су браћа Скоблићи, који су бранили Земун, и поред жестоког отпора подлегли нападима многобројније војске Хусревбега, Београд је био потпуно одсечен од Срема који је био жила куцавица за његов опстанак. Београд је остао укљештен између Смедерева, Шапца и Срема, фактички без ослонаца на угарској територији.¹⁴

Иако је Сава однела тек саграђени мост, надирању Турака у Срем није било препреке. Султан је прешао Саву 26. јула и упутио се ка Земуну. Одреди акинција су наставили пустошење Срема и на тај начин омогућавали надирање војске према Београду. Страдања су била огромна, а Сланкамен који је био веома добро утврђен и најподеснији за пребацивање помоћи је напуштен и заузет од стране Балибега 28. јула.¹⁵

Мада су турске акинције увелико крстариле по територији Угарске, краљ Лајош је тек 15. јула са свега 200 коњаника кренуо из Будима јер је очекивао своју невесту Марију,¹⁶ сестру цара Карла V и

¹³ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 262–263.

¹⁴ Р. Самарцић, *Сулејман и Рокселана*, 50–60; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 55; Душан Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, у: *Војводина I*, Нови Сад б. г., 176.

¹⁵ С. Божанић, *Нав. дело*, 79.

¹⁶ Сремац о овоме пише са приметном дозом негодовања: „После дође Марија са својим девојкама и није био са њом ни један велики господин. Од тада се сиромас краљ припремао за сукоб са турским царем. Међутим били су приглупи те су одуговлачили до седамнаестог дана да избаве или да бране Београд. Затим је било

надвојводе Фердинанда.¹⁷ Одазив племства на краљев позив у рат је био врло мали. О њега се оглушио и Јован Запоља који је сматран за најбољег угарског војсковођу тог времена. Ишчекујући појачање у својим редовима, краљ се у Тетењу задржао до 8. августа. Одатле је отишао у Толну, где је требало да се састане са одредима које су упутили надвојвода Фердинанд и пољски краљ Жигмунд, укупно око 5500 војника, и одредима из Чешке и Моравске. У Толни се краљ обрео 28. августа када је судбина Београда већ била запечаћена.¹⁸

После почетног ратног успеха, султан се придружио оном делу војске који је пао пред Београд. Одбрана ове стратешки врло значајне тврђаве није била припремљена на адекватан начин. Бројно стање војника према расположивим подацима било је скромних између 400 и 900 људи. Слабост централног система Београд је осетио на својим плећима. Јуначки отпор који су браниоци пружили није био довољан да задржи силину турског удара. Лишени сваке помоћи и изморени глађу предали су Београд султану 29. августа.¹⁹ Преживело српско становништво је заједно са сужњима из разорених сремских градова протерано у околину Цариграда, а мађарско је пуштено да отплови Дунавом, али је касније посечено од стране Балибега. Сремац наводи да су часници Блаж и Моргај који су обећали султану предају града живи затрпани у земљу у околини Браничева.²⁰ Своју величанствену победу султан је желео да разгласи свима. Дубровчани су ову вест поздравили пуцњавом топова са зицина, а њиховим посредством су до

потребно да се краљ припрема за брачну собу. А већ је итекако било потребно да на време пошаљу помоћ против Турака и да ослободе већ споменуто веома чувену тврђаву. ... И они дворани то јест Владислав Море и Фрањо Баћањи и Лука Кетхазитакви разбојници њој слични (краљици Марији), увели су је у Будим играли су коло, свирали, проводили блуд под клупом и под застором са краљичиним девојкама што их је са собом довела из Немачке. ... С друге стране разбојници су играјући у колу, говорили: 'Пас нека верује да ће освојити Београд, пас нека верује!'" (Ђ. Сремац, Нав. дело, 56).

¹⁷ Nikola Samardžić, *Karlo V*, Beograd 2005, 24–25.

¹⁸ Ј. Калић, Нав. дело, 251–252; Сима Ћирковић, *Срби у одбрани угарских граница*, у: *Историја српског народа*, Београд 1994, 468.

¹⁹ Ј. Калић, Нав. дело, 241, 261; Д. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, 233–234; Халил Иналчик, *Османско царство*, Београд 2003, 53–54; Робер Мантран, *Историја османског царства*, Београд 2002, 174–175. (У литератури се обично узима 29. август за пад Београда, али се понегде среће и 28. август. То је стога што је протокол о предаји потписан 28. августа, а турска војска је запосела тврђаву 29. августа.)

²⁰ Ђ. Сремац, Нав. дело, 61; Ј. Калић, Нав. дело, 262–264; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 74, 82.

папе и Венеције стигла писма у којима се султан хвали освајањем Београда и Срема.²¹ То је био само увод у много већа страдања Угарске, али државни врх губитак Београда није схватио као опомену. Заузимањем Београда, Шапца и Срема Турци су уништили одбрамбени систем средњовековне Угарске.²²

Још док се султан налазио у Београду, Балибег је поново пустошио по Срему. Спаљени су Купиник, Митровица, Карловци, Черевих, Илок. Грађа разорених градова је делом бачена у Дунав да је они који се врате не би могли користити, а делом је однесена за поправку Београда. То је уосталом и био један од главних циљева новопостављеног²³ намесника у Београду, Балибега, да пустошењем Срема штити прилаз граду. Он је приволео шајкаше на челу са Петром Овчаревићем да ступе у службу османског царства и да се настане у Београду.²⁴

С друге стране, врх угарске државе није улагао потребне напоре да спасава земљу. Брига о јужној граници препуштена је појединцима којима су руке често биле везане недовољном подршком двора. Почетком 1522. деспот Стефан се вратио у Купиник, али га је ускоро напустио и са мајком се обрео у Броду. За команданта јужне границе постављен је калочко-бачки надбискуп Павле Томори. Он је окупио шајкаше у Петроварадину и Тителу, а краљ им је посебном повелем признао повлашћен положај, обећао плату и средства за рат. Као заповедници насадиста спомињу се Радич Божић који је под својом командом имао 1000 насадиста и Петар Андрић са 100 насадиста. Они су били непосредно подређени Томорију.²⁵ Радич Божић је са својим шајкашима код Петроварадина јуна 1522. осујетио чете Балибега које су кренуле у редовно пљачкање сремске земље. Нови смедеревски

²¹ Михаило Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 94; Радован Самарџић, *Београд и Србија у делима француских путописаца XVI/XVII век*, Београд 1961, 111, 149.

²² П. Рокаи, Нав. дело, 188.

²³ Балибег Јахјапаша, син Јахја-паше и Хатице, ћерке султана Бајазита II, био је врло високо цењен војсковођа у Османском царству. Пре великог похода султана Сулејмана био је намесник у Врхбосни, затим у Београду након његовог освајања, а од 1523. у Видину. Након погубљења Ферхат-паше Балибег је поново постављен за намесника Смедеревског санџака крајем 1524. Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, passim.

²⁴ Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 77–78, 88, 106; Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006, 69.

²⁵ Н. Лемајић, Нав. дело, 68–69, 75.

намесник Ферхат-паша кренуо је августа 1523. у још један напад на Срем. Прешао је Саву са 15.000 војника. Један одред је остао да чува бродове на Сави а остатак војске је кренуо да сеје пустош. Супротставили су им се наоружани сељаци и одреди Павла Томорија и страховито поразили код Манђелоса 12. августа. Део хришћанске војске је зашао Турцима за леђа и потопио бродове на Сави, те када су Ферхат-пашини одреди стали да се повлаче и прелазе Саву, многи су нашли смрт у њеним таласима. Наводно је у борби погинуло 8000 и удавило се 4000 војника, док су хришћани изгубили 3000 људи.²⁶ О овој победи Сремац је забележио: *„Ови Угри су се у једној ноћи повукли према Угарској. Наваливали су са обе стране и настао је међу њима велики покољ. Божјом помоћи Угри су надвладали и многе су оборили на земљу (Турке), и прваке су живе повезали, а лошије су поубијали те су задобили велику победу и захваљивали Богу“*.²⁷

Ради подизања одбрамбене способности Угарске Павле Томори се залагао за прелазак последњег српског деспота Павла Бакића из Турске. Његов наум је и остварен, али уз бројне тешкоће које су потицале са двора. Иако је Бакићево присуство било значајан фактор при одбрани и пресељењу Срба из Турске у Угарску, суноврат краљевине није могао бити заустављен.²⁸ Спорадични покушаји отпора могли су да зауставе упаде пограничне војске, али то је био њихов максимум. Услед празне државне благајне граничарима нису даване плате, број војника се осипао и слабила је општа одбрамбена моћ Угарске. Деспот Стефан Бериславић је слао неколико пута молбе краљу за исплату војника. Државни сабор који се састао 1525. уместо да консолидује земљу још више је погоршао стање. Дошло је до отвореног раздора између племства и краља. Јован Запоља²⁹ се повукао у Ердељ. У таквој ситуацији је дочекана 1526. година.³⁰

У нови поход против мађарске краљевине султан Сулејман је кренуо у лето и већ средином јула се поново острвио на Срем. Ђурађ

²⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 57.

²⁷ Ђ. Сремац, Нав. дело, 65.

²⁸ Н. Лемајић, Нав. дело, 243–252.

²⁹ Сремац неоправдано приписује Запољи да је издао краља пред Мохачку битку: *„Војвода Јован је потајно дојавио цару да не чека дуго, него да чини оно ради чега је дошао, да не одуговлачи јер је сад време и с обе стране већ су се сви припремили за сукоб“* (Ђ. Сремац, Нав. дело, 72).

³⁰ Wilhelm Fraknoi, Johann Schwicker, *Ungarn vor der Schlacht bei Mohacs*, Budapest 1886, 212–231.

Сремац наводи како је цар дошао у Угарску са 600.000 Турака а да угарски великаши нису нимало бринули о краљевству и да су га препустили освајачу.³¹ Краљ Лајош је са великом муком припремао одбрану која је услед слабог одзива племства бројала свега око 25.000 војника, наспрам турских око 100.000. Јако упориште Петроварадин две недеље је одолевало опсади, а затим је постало плен освајача 28. јула. Исту судбину су поделили Илок, Черевих, Ердут и Осијек.³² После ових успеха, султан је донео одлуку да крене на Будим. Тако је османска војска прешавши преко моста Драву наступала према Мохачу. У угарском табору је одлучено да се битка прихвати на отвореном пољу. Одбијен је предлог Стјепана Бродарића да се одложи битка, као и предлози Павла Бакића и Радича Божића да се направи заклон од кола. До судара војски је дошло 29. августа и угарска војска је потучена. Страдање хришћана је било огромно. Према неким подацима, цео дан су по Дунаву плутала тела погинулих хришћана, све до Београда и Смедерева. Погинули су краљ Лајош,³³ седам прелата, међу којима и Павле Томори, 28 барона и око 20.000 војника.³⁴ Одвећ

³¹ „Турски цар је сада из дана у дан надирао у сремску покрајину. Дозволио је и наредио турским првацима да не подпаљују већ само да подјармљују народ и тврђаве. Само би тврђаву на силу освојио, после тога сви су били подјармљени. Из многих других тврђава излазили су и имали обичај да их оставе празне. Чудна и нечувена је ствар била да су у руке Турака слободно предавали тврђаве.“ Овде Сремац даје списак од 17 тврђава које су тада освојене, мада су многе од њих заузеле у претходном турском походу када Сремац то није конкретно забележио. Овде он наводи: Земун, Сланкамен, Петроварадин, Черевих, Баноштор, Илок, Шаренград, Сотин, Борово, Вуковар, Ердут, Сентгергел, Сремску Митровицу, Рачу, Купиник, Барич и Беркасово (Ђ. Сремац, Нав. дело, 68–69; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 63. Ивић наводи да је број војника износио између 200.000 и 300.000).

³² J. von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, 363; Р. Самарџић, Нав. дело, 286–290; С. Ћирковић, *Срби у одбрани угарских граница*, 476–477; Љ. Стојановић, Нав. дело, 263.

³³ О смрти краља Лајоша Сремац је исприповедао једну врло маштовиту причу по којој је краља убио брат Јована Запоље, Ђорђе, кога је након тог чина убио Павле Томори. Тада су Томорија убили Запољини људи, а краљево тело је однесено на место где је касније пронађено (Ђ. Сремац, Нав. дело, 79–80).

³⁴ Золтан Ћере, *Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II*, у: *Историја Мађара*, 185–186; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 64; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 293–304; Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 124, 151–152; J. von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, 363–365; N. Samardžić, *Karlo V*, 131–132; Ђурађ Сремац је о мохачкој погибији забележио следеће: „И другог дана на дан мученика Коломана у среду навалили су и читавог дана велика је војска војевала са обе стране тако да су Турци надјачали Угаре. И седам црквених достојанственика погинуло је у

слаба држава, сада је доживела праву катастрофу. Турци су харали земљом, без борбе су 12. септембра заузели Будим, похарали Бач, Печуј, Сегедин. Краљица Марија умакла је у Пожун и тамо сазвала државни сабор за новембар. Турска војска пленила је по освојеним земљама остављајући за собом пустош. Патње становништва биле су огромне. Завладала је и глад, јечам и брашно су плаћани дукатима. Сремац на врло потресан начин говори о томе: „Удовице су бацале своју нејачад у воду и било их је које су их закопавале под земљу из страха пред Турцима и да не чују лелек нејачади“.³⁵ По равницама јужне Угарске водиле су се борбе за голи опстанак. Становници Бечеја су се бранили до последњег човека, наневши Турцима велике губитке. Неколико боље утврђених градова је ипак смогло снаге да се одупре нападачу: Секешфехервар, Комаром, Вишеград, Тата, Острогон, Суботица. Било је и јуначког отпора од стране побеђених, Јован Запоља, Радич Божић, бан Крсто Франкопан, тамишки жупан Петар Перењи су у препадима тукли мање турске одреде.³⁶ И поред ових делимичних успеха угарске војске који су се у већини случајева сводили на одбрану, било је јасно да је султан извојевао велику победу. Он је средином октобра напустио Угарску. Након Мохачке битке успостављена је турска власт на подручју Сремске жупаније и источних делова Вуковске жупаније. Цео Срем и источну Славонију Турци су освојили до 1536. године. На том подручју је око 1540–1541. формиран Сремски санџак који је припојен новоформираном Будимском ејалету.³⁷

Растакање државности средњовековне Угарске Сремац је као савременик одлично уочио и описао на себи својствен начин.³⁸ Стога

рату то јест бискупи и надбискупи: варадински, чанадски, бачки, ђаковачки, печујски, острогонски, вацки; а од великаша брзо су погинули и то: Јован Драгфи, Тома Скечи, Павле Томори, Ђорђе Сепушки, Јован из Бечке. И многи су погинули у првом реду бискуп варадински Фрањо Перењи“ (Ђ. Сремац, Нав. дело, 72).

³⁵ Ђ. Сремац, Нав. дело, 74.

³⁶ Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 312–314; Fraknoi, Schwicker, *Ungarn vor der Schlacht bei Mohacs*, Budapest 1886, 293–310.

³⁷ Александар Крстић, *Време турске власти у Срему, Срем кроз векове, Слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд–Беоцин 2007, 75; Сама Угарска после турског заузимања Будима исте 1541. подељена је на три дела: средишњи под турском влашћу, са центром у Будиму, на западу и северу област под влашћу династије Хабзбург и на источном делу Ердељ са средиштем у Ђулафехервару (З. Ђере, *Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II*, 195–206).

³⁸ Ђ. Сремац, Нав. дело, предговор: Сима Ћирковић, 7–8.

је његово дело битан извор за схватање и разумевање догађаја који су везани за суноврат угарске средњовековне државе. Иако је често субјективан, или критикује личности са двора или из краљеве околине, он на тај начин слика атмосферу страха и несигурности која је била очигледна у расулу последњих година Угарске. Кроз његово дело често провејава озлојеђеност због сукоба мађарских магната из кога произлази њихова немоћ да зауставе пропадање државе које он сматра очитим. Мноштво детаља који су карактеристични за његово дело појачавају утисак о завађеним великашима, слабом краљу, али и надлазећој турској опасности која је обележила време од 1521. до 1526. године. Стога је његова *Посланица*, поред недостатака, важно сведочанство о османском освајању Срема и слому средњовековне Угарске.

Dejana Vasin

TURKISH EXPEDITIONS FROM 1521 TO 1526 IN WORK OF DJURDJE SREMAC

Summary

Djurdje Sremac, as a contemporary, correctly observed and described the end of the medieval Hungarian statehood in his own way. For this reason, his work was an essential source for understanding and comprehending the events related to the disappearance of the medieval Hungarian state. Although he was often subjective, or he criticized the persons from the Royal Court, or from the King's environment, he described the atmosphere of fear and uncertainty in the extremely realistic way, which was evident in the moments of Turkish attacks against Hungary in the period from 1521 to 1526, and which actually largely hindered the territory of current Vojvodina, i.e. the northern Serbia. His work was also a relevant source for the general situation in the first decades of the sixteenth century in the territory of today's Vojvodina. His work often repeated resentment due to conflicts of Hungarian magnates, which resulted in their inability to stop the deterioration of the state which he considered obvious. Many details, which were distinctive for his work, reinforced the impression of antagonistic and irresponsible nobles, a weak king, and the upcoming Turkish threats that were characteristic of the time from 1521 to 1526. Hence his "Letter", in addition to the shortcomings, was an important testimony on the Ottoman conquest of Srem, and the breakdown of the medieval Hungary.

Keywords: Djuradj Sremac, Hungary, Srem, Belgrade, Šabac, King Louis II, Sultan Suleyman, Mohač.

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕМЕ У ГЛАСНИКУ ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА У НОВОМ САДУ (1928–1940)

Сажетак: *Гласник Историског друштва у Новом Саду* (1928–1940) био је један од најреномиранијих српских и југословенских историјских часописа у међуратном периоду. У овом раду су анализирани чланци који се баве темама из средњовековне историје данашњег простора АП Војводине. Поред анализе наведених чланака у овом раду је дат осврт на новију литературу из ове историографске проблематике.

Кључне речи: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, средњовековна историја, историјска географија, Бачка, Банат, Срем, Мачва, топономастика, насељавање Војводине, Бач, Бечеј.

Гласник Историског друштва у Новом Саду је био часопис који се бавио темама из историје Војводине. Први број часописа је изашао у октобру 1928. године, а последњи крајем 1940. године. У њему су писали најеминентнији историчари и други научни радници тог периода попут: Станоја Станојевића, Николе Радојчића, Михаила Динића, Радослава Грујића, Ђорђа Сп. Радојчића итд. Часопис је излазио три пута годишње до 1936. године, а од тада четири пута годишње. Укупно је изашло 40 свезака. Уредник часописа је био Душан Ј. Поповић. Спектар тема које су обрађиване у часопису кретао се од праисторије до историје XX века.¹ Највише простора у часопису је било посвећено нововековној историји која је често имала посебну ноту за регионални и локални приступ у одабиру тема из историје српског и других народа који су живели на тлу панонске равнице. И поред преваге нововековних тема, присутне су биле и теме из средњовековне историје Угарске. Најчешће су се појављивали у виду расправа и кратких чланака у рубрици *Ситни прилози*.

¹ Ненад Лемајић, *Гласник Историског друштва Нови Сад (Гласник ИД НС)*, у: Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 72.

Знатан простор у *Гласнику* заузимају питања везана за средњовековни Срем. Питањем границе ове области посебно се бавио академик Михаило Динић. Данашњи Срем се простире између Дунава и доњег тока реке Саве, на западу од Даља до ушћа реке Босне у Саву. У чланку *Средњовековни Срем*² Динић износи доказе за своје тврђење да су у састав средњовековног Срема улазили и Мачва и поречје Колубаре. Срем је добио име по главном граду области *Raannonia Secunda – Sirmium*. Словенски назив Срем је настао од вулгарног латинског – *Sermium*. Сирмијум је био административни и културни центар провинције. По Динићу тек после средине X века долази до преношења имена епископског средишта на целокупну област. Непостојање епископског средишта у северозападној Србији Динић тумачи тиме да је управо Сирмијум црквени центар и ове области. Он одбацује тумачење Стојана Новаковића по коме се јурисдикција Београдске епархије протезала на ову област. Своје тумачење Динић поткрепљује писмом Гргура IX из 1229. године из кога се види да постоје *Sirmia cisterior – овоострани* Срем, и *Sirmia ulterior – оноострани* Срем. Као доказ већег обима у средњем веку Динић наводи епизоду из *Летописа Попа Дукљанина* у коме се наводи да је кнез Павлимир победио Угре у Срему, након чега је граница између две области постала река Сава. Поприште битке је по Динићу било у Мачви.³ Дукљаниновим летописом као извором за историју Срема детаљно се позабавио Ђорђе Сп. Радојчић у расправи *Дукљанин о Срему*.⁴ Сремска жупанија је по црквеној јурисдикцији била до 1299. подређена Калочи. Те године је папа дозволио да се формира нова бискупија са седиштем у Баноштору (Kew). Нова бискупија се простирала у „овостраном Срему“, који је био изразито православна област. Динић одбацује тврђење Вјекослава Клаића по коме је граница између два Срема Фрушка гора. Разлог због кога је обим Срема остао непознат је погрешна претпоставка да је бивши краљ Драгутин владао овом облашћу. Драгутин је две године после сабора у Дежевy (1282)

² *Гласник Историског друштва Нови Сад* (у даљем тексту: *Гласник ИДНС*), 1, 1931, 1–12.

³ Поље на коме је Павлимир Бело победио Угаре – Белини у Срему. Фердо Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 312; Vladimir Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 72. Док Шишић и Мошин тврде да се овде ради о Бијелини у Босни, Динић је место одлучујуће битке нашао код села Белине, 25 км југоисточно од Шапца.

⁴ Ђорђе Сп. Радојчић, *Дукљанин о Срему*, *Гласник ИДНС*, 1, 1930, 22–29.

добрио на управу Мачву од свог шурака, угарског краља Ладислава IV. Међу Србима Драгутин је остао познат као *сремски* краљ.⁵ Први који је посумњао у истинитост ове тврдње био је Стојан Новаковић. Већина историчара је остала при старом тврђењу. Динић доноси још аргумената којима потврђује да је Мачва део средњовековног Срема. Драгутин је владао „сремским краљевством“ 1284–1316. године. Како угарски краљеви у том периоду издају повеље сремском бискупу и својој властели у овој жупанији, немогуће је да Драгутин има власт над њом. То најбоље видимо на примеру повеља које је издао угарски краљ Карло Роберт, који је био у сукобу с Драгутином. Он је издао повељу у Петроварадину 1308. Још две повеље је издао у Петроварадину и Митровици 1314. године, што значи да је владао овом облашћу. Такође, Аноним из западне Европе из 1308. тврди да Драгутиново краљевство чине Босна, Мачва и Браничево.

Динић је успео да утврди период настанка и простирање Мачванске бановине. Мачва је као самостална административна јединица имала своју предисторију. Ова област је првобитно била посед Маргарете, сестре угарског краља Андрије, бивше жене византијског цара Исака II Анђела. Она се у писму папе Гргура IX из 1235. године помиње као господарица *оностраног* Срема. Њу наслеђује њен син, Јован Анђео, у коме Михаило Динић види претечу мачванских банова.⁶ Јован се спомиње као жупан ковински и бачки (*comes*), а за Срем као господар (*dominus*). Ово разликовање титула значи да део Срема којим је Јован управљао није био уређен као жупанија, већ је био лични посед. После смрти Јована нема више помена господара Срема. Мачванска бановина је вероватно основана 1247. године, а прве потврде имамо из 1254. године. Први господар Мачве био Ростислав Михайлович, зет Беле IV.⁷ Термин Мачва је

⁵ На западу Драгутин је интитулисан као краљ Србије – *rex Serviae*, док су област којом је владао Милутин западни савременици сматрали Србијом у ужем смислу и њега сходно томе називали краљем Рашке. Динић сматра да је на овакво интитулисање Драгутина утицала његова вазална везаност за Угарску чији су краљеви истицали претензије на Србију. Михаило Динић, *Стефан Драгутин „rex Serviae“*, Гласник ИДНС, 3, 1931, 436–437.

⁶ Михаило Динић, *Јован Ангел „Dominus Syrmiae“*, Гласник ИДНС, 2, 1931, 301; Петар Рокаи, *О једном наслову Калојана Анђела*, Зборник Византолошког института, 19, 1980, 167–171.

⁷ Сима Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXXIV, св. 1–4, 2008, 3–20; Ђура Харди, *О пореклу*

одмах ушао у употребу у Угарској, док се код Срба знатно дуже одржао термин Срем за територију с десне обале Саве. Тек после повратка ове области у састав Угарске (1319) назив Мачва почеће да се користи и међу Србима.⁸ Да је и после формирања Мачванска бановина повезивана са Сремом говори Динићев чланак *Урица „од Срима Баница“*.⁹ Дубровачки историчар Мавро Орбини говори о ратовању Немање II Крапала и Урице, од Срима банице. По њему, Урица је заробљена и тек после посредовања Дубровчана пуштена. Немања II Крапало је у ствари српски Урош I, а Урица је Ана, сремска баница, удовица Ростислава Михаиловича, ћерка краља Беле IV. Орбинијев назив Урица потиче од мађ. *ur* – господин, тј. значи госпођа. Орбини је направио две фактографске грешке. У Урошовом упаду у Мачву је заробљен он, Урош, а не Ана.¹⁰ Да дубровачки историчар није знао праве границе Срема евидентно је пошто Ану назива сремском баницом.¹¹ Дубровачки историчар услед коришћења старих извора наводи да је краљ Драгутин сахрањен у Сремској Митровици.¹² Орбини мачванског бана Николу Горјанског такође назива сремским баном.

Динић је указао на још једну заблуду која је дуго била присутна у нашој историографији. То је питање постојања жупаније Кеве у Срему.¹³ Претпоставку да је краљ Бела IV после смрти Јована Анђела придружио Срем Славонији изнео је Адам Балтазар Крчелић. У свом делу *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Schlavoniae notitiae praeliminares* (1707) тврдио је да је у Срему постојала жупанија Кева. Крчелић је помешао средњовековни назив за Ковин (Кева) и првобитни назив за

мачванског „бана“ Ростислава Михаиловича, Споменица Историјског архива „Срем“, 2, 2003, 15–32; Исти, *Господари и банови оностраних Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица Историјског архива „Срем“, 8, 2009, 65–80; Исти, *О Мачви средином XIII века – прилог питању статуса Мачве у доба владавине његовог господара Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива „Срем“, 10, 2011, 32–44.

⁸ М. Динић, *Из прошлости Срема*, Гласник ИДНС, 3, 1935, 439–444; Исти, *Западна Србија у Средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 44–54.

⁹ Гласник ИДНС, 1, 1932, 63–65.

¹⁰ М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, Историски часопис, 1, 1948, 30–36.

¹¹ Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 23.

¹² Исто, 25.

¹³ М. Динић, *Жупанија „Кева“ између Дунава и Фрушке горе*, Гласник ИДНС, 1, 1935, 94–95.

Баноштор (Kew, Кеу, Ку). Вјекослав Клаић је пошао од његове претпоставке тврдећи да се жупанија простирала између Дунава и Фрушке горе, Илока и Карловаца и да је обухватала Баноштор, Петроварадин, Сремску Каменицу и Сусек. Клаић је своје тврђење покушао да поткрепи писмом папе Хонорија III од 30. марта 1223. бившој царици Маргарети у коме каже да ставља под своју заштиту жупанију Кеве с градовима Петроварадином, Каменицом и Сусеком. Динић је дипломатичком анализом ове повеље потврдио да се овде не ради о новој жупанији. Динић је тиме коначно оповргнуо наводно постојање жупаније Кеве.¹⁴

Један од посебно важних наративних извора за присуство Словена у Срему је *Летопис Попа Дукљанина*. У својој расправи Радојчић је анализирао Дукљанинове податке о Срему. Срем се помиње као област којом су владали српски кнежеви. Први помен Срема имамо у двадесет трећем поглављу када се говори о погибији српског кнеза Часлава. Угарски великаш Киш је упао на територију српске кнежевине. Он је поражен и убијен у Дринској жупанији. Његова удовица је добила снаге од угарског краља како би осветила мужа. Кнез Часлав је ухваћен и свезаних руку и ногу бачен у Саву. Како се из текста Орбинијевог превода и Марулићеве латинске редакције види, Часлав је ухваћен и убијен на својој територији. Већина историчара Часлављеву смрт ставља у 960. годину, док Радојчић сматра да је Часлав убијен између 948. и 949. године.¹⁵ Срем се помиње и у двадесет седмом поглављу где Дукљанин приповеда о Часлављевом наследнику Белу Павлимиру.¹⁶ Након што је учврстио своју власт у Рашкој, против Павлимира су се побунили Сремци, који су затим склопили савез са Угарима. Павлимир је победио на пољу које ће по њему бити названо Белинско поље. Угари су затражили мир.

¹⁴ Владимир Алексић, *Живот и дело академика Михаила Динића*, Пожаревац–Ниш 2009, 166–167.

¹⁵ Тибор Живковић сматра да је Часлав владао Србијом у периоду 933. и 942/3. године. Хронологију Часлављеве владавине ставља између две велике угарске провале на територију Византије. Константин Порфирогенит (945–959) наводи да се Часлав покоравао цару Ромеја тј. његовом претходнику Роману Лакапину (920–944), али не наводи да је он признао његову власт. По Живковићу Часлав је вероватно погинуо приликом угарског упада 943. године. Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу: 600–1025*, Београд 2007, 280–281. О Часлављевој владавини исцрпније Исти, *Портрети српских владара*, Београд 2006, 49–57.

¹⁶ Анализу историјске утемељености предања о овом владару даје Т. Живковић у свом чланку *Легенда о Павлимиру Белу*, *Историјски часопис*, књ. I, 2003, 9–32.

Одредбама мира граница између Павлимира и Угарске је постала река Сава. Како је Павлимир и пре рата управљао Сремом, логично је претпоставити да је и после рата задржао управу над њим. Како је граница била река Сава, следи да се Срем простирао и са њене десне обале. Радојчићеви закључци се поклапају са тврдњама Динића да се Срем простирао на много већем простору него данас.

О раној црквеној историји Срема говори чланак Филарета Гранића *Црквени односи на територији Војводине до конца византиске власти*.¹⁷ Рана историја хришћанства у овом делу Римске империје је јако опскурна. Најбоље је документована историја Срема. Епископски центар је био у Сирмијуму. Први познати епископ је био Св. Иринеј који је страдао у Диоклецијановом прогону хришћана. Сирмијска епископија је одиграла велику улогу у току аријанског спора. За период V века скоро да не постоје подаци. Црквена историја Срема је много боље документована за период Јустинијанове владавине. Тада је провинција *Pannonia Secunda*, у којој се налазио Сирмијум, потпала под јурисдикцију новоосноване епископије у граду Јустинијана Прима.¹⁸ Илирик се противио Јустинијановој црквеној политици, што је чак довело и до побуне. Сирмијум је пао под аварску власт 582. године, када се вероватно црквена организација гаси. Ипак, постојање култа Св. Иринеја и Св. Димитрија указује на присуство романског хришћанског становништва. До обнове црквене организације на овом простору дошло је након христијанизације Бугара. Сирмијум је био под јурисдикцијом Бугарске архиепископије у Дрсту, а затим архиепископије у Охриду. Сирмијска епископија се опет помиње у повељи цара Василија II 1020. године. Под јурисдикцијом Охридске архиепископије остаће све до угарског освајања Срема 1071. године. Последњи пут епископија се помиње за време Манојла I Комнина.

Црквене прилике у првој половини XV века и мисионарски рад Јована Маркијског приказане су у чланцима Станоја Станојевића *Богумили и Хусити у Срему и Бачкој*¹⁹ и Радослава Грујића *Један*

¹⁷ Гласник ИДНС, 3, 1932, 325–331.

¹⁸ О развоју црквене организације у Илирику говори следећи чланак: Филарет Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535. године после Хр.*, Гласник Скопског научног друштва, 1/2, 1926, 113–134.

¹⁹ Гласник ИДНС, 1, 1928, 114–115.

папски инквизитор 15 века у Војводини.²⁰ Из сачуваних извора евидентно је да је јужна Угарска, тј. територија Војводине, у овом периоду конфесионално била релативно хетерогена. По налогу папе Евгенија IV Јаков Маркијски, фрањевачки свештеник, послат је у Босну како би реформисао локални фрањевачки ред и увео чвршћу дисциплину. Ускоро је због сукоба који су избили са локалним свештенством и народом по налогу краља Твртка II протеран из Босне. Од Базелског сабора 1433. године добија дужност инквизитора. Своју дужност је обављао у јужној Угарској и Ердељу, посебно у Срему и Бачкој. У Срему Јаков долази у сукоб с локалним римокатоличким свештенством, тако да је морао да тражи помоћ световних власти. Из сведочанстава световних функционера видимо да у Срему има поред доминантне католичке већине и православца (Rasciani), богумила (Boznenses) и хусита (Huzytae). Јаков Маркијски је успео делом проповедима а делом силом да велики број јеретика преведе у католичку веру. Због сукоба са сремским архиђаконом, који је био подређен печујском бискупу Хенриху, Јаков је привремено протеран из Угарске. У Срем се враћа 1439. године. Свој рад је усредредио на борбу са хуситима који су имали значајне заједнице у Беочину и Сремској Каменици.²¹ Да је верска нетрпељивост доводила до сукоба сведочи случај када су хусити оружјем ослободили своју верску сабраћу. Јаков Маркијски је на простору јужне Угарске деловао све до 1444. године када га у улози инквизитора наслеђује босански викар Фабијан од Бача.

Питањима из домена топономастике Војводине позабавио се Петар Скок у чланку *Топономастика Војводине*.²² Лингвистичком анализом Скок је установио да су топоними у Војводини највећим делом словенски или угарски, уз мали број оних који потичу из турских језика (аварски, печењешки, кумански и османски турски). Називи области у Војводини доказују аварско (печењешко или

²⁰ Гласник ИДНС, 3, 1931, 437–440; О присутности хусита у Угарској говори и чланак: Јарослав Шидак, *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском југу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 31, 1962, 5–24.

²¹ Хусити су на овим просторима имали организовану литерарну делатност о чему сведочи први превод Библије на мађарски, тзв. *Хуситска Библија*. Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 145; Máttyás Horváth, *Middle European references of Husite Biblia*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 37, 1994, 623–628.

²² Гласник ИДНС, 1, 1939, 1–20.

куманско) присуство на овим просторима. *Бачка* је изведеница од имена најзначајнијег града ове области, *Бача*. Именица *Бач* може да има значење и личног имена и општег назива за шефа пастирског стана. Аварски почасни назив *бан* се очувао у више топонима. Назив *Банат*, у својој средњолатинској форми *Banatus*, ушао је у мађарски, немачки и српски језик. Од називана *бан* настао је назив места *Баноштор*. Мађарски назив овог места *Bani-monostora* су сачували Срби, стегнувши *-моно* у *-но*. О првобитном римском присуству на овим просторима говори назив *Срем*, потиче од вулгарно латинског локатива *Sermi* = „У Срему = Митровици“. То је једини антички назив насеља који је сачуван. Словенски назив *(Ди)митровци* настао је по називу за насеље настало око цркве Св. Димитрија, које се формирало после пропасти Сирмијума. Касније ће тај назив бити промењен у *Митровица*. Словени су често давали назив насељима по сакралним објектима који су се ту налазили – *Винковци* (насеље око цркве Св. Винка), *Госпођинци* (око цркве Богородице) итд. Такође, називи највећих река *Дунава* и *Тисе* су предсловенски. Посматрајући етимологију топонима, евидентан је међусобни утицај словенског и мађарског језика.²³ Осим Сомбора није познато ниједно веће насеље које има словенски назив. Име *Сомбор* се састоји од придева *само* и именице *бор*. Код Мађара долази до измене сугласника *с* у *з* (*Зомбор*). Често се догађа да словенски топоними који су у адјективу бивају реконструисани као лично име. Догађа се и да словенске називе топонима Мађари прилагоде свом изговору. Топоним *Земун* (срп. земљан) у мађарској интерпретацији постаје *Zemlen* (*civitas Zemlyen* или *Zemplen*). Назив за град *Csingrad* (1441) у Торонталској жупанији, који је идентичан са *Csongrad*, потиче од словенског назива „*црн град*“. Исто се догађа и са мађарским топонимима који су словенизирани (*Szent-Endre* – *Сентандреја*, *Szent-Tamás* – *Сентомаш*). Словени, тј. Срби, често су стварали топониме на основу мађарских додавањем наставка *-ин* (*Апатин*, *Ковин*, *Кулпин*, *Темерин*, *Петроварадин*,

²³ Скок одбацује теорију коју је касније изнео Борислав Јанкулов (*Ослобођење Војводине од Турака и стање њено после ослобођења*, Научни зборник Матице српске, св. 1, Нови Сад 1950, 28–38) који је тврдио да су топоними у Срему и Славонији настали посрбљавањем мађарских топонима. По његовој теорији српски елемент је у овим крајевима преовладао, а затим се већина Мађара претопила у Србе. Затим се десило посрбљавање топонима. Скок је анализирао изнету теорију и доказао је њену лингвистичку и историјску неутемељеност. Петар Скок, *Топономастика Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 2, 1951, 57–65.

Кувездин итд.). На формирање војвођанских топонима извештан утицај су имали и Турци. То се види из назива као што су: *Ада* (тур. острво), насеље у Бачкој, *Алибунар* (тур. Алијин бунар) у Банату, *Паланка* (тур. ограда од стубова), турски романизам, назив за мала насеља, *Делиблато* (тур. *дели* – велико), *Каравуково* (тур. *кара* – црн), насеље у Бачкој. Одласком Турака топономастичка физиогномија је завршена.

Етничка карта јужне Угарске доживеће драстичне промене почетком XV века. Услед турског притиска српски живаљ се селио на север, на територију Угарске. Срби су прихватани као свежи војни и економски елемент који је требало да ојача одбрану угарских граница. У расправи Душана Ј. Поповића *Насељавање Војводине* дат је сумаран преглед досељавања Срба у Угарску.²⁴ Почетком XV века у Угарску долази Дмитар, син краља Вукашина. Он 1404. године добија на управу град Вилагош и постаје велики жупан Зарандске жупаније. Исте године у Угарској се појављује српски деспот Стефан Лазаревић који постаје савезник краља Жигмунда. Тада је (1404) добио градове у Срему: Купиник, Земун, Митровицу и Сланкамен, назив великог жупана Торонталске жупаније са бечејским и бечкеречким добром у њој. Затим у јулу 1411. године од краља Жигмунда добија у Сатмарској жупанији Сатмар и Немети, Нађбању и Фелешбању са рудницима злата, сребра и ковницама новца. Септембра исте године дарован му је Дебрецин, а затим Бесермењ и друга места. Насељавање српског становништва ће се наставити и за Стефановог наследника, Ђурађа Бранковића. Темељ односа између новог деспота и краља Жигмунда био је уговор из Тате (1426).²⁵ Деспот Ђурађ је имао знатне поседе на тлу данашње Војводине. У Срему: Земун, Купиново, Сланкамен и Митровицу, у Банату: Врањево, Бечеј, Аркулић, Парлек, Башајид, Кикинду и знатан део Тамишке жупаније с Вршцем, у Бачкој: Песер, Чуруг, Госпођинци и Петрово Село. И поред великих територија које су од почетка XV века поседовали српски деспоти, насељавања српског становништва започело је у великом броју тек после пада

²⁴ *Гласник ИДНС*, 1, 1939, 21–32.

²⁵ Поповић наводи да је Ђурађ наследио све поседе које је уживао његов стриц, што није тачно. Краљ Жигмунд је условио признање Ђурађа за Стефановог наследника предајом Београда, Голупца и Мачве уговором у Тати. Јован Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА, 187, Београд 1941; Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 101–104.

српске Деспотовине (1459).²⁶ Прве помене значајнијег насељавање Срба у Срему имамо за време краља Драгутина. Срби су тада били насељени у области уз Саву и Дунав. До времена Стефана Лазаревића немамо конкретних података о српском становништву. После пада Деспотовине део поседа у Угарској наслеђује Ђурађев унук Вук Гргуревић: Купиново, Сланкамен (1465) и Беркасово (1475). Јакшићи, позната српска породица, држали су Корођ, Велики и Мали Свилош. Купиново и Сланкамен ће наследити Ђурађеви унуци, синови деспота Стефана, Јован и Ђорђе Бранковић. Срем је етнички и конфесионално био јако шаролик. Српско становништво се највише насељавало у троуглу Земун–Сланкамен–Митровица. Срби су у великом броју мигрирали у Банат од почетка XV века. Правац српског насељавања ишао је уз Дунав и Мориш. Између ове две реке живело је мађарско становништво. Велике поседе у Банату је имао деспот Ђурађ, а после њега породица Јакшић. Бачка је била релативно слабо насељена. Српски деспоти су држали Апатин, Чуруг, Перлек, Госпођинце, Чик, Песер и Аркулић. Поседе у Бачкој је имао и Милош Белмужевић, а њих ће касније наследити Јакшићи. На значајно насељавање Срба у Угарској утицале су промене у привредном животу. Српско становништво све више је прелазило са ратарске на сточарску производњу. На ово су утицала ратна дешавања која су била веома честа у пограничним областима које су насељавали Срби. Такође, становање је било прилагођено оваквом начину живота. Становништво је живело у земуницама и полуземуницама, које су могле бити брзо напуштене, али и брзо саграђене. Нису сва насеља у којима су живели Срби била сталног карактера. То посебно важи за мартолошка насеља.²⁷ Продор Османлија у дубину Балканског полуострва поспешео је повећање словенског етничког елемента на просторима угарске

²⁶ У једном писму краљ Матија наводи да је за две-три године у Угарску насељено 200.000 душа. По Поповићу ова бројка је преувеличана како би Матија оправдао своју политику на коју нису благонаклоно гледали ни католичка црква ни угарско племство.

²⁷ Мартолоси су војни ред који потиче још из Византијског царства. Ову су институцију преузели Турци, а у мањој мери је постојала и у Угарској. Од Константина Михаиловића сазнајемо да мартолошки ред чине хришћани и да своју службу обављају у пограничним областима, К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, Београд 1966, 178; О мартолоском реду на просторима јужне Угарске говори монографија: Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, Sarajevo 1967, 196–197.

средњовековне краљевине. Словени, односно Срби, увек су били присутни на овом простору, али од почетка XV века услед константног сукоба две велике средњовековне државе, Угарске и Турске, у пограничном појасу они постају доминантан елемент.

Приказе локалне историје имамо у прилозима Рудолфа Шмита *Град Бечеј*²⁸ и *Iz prošlosti Bača*²⁹. Средњовековни град Бечеј је настао на реци Тиси, између садашњег Старог и Новог Бечеја, а на имању породице Бече, која се уздигла под првим Арпадовцима. Први помен Бечеја као villa Wechey, имамо у повељи Беле IV 1238. године у којој он Бечеј дарује калуђерима крсташима из Стоног Београда. Као стратешки значајно место на Тиси Бечеј је утврђен у периоду 1300–1320. године. Не зна се тачно када је град прешао у руке деспота Стефана, то се догодило крајем XIV века. Као посед Ђурађа Бранковића помиње се 1419.³⁰ године. Бечеј као залог прелази у руке Бранковићевог кастелана Ладислава Гестија, који га годину дана касније (1441) поклања своме рођаку Павлу Бринију од Вероне. Град се опет помиње у сукобу Хуњади–Бранковић, када га Јанош Хуњади конфискује. Тек по склапању мира између две породице Бечеј ће постати залог брака Матије Хуњадија и Ђурађеве унуке, ћерке Катарине Цељске. После смрти деспота Ђурађа Бач је постао посед Хуњадијевих. После мохачког пораза град је припао Запољи. Царске снаге су га освојиле 1529. године. У турске руке ће пасти после освајања румелијског беглербега Мехмед-паше Соколовића 1551. године.

Бач је насеље са веома дугом историјом. Трагови насељавања сежу још у бронзано доба. Након досељавања Словена, око 900. године ову област насељавају Мађари. Угарски краљ Свети Стефан у Бачу оснива бискупију. Град за време краља Светог Ладислава бива подигнут на ранг надбискупије. Бач је поред црквеног био и административни центар жупаније. Посебно велику улогу је имао у

²⁸ Гласник ИДНС, 1, 1939, 33–42; Средњовековна прошлост Бечеја је приказана у краткој историји овог града Чедомира Потпарића: *Из прошлости Бечеја*, Бечеј 1955, 8–10.

²⁹ Гласник ИДНС, 3–4, 1939, 382–413.

³⁰ Овде је Шмит направио две фактографске грешке. Град никако није могао да буде у поседу деспота Стефана Лазаревића пре 1404. године. Такође, Бечеј није могао да буде у поседу деспота Ђурађа Бранковића пре 1427. године. Душанка Динић-Кнежевић, *Наша критичка историографија о српском живљу на подручју данашње Војводине у средњем веку*, Зборник Матице српске за историју, 54, 1996, 224.

угарско-византијским сукобима у XI и XII веку. У борбама око Београда (1071) помиње се бачки жупан Вид.³¹ Бач је вероватно разорен за време провале Монгола. Град је обновљен и познат је као *castru Bachiensis*. Краљ Карло Роберт центар надбискупије преноси из Бача у Калочу.³² У граду је боравао Јован Маркијски када га је протерао печујски бискуп. Јован Капистрана је у Бачу окупљао одреде који ће се у јулу 1456. борити под Београдом. Најсветлији период у историји Бача је био око 1500. године када је он постао центар надбискупа Петра Варде. После пада Београда (1520), значај Бача и Петроварадина за одбрану Угарске додатно ће порасти. Град ће бити освојен и спаљен непосредно после Мохачке битке. Трајно освајање Бача десиће се после 1543. године.

Гласник Историског друштва је излазио свега дванаест година остављајући видан траг у нашој историографији. Иако је средњовековној историји посвећено мало простора у часопису, резултати на овом пољу истраживања имали су важну рецепцију код будућих генерација наших историчара. *Гласник* је означио пионирски приступ изучавању локалне историје Војводине. Судбина је хтела да овај часопис престане да излази. Научници који су писали за *Гласник*, а реч је била о нашим најпознатијим историчарима међуратног периода, наставили су са објављивањем својих радова у другим часописима. Ипак, на неки начин се осећао недостатак часописа који се бавио локалном историјом у форми какву је имао *Гласник Историског друштва у Новом Саду*.

³¹ *Képes krónika* (Dercsényi Dezső, A Képes krónika és a kora, Csapodiné Gádonyi Klára, A Képes krónika miniatúrái, Mezei László, A Krónika latin szövege, Geréb László, A Krónika latin szövege), Budapest 1964, 125; Борис Стојковски, *Бачки жупан Вид*, Споменица Историјског архива „Срем“, 7, 2008, 62–71.

**MEDIEVAL TOPICS IN THE HERALD OF THE HISTORICAL
SOCIETY OF NOVI SAD (1928-1940)**

Summary

The paper presents a medieval history in the territory of contemporary Vojvodina through the articles published in the *Journal of the Historical Society of Novi Sad* from 1928 to 1940. A significant part of the paper was dedicated to the issues of historical geography. The historical borders of Srem were determined, and a period of forming County of Mačva as an administrative region of the Hungarian kingdom. The church history of Srem was presented from early Middle Ages to the first half of the fifteenth century. Toponymic analyses showed various historical influences in Vojvodina. Slavic, Hungarian and Turkish influence was evident in the toponyms of this region. The settling of Serbs in the southern Hungary was conditioned by the Turkish invasions in the Balkans. The church organization existed in Sirmium for the longest period of time, as witnessed by the influence diocese of Srem. In a confessional sense, Hungary was diverse. Besides the majority of Catholics who lived in it, there were Orthodox Serbs, Hussites and Bogomils. A fact that the Catholic Church worked on religious unification of the Kingdom of Hungary was proven by the work of the inquisitors in the territory where Catholics lived mixed with other confessions, primarily in Srem. It began in the early fifteenth century, and it lived through its full force at the end of the century.

Serbs were settled under the leadership of their despots and feudal lords. Serbs had influence on the increasing military and economic power of the Kingdom of Hungary. They settled in Srem, Banat, and Bačka to a lesser extent. The paper presents a brief description of the history of medieval cities Bač and Bečej. In addition to the analysis of the articles published in the *Journal*, there is mentioned a recent literature related to the medieval history of Vojvodina.

Keywords: *Journal of the Historical Society in Novi Sad*, Medieval History, historical geography, Bačka, Banat, Srem, Mačva, toponyms, Bač, Bečej.

СРЕДЊОВЕКОВНИ КОПНЕНИ И РЕЧНИ САОБРАЋАЈ У ЗАПАДНОМ (ПОТИСКОМ) ДЕЛУ БАНАТА У СВЕТЛУ ПИСАНИХ И МАТЕРИЈАЛНИХ ТРАГОВА

Сажетак: На основу писаних и археолошких трагова, као и топонима (микротопонима) ових простора, у великој мери се може реконструисати мрежа копнених путева која је на простору данашњег Баната постојала пре турских освајања. Трасирањем некадашње путне мреже и лоцирањем речних прелаза (мостова) уједно добијамо и потпунију слику о мрежи, распореду и међусобном односу овдашњих средњовековних насеља. Ова истраживања такође потврђују да се у доста случајева данашње саобраћајнице поклапају са трасом средњовековних и античких копнених путева. Сачувани извори нам такође пружају податке и о речном транспорту у овом раздобљу, у којем је доминирао транспорт камене соли из Трансилваније. У повељама из овог раздобља налазимо потврду да су и мање реке на овом подручју, попут Бегеја или Златице, биле пловне и да су вероватно представљале најкраћу везу између насеља Баната и Поморишја, односно Трансилваније.

Кључне речи: копнени саобраћај, речни прелази и мостови, трговишта, утврђења, речни саобраћај, намети на путевима и рекама.

У временима пре турских освајања западни (потиски) део Баната био је прошаран мочварама, односно плавним подручјима овдашњих река које су већим делом стизале из трансилванијских планина. Неспутане бранама и насипима овдашње реке су у време високог водостаја плавиле околне терене стварајући на својим доњим токовима више километара широке водоплавне појасеве, односно права језера.¹ Тако се Златица на свом доњем току уливала у језеро Велику Моротву, а водоток Галацка у језеро Пактов.² Воде су у то време одређивале не само распоред и величину овдашњих насеља него

¹ László Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, Dixit et salvavi animam meam, Szeged 2007, 41–56.

² Kálmán Juhász, *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig*, Makó 1933, 63–64; Jenő Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, Temesvár 1898, 353.

и правац простирања копнених путева који се у неким случајевима вероватно нису мењали још од праисторијског доба. Наиме, на траси негдашњих путева поред трагова средњовековних насеља, манастира и утврђења често наилазимо и на трагове праисторијских гробних хумки и градишта (земљаних утврђења).³

У писаној грађи средњег века подједнако проналазимо трагове и о копненом и о речном транспорту. На основу ових фрагмената можемо доста тачно реконструисати некадашњу путну мрежу, а преко њих долазимо и до нових сазнања о распореду и међусобном односу овдашњих средњовековних насеља. С друге стране, трагови у изворима такође потврђују да су водотокови Баната у средњем веку били пловни и да су интензивно кориштени у транспорту робе, превасходно камене соли. Ови трагови нам уједно потврђују да су највећа и најбогатија насеља овог простора управо настајала на местима сусрета копнених и речних комуникација (Рев Кањижа, Бечеј, Бечкерек, Арача и др.). На таквим местима постојали су прелази или мостови преко водотокова који су уједно служили и као пунктови на којима се наплаћивала друмарина, скеларина или мостарина. Комуникације су превасходно служиле за трговинску размену између овдашњих насеља, али је преко њих, како то потврђују и археолошки налази, стизала и роба из удаљенијих крајева (Немачка, Италија, Византија, Бугарска и др.). Посебно је занимљива прича о појави тзв. аустријске, графитне керамике у нашим крајевима, која се углавном појављује само на локацијама већих средњовековних насеља, а била је у употреби од 12. до 15. века.⁴ Ову причу допуњују сазнања о закопаним депоима (скривницама) средњовековног новца који поред угарских у много случајева садрже и монете немачких и византијских владара, односно богатих градова са Запада.⁵

Копнене комуникације – На тлу средњовековног Баната путева у данашњем смислу те речи свакако није било. Саобраћај се искључиво одвијао земљаним путевима, који су представљали најкраће трасе, тј. најбезбедније пролазе између плавних подручја овдашњих река. За

³ Золтан Чемере, *Средњовековна насеља на доњем току Галацке*, Attendite, 8, Кикинда, 353–368.

⁴ Katalin Vályi, *Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól néhány kerámialelet ürügyén*, Múzeumi kutatások Csongrád megyében, Szeged 1992, 31–38.

⁵ Ференц Молнар, *Остава средњовековног новца из Араче*, Рад војвођанских музеја, 2, Нови Сад 1953, 151–152; Милорад Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе*, Рад музеја Војводине, 37–38, Нови Сад 1995–96, 145.

копнени саобраћај су најчешће кориштене лесне терасе као највиши терени ових простора.

Један од свакако најранијих извора који говори о путној мрежи средњовековног Баната јесте дело арапског путописца Идрисија, који је средином 12. века (1154) пропутовао крајеве Угарске и оставио драгоцене белешке о овдашњим насељима, утврђењима и путевима. Међу насељима на левој (банатској) обали Дунава Идриси бележи и насеље Ковин (*Qwewn*), као насеље са мноштвом занатских радионица и пијаца. Идриси напомиње да се из овог подунавског места трговачки пут даље протеже у правцу севера (преко данашњег Баната) до приобаља реке Мориш и насеља Чанад. Према овом извору, путовање од Ковина до Чанада трајало је четири дана, док је пут од Чанада до Темишвара трајао дан краће.⁶

Ослањајући се првенствено на овај извор, трасу овог значајног трговачког пута међу првима је у грубим цртама описао историчар Ђерђ Ђерфи у свом делу *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza I* бележећи да се пут са речног прелаза на Дунаву код Ковина даље пружао северним правцем преко Бечкерека (Зрењанин) и Кекенде (Кикинда) и преко речног прелаза Хомакрес (Мокрин) и насеља Бешенје (на Златици) до насеља Чанад на доњем току Мориша.⁷

Писани трагови о копненим путевима су спорадични, али се из њих могу идентификовати трасе некадашњих комуникација. Наводимо најзначајније:

1. У једној повељи из 1337. године у којој се говори о подели насеља Кањижа-моноштор између породица Телегди и Вафа, спомиње се узгред и Велики пут (*Magna Via*), којим је ово насеља било подељено на источни и западни део.⁸

2. Међу насељима Тамишке жупаније 1472. године наводи се и насеље *Naghwth* (у преводу Велики Пут), смештено на простору источно од данашњег Жомбоља.⁹ Налазило се на траси Великог пута између Рев Кањиже (Нови Кнежевац) и Темишвара.

⁶ István Elter, *Magyarország Idrisi műveiben (1154)*, Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominata, Acta Historica, 82, 1985, 53–62.

⁷ György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest 1966, 841.

⁸ *Anjoukori Okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis III*, ed. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, Budapest 1883, 367 (у даљем тексту: Anjoukori Okmánytár III).

⁹ Dezső Csánki, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894, 53.

3. Трећи траг проналазимо у једној повељи из 1442. године, у којој се наводи место Вамхалом, као место наплате друмарине, смештено на простору између данашњег Иђоша и Беодре (Ново Милошево). У оквиру текста констатује се и постојање јавног пута који се из правца Беодре пружао преко Иђоша и Сентеша према Рев Кањижи, данашњем Новом Кнежевцу.¹⁰

4. У путопису Берtrandона де ла Брокијера (Bertrandon de la Broquière) из 1433. године описује се и његово путовање из Београда према Будиму. Том приликом Брокијер је пропутовао и делом Баната, користећи копнени пут од Панчева преко Бечкерека до Бечеја, где је прешавши реку Тису наставио путовање до Сегедина на бачкој страни. Реку Тамиш је савладао скелом, док је на Бегеју у трговишту Бечкерек затекао мост.¹¹

5. На правац простирања старих путева посредно указују и некадашњи речни прелази, попут насеља Рев Кањижа¹² и Хомокрев¹³, односно некадашњи мостови, као што је Башалхида¹⁴.

На основу наведених писаних фрагмената поближе се може реконструисати и траса главног трговачког пута који је Банат секао правцем север–југ (на неким сегментима пут је одударао од наведеног правца).

Према овим траговима главни трговачки пут је долазио са простора северне Бачке (где је био повезан са чувеним путем Кализа) и то преко речног прелаза на Тиси код Рев Кањиже (*Reu Kanysa, Rewkanisa*) односно данашњег Новог Кнежевца.¹⁵ Пут се из Рев Кањиже даље пружао југоисточним правцем до насеља Кањижа-моноштор (*Kanysamunustura*) надамак данашње Црне Баре.¹⁶ Овај сегмент пута и данас постоји, а у народу је познат под називом Царски друм. Он се из правца Новог Кнежевца готово праволинијски протеже све до насеља Црна Бара. У рејону Кањиже-моноштора Велики пут се

¹⁰ DL 55247, Mohács előtti gyűjtemény, Magyar Országos Levéltár (у даљем тексту: MOL).

¹¹ István Szamota, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, Budapest 1891, 90–91.

¹² DL 29489, MOL.

¹³ DL 29566, MOL.

¹⁴ DL 13686, MOL.

¹⁵ Сима Ћирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку, у: Историја Новог Кнежевца и околине*, Нови Кнежевац 2003, 109–128.

¹⁶ Anjoukori Okmánytár III, 367.

спајао са путевима који су стизали са речних прелаза на Тиси, један из правца Санада (*Zanath*), а други из правца Чоке (*Chaka*). Једном речју, само насеље Кањижа-моноштор формирало се на месту укрштања три копнена пута која су долазила са реке Тисе и представљала везу са суседном Бачком. Из североисточног правца се на овај пут такође надовезивала комуникација која је преко насеља Бешење и Чанад била најкраћа веза са доњим током Мориша. Споменута комуникација је великим делом пратила горњи ток водотока Златице.¹⁷

Велики пут се из насеља Кањижа-моноштор даље протезао до реке Златице (*Harangod* од 1211. године), где је постојао речни прелаз код насеља Хомакрев (*Humkrew*, *Homukrew*), што у преводу значи песковит прелаз.¹⁸ Након насеља Хомакрев Велики пут се настављао даље у правцу југоистока према Комлошу и даље према Темишвару, али се од њега после речног прелаза на Златици одвајао један крак који је водио у правцу југа, даље према насељима потиског Баната. Следеће насеље смештено на овом путном правцу било је насеље Сентелтеђхаз (*oppido Zentelth*), у каснијим изворима познато као Сентеш, чије трагове данас чува потес Сентош југозападно од Мокрина.¹⁹ Пут се из Сентеша даље пружао до насеља Хеђешеђхаз (*Hegeseghaz*), које се у изворима спомиње од 1339. године.²⁰ Јужно од Иђоша, овај копнени пут се у потесу Селиште рачвао на два крака, од којих се један пружао до водотока Галацке и насеља Галад, док је други крак водио до насеља Бочар (*Bochar*). На овом простору се вероватно налазило насеље Вамхалом (у преводу хумка-царинарница), у изворима присутно од 1322. године.²¹ У раније споменутом извору из 1442. године налазимо податак да се насеље Вамхалом (*Wamhalom*, *Wamholm*) налазило на простору између Иђоша и Беодре, на граници Чанадске и Тамишке жупаније.²² Поближе, његову локацију можемо сместити у потес Селиште (3 км јужно од Иђоша), јер се у близини овог терена налази тзв. Велика хумка (сам топоним упућује на постојање хумке), а на овом месту је констатован и траг једног

¹⁷ Gy. Györffy, *Magyarország történeti földrajza*, I, 841.

¹⁸ *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*, I. Abaúj-Csongrád vármegye, szerk. Hoffman István, Debrecen 2005, 132.

¹⁹ György Györffy, *A magyarság keleti elemei*, Budapest 1990, 302–303.

²⁰ *Anjou-kori Oklevéltár XXIII (1339)*, ed. Piti Ferenc, Budapest–Szeged 1999, 127.

²¹ DL 30609, MOL.

²² DL 55247, MOL.

утврђеног објекта, са траговима градње од опеке, ојачаног земљаним прстеном и одбрамбеним рововима пречника 70 метара.²³

У наставку, трговачки пут из правца Рев Кањиже наилазио је на следећу значајнију водену препреку – водоток Галацку, отоку реке Мориша, која је транспортовала воду ове реке уливајући се у Тису код данашњег Новог Бечеја, а у средњовековним изворима се наводи под називом *Euche*²⁴. Прелаз преко овог водотока постојао је у насељу Галад (*Galod, Galaad*) (12 км југозападно од Кикинде), а у изворима се наводи од 1462. године као *Rewgalad*²⁵. Једном речју, траса пута настављала се на супротној, левој обали Галацке пружајући се преко насеља Тамашфалва²⁶, у правцу насеља Башалхида (*Bassalhyda*), данашњег Башаида²⁷. Из трговишта Башалхида пут се настављао југозападним правцем, пратећи ток водотока Винце, а затим и Галацке, све до средњовековног трговишта и манастира Араче (*Araga, Aracha*)²⁸, где се пут рачвао једним краком према Тиси до насеља и утврђења Бечеј (*Beche, Bechey*), тј. данашњег Новог Бечеја²⁹, а другим краком, југоисточним правцем, старом обалом Тисе преко насеља Сент Кираљ (потес Сент Крај код Кумана) и Елемир (*Ilemer*)³⁰ до трговишта и каснијег утврђења Бечкерека (*Bechekereky, Beechkerek*), односно данашњег града Зрењанина³¹. Бечкерек се налазио на раскршћу копнених путева, пошто је један копнени пут долазио из правца Арадија (данас Арадац), где је постојао прелаз преко Тисе.³² Други копнени пут је стизао из североисточног правца, од Јанкахиде (*Iwankahyda*), а повезивао је овдашње трговиште са насељима са средњег и горњег тока Бегеја (Сент Ђурђ, Итебеј, Хетин и др.). Након Бечкерека главни трговачки пут се пружао преко рејона манастира Деспотовац до тока реке Тамиша, прелазећи ток овог водотока код данашњег Томашевца, где је по свему судећи постојао мост преко реке. На овај прелаз се надовезивао пут из западног правца, који је стизао са

²³ М. Гирић, *Северни Банат*, 146.

²⁴ *Anjou-kori Oklevéltár IX (1325)*, ed. Géczi Lajos, Budapest–Szeged 1997, 137.

²⁵ DL 30319, MOL.

²⁶ Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, I, Temesvár 1913, 15.

²⁷ DL 13686, MOL.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Небојша Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 42–43.

³⁰ B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, I, 10–11.

³¹ DL 15276, MOL.

³² D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 126.

речног прелаза на Тиси код Титела³³, а на месту сусрета ова два пута формирало се трговиште Барлад (*oppidum Borlod*), који већина аутора поистовећује са данашњим Орловатом³⁴. Након Томашевца пут се настављао јужним правцем све до трговишта Панчал (*Panseu*), где је постојао прелаз преко Дунава. Пут се затим настављао југоисточним-источним правцем све до Ковина (*Kewe, Kewu, oppidum Koviense*), где је такође од давнина функционисао прелаз преко Дунава. То је дуго и била јужна капија Угарске према Византији, а касније и Србији.³⁵

Речни прелази, мостови – Споменути средњовековни пут се на неколико места укрштао са токовима мањих банатских река. На местима контакта са воденим препрекама постојали су обично речни прелази, тј. скеле, а сасвим ретко мостови. У случају Златице (Харангода), пошто је ова отока Мориша имала широко и нестално корито, постојали су само речни прелази и то код насеља Хомакрев (Мокрин), а касније у турском периоду код Ходеђхаза (Јазово).³⁶ Низводно од данашњег Јазова није било других прелаза, јер се ова река између Сајана и Падеја разливала, стварајући пространо језеро звано Велика Моротва.³⁷ По тадашњим угарским законима минимално растојање између два речна прелаза могло је бити 8-9 км, а то је управо раздаљина између два наведена речна прелаза.³⁸

Сличан случај налазимо и код водотока Галацке. На горњем и средњем току речништа такође постоје речни прелази, али не и на њеном доњем току (низводно од Галада). Наиме, на свом доњем току Галацка се такође разливала, стварајући пространо језеро познато у изворима као Патакто, чији се назив одржао у имену пустаре Пактов, јужно од Новог Милошева.³⁹ По изворима један прелаз преко овог водотока постојао је код насеља Галад, а то је Рев Галад, који се спомиње чак и у турском периоду.⁴⁰ Други прелаз, по свему судећи, налазио се у рејону данашње Кикинде. Наиме, у повељама из 15. века у

³³ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 53.

³⁴ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 116.

³⁵ I. Elter, *Magyarország Idrisi műveiben (1154)*, 53–62.

³⁶ Срђан Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, у: *Историја Новог Кнежевца и околине*, Нови Кнежевац 2003, 171.

³⁷ K. Juhász, *A csanádi püspökség*, 63–64.

³⁸ Boglárka Weisz, *Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban*, у: *Medievisztikai tanulmányok*, Szeged 2005, 211–235.

³⁹ J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, 353.

⁴⁰ Gyula Káldy Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000, 188.

два наврата се спомиње насеље Ечехида, заједно са својим прелазом. Поједини аутори овај топоним доводе у везу са микротопонимом Екеида⁴¹, који се налази у строгом центру данашње Кикинде⁴².

Од речних прелаза (скела) знатно су ређа била места са мостовима. Градња мостова била је могућа само на мањим речистима и то на одсецима где се корито овакве реке сужавало и где су обе обале биле довољно стабилне. Један такав мост могао је постојати на водотоку Винца код данашег Башаида. Иако се у средњовековној писаној грађи овај објекат ниједном не спомиње, сам назив насеља (Башалхида, *hid* – мост) упућује на постојање оваквог моста.⁴³ Други писани траг о мосту проналазимо у путопису Берtrandона де ла Брокијера, када говорећи о свом путу простором Баната наводи податак да је у насељу Бечкерек на реци Бегеју постојао мост.⁴⁴ У случају мостова често је требало градити и насипе, да би се обезбедио прилаз самом објекту. Одржавање таквих насипа обично је била обавеза становника околних насеља.⁴⁵

Занимљиво је указати на још једну појаву везану за трасу овог пута. Наиме, на траси споменутог трговачког пута забележен је и већи број хумки вештачког порекла (праисторијске гробне хумке), које су у средњем веку вероватно служиле као оријентири, током путовања. На траси главног трговачког пута забележене су следеће хумке: *Велика хумка* код Бочара, *Гладилова хумка* код Новог Милошева, *Песковита хумка* код Башаида, *Бика хумка* код Новог Бечеја и др.⁴⁶

Трговишта, утврђења... – На траси главног трговачког пута током позног средњег века постојало је више значајних трговишта. На простору од речног прелаза на реци Тиси код Рев Кањиже, па до речног прелаза на реци Дунаву код Ковина извори бележе чак **10 средњовековних трговишта**, тј. насеља са правом одржавања недељних вашара. Гледано из правца севера према југу то су следећа места:

⁴¹ Ágoston Bárány, *Torontálmegye hajdana*, Buda 1844, 67–68.

⁴² Бисерка Илијашев, *Кикинда, векови пролазе – град остаје*, Кикинда 2002, 151.

⁴³ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 125.

⁴⁴ I. Szamota, *Régi utazások Magyarországon*, 91.

⁴⁵ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 45.

⁴⁶ Золтан Чемере, *Северни Банат – копнени и водени саобраћај у средњем веку*, Attendite, 6, Кикинда 2009, 60.

1. **Рев Кањижа** (речни прелаз и трговиште на Тиси, данас Нови Кнежевац)⁴⁷
2. **Сентелт** (насеље Куманаца, данас потес Сентош код Мокрина)⁴⁸
3. **Галад** (статус трговишта стекло у турском раздобљу)⁴⁹
4. **Баиалхида** (данас Башаид)⁵⁰
5. **Арача** (потес Девесиље североисточно од Новог Бечеја)⁵¹
6. **Бечеј** (речни прелаз, трговиште и утврђење на Тиси, данас Нови Бечеј)⁵²
7. **Бечкерек** (трговиште и утврђење на Бегеју, данас Зрењанин)⁵³
8. **Барлад** (вероватно Орловат)⁵⁴
9. **Панчал** (трговиште на ушћу Тамиша у Дунав, данас Панчево)⁵⁵
10. **Ковин** (најзначајнији речни прелаз на југу Угарске током 11–15. века).⁵⁶

Процват трговачких насеља у Банату почиње у 14. веку, да би се наставио све до друге половине 16. века. Већина ових насеља економски процват доживљава у 15. веку, мада има и случајева са каснијим развојем. Посебно је занимљиво насеље Галад, које је статус трговишта стекло тек у турском периоду (друга половина 16. века), па је једно време било и седиште посебне, Галадске нахије.⁵⁷ Трговишта су претежно настајала на контакту копнених и речних комуникација (Галад, Башаид, Арача, Бечкерек), у близини значајнијих речних прелаза (Рев Кањижа, Бечеј, Панчево, Ковин) или на раскршћу значајнијих копнених комуникација (Сентелт).

⁴⁷ Borovszky Samu: *Csanád vármegye története*, II, Budapest, 1897, 512–514.

⁴⁸ Ibidem, 575–576.

⁴⁹ Káldy Nagy Gyula 2000, 188.

⁵⁰ Csánki 1894, 125–126

⁵¹ Ibidem.

⁵² Milleker 1913, 6

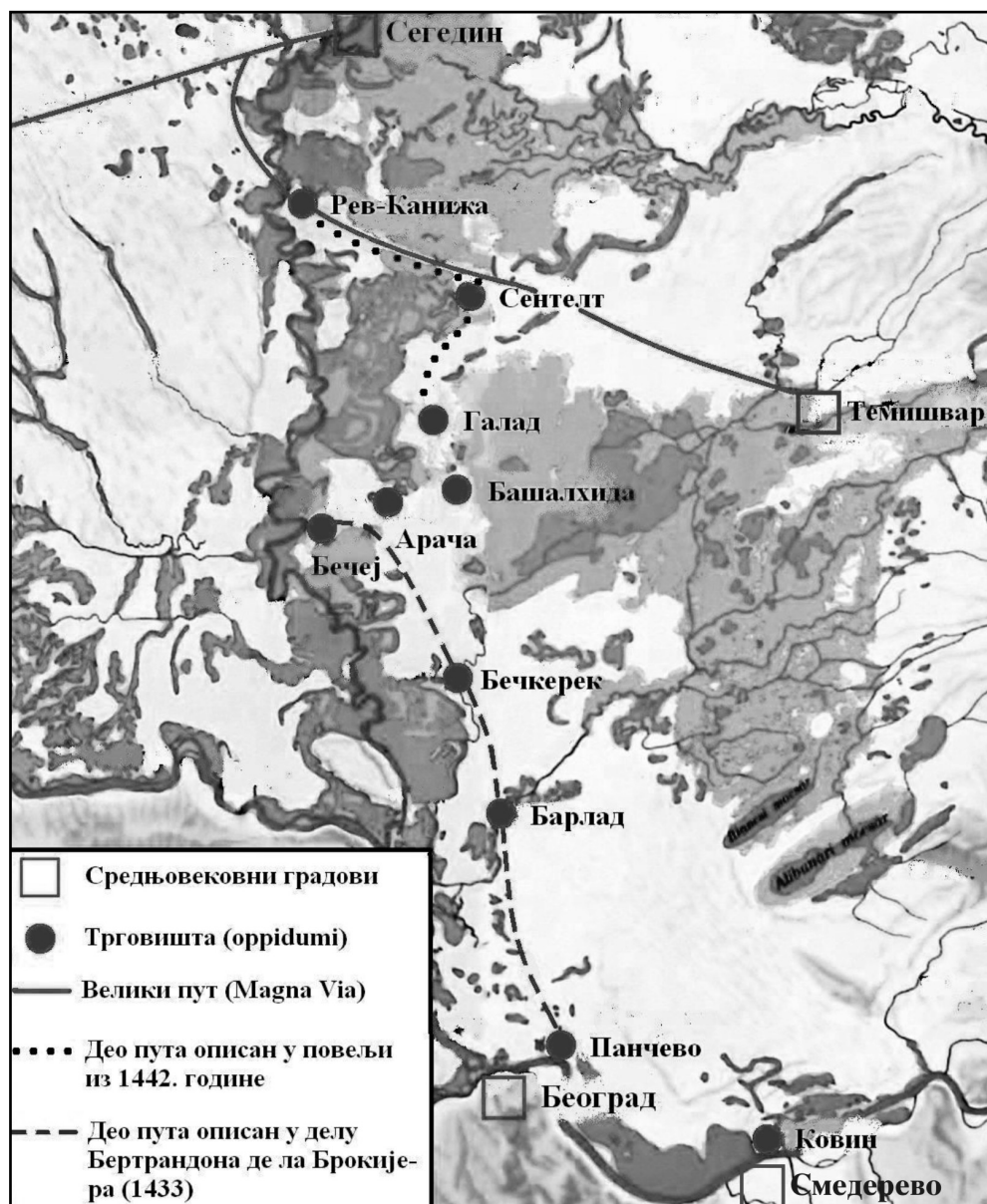
⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Milleker 1913, 19

⁵⁵ Csánki 1894, 116

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Gyula Káldy Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000, 188.

Траса средњовековног копненог пута на подручју западног (потиског) Баната

О живој трговини овог доба речито говоре и откривене скривнице (депои) средњовековног новца, такође нађене поред трасе споменутог пута, а у рејону наведених трговишта. Једна остава фризаших денара с краја 12. и почетка 13. века откривена је у атару Мокрина, у потесу Водоплав–Ливаде 1968. године, током јесењег дубоког орања. У скривници је било похрањено чак 680 комада сребрног новца.⁵⁸ Једна већа остава сребрног новца (око 5 кг) с краја 15. века похрањена у једном керамичком лонцу откривена је надомак тзв. Влашкалине хумке, између Башаида и Новог Бечеја.⁵⁹ У околини Араче је 1947. године изорана керамичка посуда са преко 2200 комада сребрних монета с краја 15. и почетка 16. века.⁶⁰ На територији града Зрењанина, у близини самог Бегеја, почетком 20. века откривена је глинена посуда са сребрним монетама краља Лудвига I (1342–1382).

О трговачким везама са удаљенијим областима и градовима речито говоре и налази тзв. аустријске, графитне керамике, која се у периоду између 12. и 15. века увозила из појединих аустријских градова (Линц, Пасау, Беч).⁶¹ Споменута керамика се повремено проналази и на локалитетима банатских средњовековних насеља (Галад),⁶² што сведочи о трговинским везама из северног правца (вероватно преко Сегедина и Будима).

У време турских напада на Банат, у раздобљу које је трајало готово 150 година (1390–1551), овај копнени пут је обезбеђен и градњом фортификација. Међу овим објектима бележимо: утврђења (краљевска и властелинска), кастелуме у поседу појединих властелинских породица, утврђене цркве и манастире.⁶³ Интензивнија градња ових фортификација почела је након пада Смедерева (1459), пошто је Банат доспео у непосредно суседство Османлијске државе. На потезу од Рев Кањиже па до Ковина на Дунаву, трагом извора налазимо чак **9 насеља са фортификацијама**:

⁵⁸ М. Гирић, *Северни Банат*, 146.

⁵⁹ Јоца Бакалов, Золтан Чемере, *Трагови средњовековне архитектуре у средњем Банату*, Attendite, 5, Кикинда 2008, 190.

⁶⁰ Ф. Молнар, *Остава средњовековног новца из Араче*, 151–152.

⁶¹ Katalin Vályi, *Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól néhány kerámialelet ürügyén*, 31–38.

⁶² М. Гирић, *Северни Банат*, 147.

⁶³ Zoltán Csömöre, *Temesközi várak, erődített templomok a török portyázások időszakában (1390–1551)*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged 2012, 485–503.

1. **Иђош** (траг утврђеног замка северно од Иђоша, посед Павла Кинижија, а касније Ференца Харастиија)⁶⁴

2. **Иђош** (траг мањег утврђења 3 км јужно од центра насеља, у потесу Селиште)⁶⁵

3. **Галад** (утврђење из друге половине 15. века, посед породице Хађмаши и Сентграти, остаци у атару Новог Милошева, 12 км југозападно од Кикинде)⁶⁶

4. **Арача** (манастир са фортификацијама из 15–16. века)⁶⁷

5. **Бечеј** (утврђење на банатској страни Тисе, код Новог Бечеја)⁶⁸

6. **Бечкерек** (утврђење с краја 15. или почетка 16. века)⁶⁹

7. **Максонд** (утврђење смештено у околини данашње Ковачице, на периферији Делиблатске пешчаре)⁷⁰

8. **Торниште** (краљевско утврђење на Дунаву, надомак Панчева)⁷¹

9. **Ковин** (краљевско утврђење на левој обали Дунава, преко пута од Смедерева и ушћа Велике Мораве у Дунав).⁷²

Речни саобраћај – Поред копнених комуникација, на тлу Баната, испресецаног огранцима (отокама) Мориша и прошараног њиховим мочварама, важну ставку представљао је и речни саобраћај. Трагови у изворима потврђују да су овдашња речишта током средњег века већином била пловна и да су интензивно кориштена за транспорт робе.

⁶⁴ Samu Borovszky, *Csanád vármegye története*, II, Magyarország vármegyéi és városai edició, Budapest 1897, 208–209.

⁶⁵ М. Гирић, *Северни Банат*, 145.

⁶⁶ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 13.

⁶⁷ Небојша Станојев, *Арача – цркве, некропола, манастир*, Нови Сад 2004, 106–111.

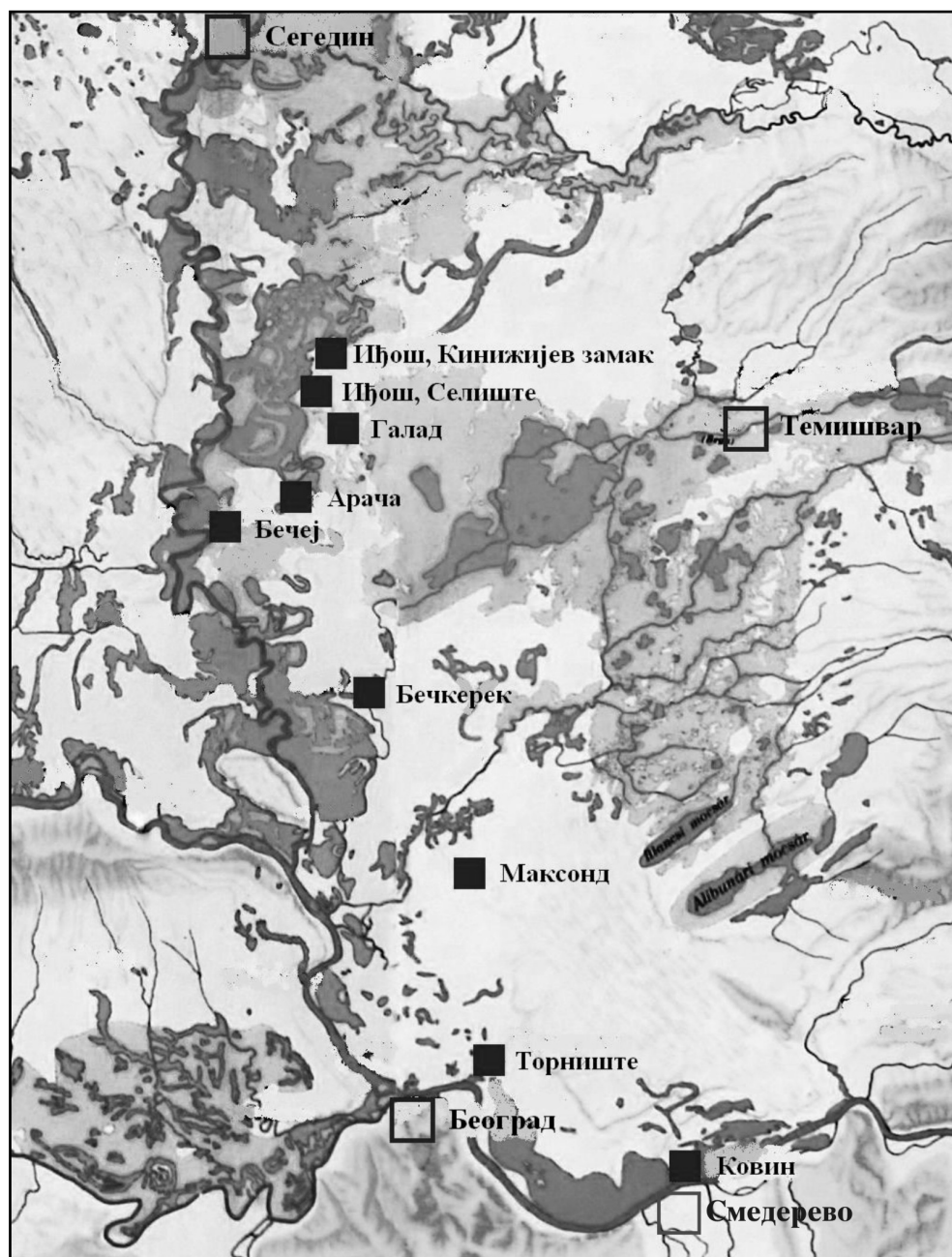
⁶⁸ B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, I, 6.

⁶⁹ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 115–116.

⁷⁰ B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, I, 31–36.

⁷¹ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, II, 115.

⁷² Ibidem.

Утврђена насеља на траси главног копненог пута (утврђења, кастелуми, утврђене цркве и манастири)

У наставку наводимо фрагменте из појединих извора који упућују на речну пловидбу:

1. У повељи тихањске опатије из 1211. године поред осталих наведених поседа ове опатије наводи се и посед Моротва, који се налазио на самом ушћу водотока Златице, јужно од данашњег Падеја. Према овом древном писаном извору, у језеру Моротва постојало је место на којем су бродови из Златице превлачени у Тису. Опет у овом извору налазимо и микротопоним Хајохалом (Бродски брег), који је вероватно био пристаниште за лађе.⁷³

2. У једној повељи из 1342. године говори се о нападу властелинске војске из Бечкерека на Сент Ђурђ, на обали Бегеја (данас Житиште). Приликом напада на ово село, нападачи су опљачкали куће и магацине у насељу, али су похарали и бродове са робом, који су били укотвљени надомак места. Овај писани траг упућује на пловност Бегеја.⁷⁴

3. Трећи писани траг нешто је новијег датума. Приликом ископавања остатака орослањског манастира из раздобља 11–13. века, руководилац ових истраживања Михаљ Фукс је једном приликом у оближњем кориту водотока Погањ (отока Мориша) открио остатке лађе, која је била пуна остацима угљенисаних житарица.⁷⁵

Водотокови су у средњем веку првенствено кориштени за транспорт камене соли из трансилванијских рудника. Први писани податак о транспорту соли током Мориша потиче из 1183. године и односи се на манастир Бистру (надомак Арада), који је тада располагао са 3 лађе за превоз ове робе (3 *naves saliferas*).⁷⁶ У рудницима се камена со секла на коцке већих или мањих димензија. Веће коцке су биле предвиђене за речни, а мање коцке за копнени транспорт.

Велике количине камене соли транспортоване су током 12–13. века према манастирима Срема и Славоније,⁷⁷ па је самим тим извесно да су том приликом вероватно кориштене и „пречице“, тј. токови Златице и Галацке, чиме се значајно скраћивао пут до реке Дунава и сремских и славонских области. Поред тога, у приобаљу реке Тисе, током средњег века постојао је читав низ рибњака (Мирот код Новог

⁷³ Gy. Györfy, *Magyarország történeti földrajza*, I, 841.

⁷⁴ *Anjou-kori Oklevéltár XXVI (1342)*, ed. Piti Ferenc, Budapest–Szeged 2007, 400.

⁷⁵ J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, 314–316.

⁷⁶ *Árpád-kori Új Okmánytár IX*, ed. Wenzel Gusztáv, Pest 1871, 47–48.

⁷⁷ Sándor Bálint, *A szőgedi nemzet-A szegedi nagytáj népélete*, Szeged 1976–77, 6–7.

Кнежевца, Ражанто код Чоке, Патакто код Новог Милошева), који су такође изискивали велике количине соли за усољавање рибе, да би се она могла транспортовати на веће удаљености. У доста случајева, овдашњи рибњаци били су поседи неких веома удаљених црквених установа, обично из Паноније или Славоније. Примера ради, језеро Мирот крај данашњег Новог Кнежевца припадало је у 13. веку опатији Панонхалма из западне Угарске, удаљеној од овог места преко 450 км.⁷⁸

Намети на копненим и речним комуникацијама – Транспорт копненим и речним путевима пратили су и бројни намети, који су наплаћивани на унапред одређеним местима (речним прелазима, скелама, мостовима, пристаништима и др.). На копненим путевима су постојале три врсте намета: путарина (*tributum via*), мостарина (*tributum pontis*) и скеларина (*tributum portus*).⁷⁹ Све до друге половине 12. века ови намети су били искључиви монопол угарског краља. Међутим, од друге половине 12. века и ови намети су постали предмет краљевих донација, што је временом довело и до повећања оваквих наплатних пунктова (који се нису могли избећи), па чак и до појаве нелегалних царинарница. Угарски краљ Андрија III (1290–1301) покушао је да уведе ред у ову делатност, па је од плаћања путарине, мостарине и скеларине изузео пешаке, коњанике или запрежна кола, који нису имали робу. Од плаћања ових трибута били су ослобођени и досељеници (*hospes*) из других земаља, као и кметови приликом пресељења на посед другог феудалног господара. Било је такође забрањено истицати намет на намирнице, које су превожене до манастира или властелинских дворова, курија.⁸⁰

На копненим путевима висина намета ишла је до максималних 4 денара по запрежним колима. Гледала се и количина превожене робе. Велику ставку чинили су намети на трговину стоком. У већини случајева за грло стоке плаћало се по 2 денара.

Намета је било и на речним комуникацијама, на лађе, скеле, дереглије. За те потребе постојала су засебна пристаништа поред речних прелаза или мостова. Према једном извору из 1248. године, на

⁷⁸ С. Ћирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку*, 109–128.

⁷⁹ В. Weisz, *Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban*, 211–234.

⁸⁰ Boglárka Weisz, *A vásár és a vám Árpád-kori törvényeinkben*, *Tanulmányok a középkorról*, Szeged 2002, 169–182.

реци Моришу се приликом разрезања намета правила разлика између великих, средњих и малих бродова.

У 13. веку трговци који су своје товари соли транспортовали реком Моришем плаћали су по 20 комада соли за једну лађу. Поред соли, на лађама су транспортовани житарице, дрвна грађа, текстил, вино и друга роба. Насеља у приобаљу Мориша намерно су недељне вашаре одржавала на обали реке, да би привукла што више трговаца са реке.⁸¹

⁸¹ Ibidem.

**MEDIEVAL LAND AND WATER TRANSPORT IN THE
TERRITORY OF THE WESTERN PART OF BANAT IN LIGHT OF
WRITTEN MATERIAL SOURCES**

Summary

On the maps of the Tamiš Banat, which occurred in the decades following the Požarevac Peace (1718), besides the recorded settlements, heath and wetlands, there could be found the traced land routes, which were increasingly used for civilian and postal traffic, in addition to the military traffic, at that time. Tracing the written sources and archaeological finds, it is certain that the aforementioned roads basically followed the routes of the former medieval roads. Written sources on the land routes were sporadic, but the former communication route could be identified out of them. One of the earliest sources, which explained the road network of the medieval Banat, was the work of the Arab travel writer Al-Idrisi, who traveled all around Hungary in the mid-twelfth century (1154). Among the settlements on the left (Banat) bank of the Danube, Al-Idrisi recorded the settlement Kovin (*Qwewn*) as a settlement with a number of craft workshops and markets. Al-Idrisi noted that this trade route was stretching away from this Danube village toward the north (via today's Banat), to the coastal settlements of the river Moriš and Čanad. In the territory of the medieval Banat, there were neither roads, nor routes in the modern sense. Transport was carried out exclusively on the unpaved roads, which were the safest passes among the local river floodplains (Poganj, Zlatica Galacka, Begej, Tamiš, etc.). Loess plateaus were mostly used for the land transport as the highest terrains in the area. The main trade route in this region was stretched over the route north-south from the village Rev-Kaniža (Novi Kneževac today), via the following villages: Kaniža-Monoštor, Homokrev, Szentes, Gilead, Bošorhida, Arača, Szentkiraly, Bečekerek, Berend, to the river crossings over the Danube near Kovin and Pančevo. The mentioned medieval road intersected with the watercourse of this area. At most of these places there were river crossings, i.e. ferries, and rarely bridges. Building of bridges was possible only on the smaller fluvial riverbeds, at the cliffs where the bed of such rivers narrowed, and where both banks were sufficiently stable. Such a bridge could exist on the watercourse Vinca near today's Bašaid village. Although this facility was not mentioned at all in the medieval written sources, the name of the village (Bosorhida, hid-bridge) indicated to the existence of the bridge. A great importance of this road was surely the fact that in the period from the fourteenth to the sixteenth century,

there were lots of marketplaces (oppidums) on this route. The written sources contained the information on the following marketplaces: *Rev-Kaniža* (today Novi Kneževac), *Sentelt* (today's Sentoš near Mokrin), *Galad* (on the south of Kikinda), Bošorhida (today's Bašaid on the south of Kikinda), Arača (northeast of Novi Bečej), Bečekerke (today's Zrenjanin), Berend (today's Baranda on the Tamiš river). Out of the established settlements along the route of the former land transport, there were recorded five facilities: *Idoš*, then *the object in the Selište near Bočar*, *Galad*, *Arača* and *Bečkerke*. In the territory of the medieval Banat that was intersected with branches of the river Moriš, and flows of Begej and Tamiš, the river traffic had an important role in addition to the road transport. Tracing the sources, a lot of data could be found, which confirmed that the local waterways were navigable, and that they were extensively used for transport of goods. A source from 1211 described the sailing of ships on the Zlatica river. According to this ancient source, Morotva Lake (southeast of Padej) contained a channel which led the ships from the Zlatica river to the Tisa river. Also, the source from 1342 described how the noble army from Bečkerke attacked the village Saint-durn on the banks of the Begej river (today's Žitište), when, in addition to the houses and warehouses in the village, the attackers raided the ships with goods, which were anchored on the shore near the village Begej. In the Middle Ages, the watercourses were primarily used to transport the rock salt from the Transylvanian mines. The first written information on the salt transport via the course of the river Moriš originated from 1183, referring to the monastery Bistra (near Arad), which disposed of three ships for the transportation of goods (3 naves saliferas) at the time. Large amounts of the rock salt were transported to the monasteries all over Sirmium and Slavonia, and on that occasion, there were probably used "shortcuts", i.e. flows of the Zlatica and the Galacka, which greatly shortened the way to the river Danube, and Srem and Slavonia areas. The transport on the water and land routes was followed by numerous fees which were charged at the predetermined locations (river crossings, bridges, piers, etc.). There were three types of fees for the land transport: tolls (*tributum viae*), bridge fee (*tributum pontis*), and ferryboat fee (*tributum portus*). Fees were also paid by the merchants who transported goods by rivers, on the boats, ferries, and barges. For these purposes, there were special docks next to the river crossings or bridges. In the thirteenth century, merchants, who were transporting their cargos of salt by the river Moriš, had to pay 20 pieces of salt per a ship. In addition to salt, the ships were transporting grain, timber, textiles, wine and other goods.

Keywords: land transport, river crossings and bridges, marketplaces, forts, river traffic; road and river tolls.

ПЕТРОВАРАДИН – "ПРЕСТОНИЦА" ЈЕДНОГ АНЖУЈЦА

Сажетак: На основу анализе наративних и дипломатичких извора, као и ставова историографије, у раду се истражује податак да је угарски краљ Карло Роберт Анжујски (1301–1342) у првим годинама XIV века, током своје борбе за угарски престо, боравио са својим краљевским двором у Петроварадину у овдашњем цистерцитском манастиру Белефонс. Аутора рада посебно интересује могућа реконструкција хронологије Карловог боравка у Петроварадину и разлози због којих је управо ово место на Дунаву одабрано да буде његово седиште. По аутору, један од разлога свакако би требало тражити у подршци српског владара, Карловог рођака и „првог суседа“, Стефана Драгутина.

Кључне речи: Петроварадин, Нови Сад, цистерцити, Карло Роберт Анжујски, Стефан Драгутин, Јохан од Виктринга, Србија, Угарска.

Кад се Дунав улије у Панонију, предео где ова европска река, попут неког средњовековног владара на властитом двору, показује сву своју раскош и моћ, погледи путописаца и бродара већ вековима се незаобилазно заустављају на, више-мање, десетак одабраних места. Једно од њих је и Петроварадин у Србији или, да будемо одређенији, Петроварадинска стена на Фрушкој гори.¹ Њен стратешки значај на окупи реке с којег се лако надзире пловидба те обезбеђује прелаз из виноводног Срема у распростраћу бачку равницу предодредио јој је судбину да од праисторијског доба буде настањена и утврђена.² И доиста, временом, мењајући име и изглед својих утврда, ово место није

¹ Преглед путописних извора даје: Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима*, Нови Сад 1976, 101–104; Међу последњим путописцима упор. Klaudio Magris, *Dunav*, Beograd 2007, 332.

² Душан Михаиловић, *Средњопалеолитско насеље на Петроварадинској тврђави*, Едиција Петроварадин, свеска II, Нови Сад 2009; Радован С. Бунарџић, *Петроварадинска тврђава до 1700. године*, Годишњак Музеја града Новог Сада 5–6, 2009–2010, 69–95.

губило на значају, о чему сведочи његова историја сачувана у писаним изворима и остацима материјалне културе.

Једна од занимљивих епизода из богате прошлости Петроварадина која нас је и потакнула да приступимо писању овог рада односи се на доба када је почетком XIV века свој владарски двор у овдашњем цистерцитском манастиру Белефонс сместио краљ, заправо тада само један од краљева-претендата на угарски престо, Карло Роберт Анжујски (1301–1342). Овај изданак француске владарске куће, њене бочне гране напуљских Анжујаца,³ након подужег периода борбе постаће законити (1310) и стварни (1323) владар и оснивач анжујске династије у Угарској.⁴ Изнете уводне напомене откривају и шири видокруг ове теме: представу о Петроварадину као резиденцији владара, чиме би се овај град придружио одабраним средњовековним местима Панонске низије подигнутим на Дунаву, попут Беча, Братиславе, Вишеграда, Будима, Београда или Смедерева. Или пак питање због чега се двор „угарског краља“ Карла Роберта након Castello dell’ Ovo у Напуљу сместио у данашњем Петроварадину, унапред знајући да, за разлику од путника намерника, ово утврђено место на великој реци у јужним областима тадашње Угарске пажњу апулијске пратње и угарских татора младог краљевића није привукло само због свог положаја и лепоте фрушкогорског крајолика.⁵

Истине ради, да је Петроварадин извесно време био престоница једног Анжујца добро је позната чињеница у историографији. Барем код аутора који су писали о цистерцитском манастиру Белефонс (Дамјан Фуксхофер – Мор Цинар, Мелхиор Ердужхељи, Видор Патаки, Ференц Херваи, Миклош Такач),⁶ Петроварадину и његовој тврђави

³ Émile Léonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954, (Tableau II–V) 520–521.

⁴ Károly Róbert emlékezete, A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc, A képanyagot Marosi Ernő válogatta, Budapest 1988 (= Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*), 7–50; Pál Engel, *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Századok, 1988, 89–146.

⁵ О Фрушкој гори као регији у средњем веку: Снежана Божанић, *У средњем веку*, у: Динко Давидов и др., *Фрушка гора*, Београд 2007, 119–148.

⁶ Damiani Fuxhoffer, *Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo*, recognovit et auxit Maurus Czinár, II, Vindobonae et Strigonii 1869, 78; Menyhért Érdűhelyi, *A Pétervárad apátság*, A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat. Évkönyve, 7 (1891), 150–151; Vidor Pataki, *A pétervárad ciszterciek a középkori Kelenföldön*, A ciszterci rend budapesti Szt. Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Közzétette Brisits Frigyes,

(Јакоб Руп, Радован Бунарџић)⁷ или о добу владавине Карла Роберта у Угарској (Фердинанд Кнауз, Јанош Карачоњи, Антал Пор, Ђула Кришто – Ференц Мак, Петар Рокаи, Енико Чуковић).⁸ У то смо имали прилику да се уверимо истражујући животопис још једног „Гала“, Карловог верног сарадника и пратиоца од његових раних напуљских дана, потоњег угарског палатина Филипа Другета (1321–1327).⁹ Будући да начелно нисмо од оних који су склони препричавању одавно утврђених историографских чињеница као такозваног властитог открића, већ тада нам се учинило да „Карлов боравак у Петроварадину“ ипак заслужује једну нову расправу. С идејом да би се на тај начин могла упоредити и у крајњем циљу допунити сазнања наших претходника о овој теми. Понајпре, у погледу кључних извора и њихове рецепције, могуће реконструкције хронологије боравака, такође о још једном од кључних разлога због којих се, по нама, Анжујац зауставио управо на овом месту. Коначно, верујемо да би то био скроман прилог историји Петроварадина и Новог Сада.

Прилике у којима се Карло Роберт почетком XIV века нашао у Угарској важне су помена, пре свега због бољег разумевања наше теме. Наиме, 14. јануара 1301. године у Будиму је „неочекивано“ умро угарски краљ Андрија III Млечанин (1290–1301). С њим се дефинитивно угасила мушка лоза династије Арпадовића. У том тренутку његов млади супарник, дванаестогодишњи Карло Роберт, већ се налазио у Угарској. Он је у августу из Барлете у Апулији преко

Budapest 1942, 36; L. Ferenc Hervay, *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*, Bibliotheca Cisterciensis, 7, Roma 1984, 136; Miklós Takács, *A békakúti/péteváradai ciszterci monostor*, Újvidék 1989, 32.

⁷ Jakab Rupp, *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetesebb városok, helységek s azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyéik szerint rendszerezve*, III, Pest 1876, 29; P. С. Бунарџић, *Петроварадинска тврђава*, 84.

⁸ Ferdinandus Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, tomus II, Stigonii 1882, 447; János Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I, Budapest 1900, 341; Antal Pór, Gyula Schöner, *Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)*, A magyar nemzet története, szek. S. Szilágyi, Budapest 1895, 9–10; Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 15; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 94; Enikő Csukovits, *Az Anjouk birodalma 1301–1387*, Magyarország története, 5, Budapest 2009, 20.

⁹ Ђура Харди, *Присуство породице Другет на тлу јужне Угарске током прве половине XIV века*, Споменица Историјског архива „Срем“, 9, 2010, 11–23; Đura Hardi, *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novi Sad 2012.

Јадранског мора стигао у сплитску луку где га је дочекао најмоћнији хрватски великаш и анжујски присталица бан Павле Шубић. Следећих месец-два Карло се с пратњом задржао у Сплиту да би након тога био спроведен у Загреб, где су га преузеле његове присталице из реда угарских великаша да би уз њихову помоћ краљу Андрији преотео престо.¹⁰ Подухват наизглед није био немогућ јер је тадашњи угарски краљ, и сам странац, родом из Венеције, имао озбиљних потешкоћа с осиљеним великашима, такозваним олигарсима, од чије је подршке или непријатељства зависио његов положај. На неизвестан и опасан пут у Угарску краљевића-дечака су упутили његови деда и баба, напуљски краљ Карло II и краљица Марија Арпадовић. На анжујском двору, наиме, Андрију III су од почетка његове владавине држали за незаконитог узурпатора, сматрајући да угарски престо после смрти краља Ладислава IV Куманца (1272–1290) припада његовој сестри, напуљској краљици Марији. Андрија III Млечанин био је унук угарског краља Андрије II (1205–1235) и његове треће жене, Италијанке Беатриче Есте. Његов отац Стефан родио се као посмрче изван Угарске, где се краљица удова Беатриче склонила бојећи се свог пасторка Беле IV (1235–1270). Наиме, на угарском двору бременита краљица Беатриче је после смрти свог мужа била оптужена да носи дете које је плод браколомства. Ипак, када је после толико времена 1290. године у Угарској умро Ладислав IV Куманац без наследника, предузимљиви принц Андрија, родом из Венеције, где се његов отац приженио у угледну патрицијску породицу Морозини, одлучно је иступио као једини преостали мушки члан династије.¹¹ На другој страни, самоуверена краљица Сицилије Марија Арпадовић је своје надасве титуларно право на Угарску у међувремену у виду краљевског наслова пренела на свог сина Карла Мартела, а када је овај 1295. године умро – на унука Карла Роберта.¹²

Примивши вести о смрти Андрије III, присталице Карла Роберта су свог штићеника спровеле у Острогон где га је првих месеци 1301. године изабрани, мада не и посвећени, острогонски надбискуп Гергељ

¹⁰ Основни извор за долазак Карла Роберта у Угарску представља: *Micha Medii de Barbazanis, Historia, Scriptores rerum Hungaricarum, Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, III, Vindobonae 1748, 638. Упор. Ђ. Hardi, *Drugeti*, 81–83.

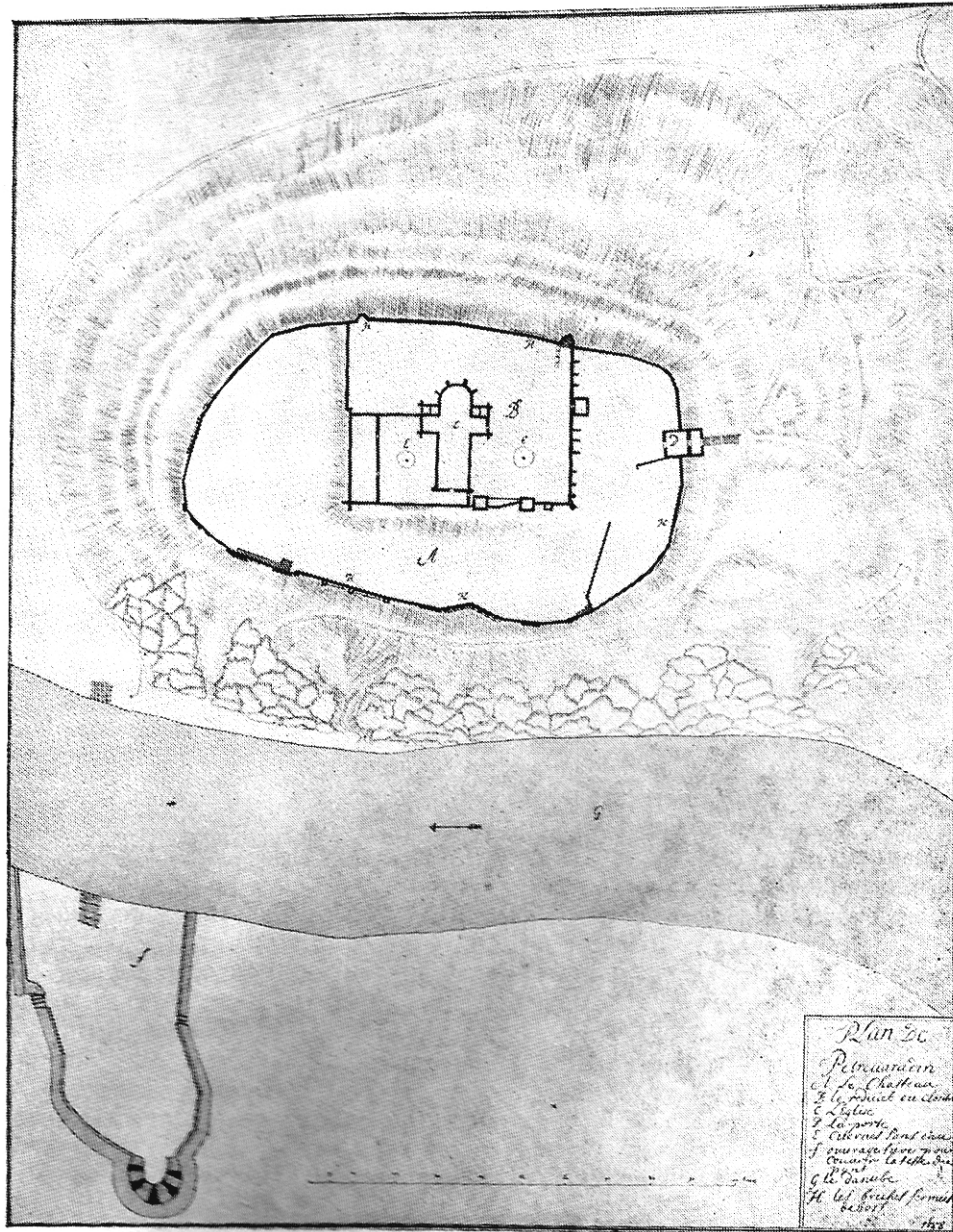
¹¹ Gyula Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, t. II, Budapest 1899, 392–393, 413–468.

¹² Bálint Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290–1403*, Roma 1938, 88–92; É. Léonard, *Les Angevins*, 180, 196–197; Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 7–11.

(Гргур), одраније човек анжујске странке, крунисао за краља. Поред тога што Карло није био окруњен у Стоном Београду (Székesfehérvár) где су по обичају крунисани угарски владари, нити с правим инсигнијама – такозваном „круном Светог Стефана“, још већи проблем представљала је околност да је постао „краљ“ само једне мале странке великаша који су своја упоришта имали на крајњем југу државе. Већина црквених и световних барона Угарске Карла није признала за владара, јер су га сматрали за кандидата Римске курије преко којег се папа уплео у унутрашња питања њихове земље. Стога се много значајнија група барона, наравно придобијена даровима и политичким привилегијама, определила за другог кандидата, по женској линији такође потомка Арпадовића, сина чешког краља Вацлава II, једанаестогодишњег Вацлава који је био заручен са ћерком Андрије III. Млади Пшемиславић је у лето 1301. године у очевој пратњи стигао у престони Будим, а потом је 27. августа крунисан у Стоном Београду. Додуше ни његово устоличење није изведено по свим прописима јер је са церемоније изостао острогонски надбискуп којем је припадала кључна улога у чину крунидбе. Суштина проблема, међутим, како то обично бива, није се крила у церемонијама. Већ је угарски хроничар оштроумно приметио да је један део државе 1301. године за краља прогласио Карла, други Венцела али само по имену, не и по делима, јер у стварности они нису имали краљевску власт.¹³ У таквим условима Карло Роберт је своје прво значајније упориште, након „повлачења“ из несигурног Острогона који је недуго након тога био заузет од стране великашке породице Кисеги, опредељене за чешког краља, пронашао на југу државе, а свој двор је по свему судећи сместио у удаљени и безбедни манастир Белефонс.¹⁴

¹³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, tomus I, Budapest 1937, 481; *Képes Krónika (Chronicon Pictum)*, ed. Dercsényi Dezső, Csapodiné Gárdonyi Klára, Mezey László, Geréb László, I, Budapest 1964, 170.

¹⁴ Преглед првих година владавине Карла Роберта дају: Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 11 и даље. За хронологију Карловог првог крунисања (и могући итинерар пре крунисања који би, што се нас тиче, ипак требало примити с резервом): Ferdo Šišić, *Studije iz historije anžuvinske dinastije*, Vjesnik Kraljevskog-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog Arkiva (= Vjesnik ZA), III, Zagreb 1901, 8–15.

Основа (некадашњег средњовековног) града Петроварадина из 1688. године (Из збирке карата Ратне архиве у Бечу), преузето из:
Војводина, од најстаријих времена до Велике сеобе, I,
 издање Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1939, 303.

Цистерцитски манастир у данашњем Петроварадину – Белефонс или буквално Белин извор (у изворима: Belaefons; Belae Fons; Monasterium Bele fontis)¹⁵ – основао је угарски краљ Бела IV вероватно 1234. године. Од средине XIV века у писаним изворима опатија постојано преузима име Петроварадин (Monasterium Waradino Petri), по месту Варод тј. Варадину и имену његовог некадашњег господара жупана Петра. Петар је због учешћа у убиству краљице Гертруде, Белине мајке и супруге Андрије II, 1213. године био осуђен на смрт а његови поседи су прешли у руке краљевске породице. Под Варадином се у почетку подразумевало насеље на левој обали Дунава на месту данашњег Новог Сада које је захваљујући оснивачу цистерцитског манастира припало манастирским поседима. По свему судећи, идентично име пренело се и на тврђаву и насеље на сремској страни (или већ обрнуто, скоро да је немогуће прецизно рећи на основу расположивих извора) где је био подигнут првобитни манастир и потом, након најезде Монгола, у другој половини XIII века вероватно нова тврђава и манастирски комплекс, повезани с бачким местом уносном скелом.¹⁶ Управо је скела давала ритам привредном животу и повезивала у природну целину два насеља која данас идентификујемо као Петроварадин и Нови Сад.¹⁷

Сем што су средњовековну европску цивилизацију задужили унапређењем пољопривреде, између осталог садњом винове лозе, производњом вина и сирева,¹⁸ у нашем случају, марљивим и писменим цистерцитима историографија би требало да се захвали на податку о боровку Карла Роберта у опатији Белефонс. Ову драгоцену вест у свом

¹⁵ У мађарској историографији име се углавном користи у преводу: Belákút (Белакут).

¹⁶ Петер Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 140–141, 162–163.

¹⁷ Најпотпунији преглед извора за варијанте имена Белефонс даје: L. F. Hervay, *Repertorium*, 133–140; За историјску географију и топонимију цистерцитског манастира, Петроварадина и Новог Сада: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894 (репринт 2002), 42–48; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894, 141; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1 kötet, Budapest 1963, 130–131; Петар Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада*, ЗМСИ, 11, 1975, 105–110; М. Takács, *A belakúti/péteváradai cisterci monostor*, passim.

¹⁸ За основне податке и преглед литературе о цистерцитском реду упор. одредницу групе аутора *Zisterzienser, -innen*, *Lexikon des Mittelalters*, CD- ROM Ausgabe, Verlag J. B. Metzner 2000 (= LexMA), 9, 632–650.

„шестокњижном“ делу *Liber certarum historiarum* записао је Johannes Victoriensis, тј. Јохан од Виктринга (Johann von Viktring; умро између 1345. и 1347), учени опат истоименог цистерцитског манастира у Карантанији. Јохан беше пореклом изгледа из Лотарингије – области Меца. Захваљујући свом делу, постао је један од најзначајнијих позносредњовековних историографа овог дела Европе. Што се обиља података тиче, овај аутор је очекивано током излагања светске историје био наклоњен реду цистерцита и владарској кући Хабзбурговаца.¹⁹ Мада су данас идентификоване три редакције Виктринговог дела, испрва је у историографију његов рад ушао захваљујући такозваној (хроници) *Anonymi Leobensis chronicon* коју је под тим именом, приписавши је погрешно „Анониму“ из манастира Леобен, 1721. године публиковао велики аустријски филолог и историчар, бенедиктинац Хијероним Пец (на основу кодекса *Claustroneoburgensis*).²⁰ За научнике је остало отворено питање да ли је посреди још једна, такозвана четврта редакција Виктринга или је та хроника настала као компилација, махом на основу његовог дела. У међувремену, захваљујући расположивим рукописима, хроникеру Јохана од Виктринга публиковао је 1843. године Јохан Фридрих Бемер, да би након њега 1909. године најпотпунију критичку реконструкцију овог дела сачинио Федор Шнајдер.²¹ Срећом, питање судбине дела средњовековног писца из Виктринга не „угрожава“ суштину нашег истраживања већ је занимљиво да би се разумело потоње историографско тумачење вести везаних за резиденцију Карла Роберта.²²

¹⁹ Siegfried Haider, *Johann von Viktring*, Neue Deutsche Biographie (= NDB), 10, 1974, 574 (<http://www.deutsche-biographie.de/pnd119559552.html>); Heinz Dopsch, *Johann v. Viktring Abt v. Viktring*, LexMA, 5, 519–520.

²⁰ *Anonymi Leobensis Chronicon*, ed. Hieronymus Pez, *Scriptores rerum Austriacarum* (= Pez, SS. rer. Austr.), I, Lipsia 1721, 755–966. Нама доступно само у изводу, код: Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae* (= Gombos, *Catalogus*), Budapestini 1938, 266–280.

²¹ *Iohanes Victoriensis 1211–1343*, ed. Joh. Fridrich Boehmer, *Fontes rerum Germanicarum, Geschichtsquellen Duetschlands* (= Boehmer, *Fontes rer. Germ.*), I, Stuttgart 1843, 271–450; *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certrarum*, ed. Feodorus Schneider, *MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim* (= SS. rer. Germ.) [36,1], Hanovere et Lipsiae 1909.

²² Детаљније о проблему рукописа дела Јохана од Виктринга и такозваног Анонима из Леобена, уз преглед литературе: Alphons Lhotsky, Thomas Ebendorfer, *Chronica*

Први ко је марљивим читањем Пецовог издања такозване хронике *Anonymi Leobensis* приметио значај вести о боравку Карла Роберта у цистерцитском манастиру Белефонс и унео ју у своје дело, био је један од великих историчара овог реда, ерудита и просветитељ, аустријски цистерцит Хризостом Хантхалер (1690–1754).²³ Како је касније приметио један други историчар реда, Видор Патаки, на Хантхалерово откриће, потом, позивали су се многи.²⁴ Временом је ипак постало јасно да је првобитни извор за гостопримство петроварадинских цистерцита указано Карлу Роберту заправо био *Johannes Victoriensis*.²⁵ А он је, мада сумарно приказује догађаје са четиридеценијске дистанце,²⁶ био веома добро обавештен о кључним политичким догађајима у Угарској у годинама након смрти краља Андрије III (1301). Имао је сазнања о појави три краљевска противкандидата – Отона Баварског, Венцела Чешког и Карла Роберта, њиховом сродству с изумрлом династијом Арпадовића, Отоновом заробљавању и бежанији, затим одлучном деловању папске дипломатије у корист Анжујца те одустајању чешког краља који је вратио свог сина у домовину. У продужетку описа угарских прилика Јохан од Викtringа записао је следеће:

„Карло је доиста у манастиру цистерцитског реда Белефонтис живео, подносећи многа опасна и неповољна [времена], све дотле док моћ непријатеља не постаде опадајућа, а он снажно краљевску власт прими.“²⁷

Austriae, MGH, SS. rer. Germ. N.S., 13, 1967, XXVIII–XXX; F. Schneider, *Praefatio*, MGH, SS. rer. Germ., [36,1], VII–XV; S. Haider, *Johann von Viktring*, 574.

²³ R. P. Chrysostomi Hanthaler, *Fastorum Capililiensum*, tomus II, Lincii 1754, 84; О Хантхалеру: Anna Coreth, *Hanthaler Chrysostomus*, NDB, Band 7, 1966, 641 (<http://www.deutsche-biographie.de/sfz25925.html>).

²⁴ V. Pataki, *A péterváradí ciszterciek*, 36; Такође: D. Fuxhoffer, M. Czinár, *Monasteriologiae Regni Hungariae*, II, 78.

²⁵ L. F. Hervay, *Repertorium*, 136.

²⁶ Јохан од Викtringа је писање свог дела започео 1340/1. године. Упор. S. Haider, *Johann von Viktring*, 574.

²⁷ „Karolus vero in monasterio Bele-fontis, Cysterciensis ordinis, degebat, sustinens aspera plurima et adversa, quousque adversariorum decrescente potencia regnum potencialiter est adeptus.“ *Iohannis ab. Victoriensis Liber certrarum*, ed. F. Schneider, MGH, SS rer. Germ., 36,1, (Libri III, Rec. B. D. A2. a.1290–1308), 367; Такође: *Iohanes Victoriensis*, Boehmer, *Fontes rer. Germ.*, I, 344–345; *Anonymi Leobensis Chronicon*, Pez, SS. rer. Austr., I, 881, на основу: Gombos, *Catalogus*, 279–280; L. F. Hervay, *Repertorium*, 136.

Овај садржај, да поновимо, независно од идентификације писца, постао је непосредним или посредним путем главни извор за податак о боравку Карла Роберта у Петроварадину. Међутим, у другој, стицајем околности од стране историчара до сада неразматраној редакцији хронике (по приређивачу Федору Шнајдеру реч је о такозваној (првој) *Рецензији А*), Јохан од Виктринга своја сазнања препричава нешто измењеним, али никако мање занимљивим и драматичнијим, речима:

„...син чешког краља к оцу се вратио и Карла је у невољи оставио; који је опет боравио у манастиру Беле-фонтис, живећи исувише жалосно и противно себи, очекивао је умало одлазак у разбојништво и недостојан живот, све док му срећа временом није доделила потпуну превласт над истим краљевством.“²⁸

Конечно, у овом низу прегледа извора никако не смемо заборавити још једну цистерцитску хронику писану у манастиру Цветл (Zwetll), чији аутор, истина, не помиње директно да је Карло боравио у манастиру Белефонс, али његов поуздан извештај у којем се прате прилике у Угарској иде у прилог овој вести. Вредност овог извора за наше истраживање је врло значајна, јер је писан мало раније и, наравно, независно од хронике Јохана Виктринга, мада не треба искључити логичну могућност да су се оба писца служила неким, данас изгубљеним, извором истог (белефонског) порекла. Сем тога хроничар из манастира Цветла располаже много веродостојнијом хронологијом и редоследом догађаја. Реч је о такозваној хроници *Continuatio Zwetlensis III*, која временски иде од 1241. до 1329. године. Настала је у доњоаустријском цистерцитском манастиру Цветл. Будући да је њен првобитни рукопис од XVIII века изгубљен, реконструкцију хронике сачинио је и публиковао Вилхелм Ватенбах.²⁹ У самој хроници цистерцитски писац из Доње Аустрије, под годином 1302, након што је саопштио да су угарско племство и већина грађана

²⁸ „...Bohemorum regis filius ad patrem rediit et Karolum in angustia dereliquit; qui tamen apud monasterium Bele-fontis degens misere nimis vixit et contrariancium sibi obitum raptu aliquantulum victuque tenui expectavit, quousque successu temporis prosperitas sibi eiusdem regni plenum tribueret principatum.“ *Iohannis ab. Victoriensis Liber certrarum*, ed. F. Schneider, MGH, SS rer. Germ, 36,1, (Libri III, Rec. A.1291–1307), 333; упор. овде *prefatio*, VII–VIII.

²⁹ *Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329*, ed. D. Wilhelmus Wattenbach, MGH, SS. rer. Germ, IX, ed. Georgius H. Pertz, Hanoverae 1851, 654–669; О самом делу: A. Lhotsky, T. Ebendorfer, *Chronica Austriae*, XXXV.

престоног Будима примили за краља сина чешког краља Венцела, прелази на приказ Карлове судбине:

„...и Карло, поменути дечак, оставши без икакве наде, чекао је исход догађаја у крајњим областима Угарске, подржан, саветима и помоћи, од тамошњих силнијих угарских жупана.“³⁰

Сабравши, дакле, казивање два цистерцитска хроничара, а то је ваљда први учинио Фердинанд (Нандор) Кануз³¹, историчарима није било тешко да логично створе општеприхваћену слику по којој је Карло током својих првих и најтежих година владавине уточиште пронашао на југу тадашње Угарске, сместивши своје седиште у манастир Белефонс на Фрушкој гори.³² На одлуку о месту Карловог боравка вероватно је значајан утицај имао тадашњи његов главни заштитник, моћни господар ових области, искусни барон Угрин Чак. Он је још 1300. године у Загребу преузео дечака од породице хрватског бана Павла Шубића и постао његов заштитник. На путу према Петроварадину Карло се по свему судећи извесно време задржао, како нам својим садржајем посредно открива једна каснија повеља, у Славонској Пожеги, првој краљевској тврђави која му је након смрти Андрије III била „предата у руке“ захваљујући кастелану Палу Гараију, односно стварном господару целе области Угрину Чаку.³³ У једном чланку историчар Ђула Кришто је чак констатовао, нажалост не наводећи извор, да је Угрин након Загреба, обезбеђујући му уточиште на својим поседима, препустио Карлу Вуковско утврђење (Valkó vár).

³⁰ „Interimque Karolus puer predictus non omnino a spe sua diffidens, eventum rei in extremis Ungarie partibus expectabat, potiorum de Ungaria comitum consilio rectus et auxilio roboratus.“ *Continuatio Zwettlensis III*, 660.

³¹ F. Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis II*, 447.

³² Упор. литературу у напмени бр. 8; Став историографије такође анализира: M. Takács, *A bélakúti/pétevárad ciszterci monostor*, 32, 71.

³³ 20. март 1310: „...quod cum post mortem regis Andree felicis recordacionis nostri karissimi patruelis regnum ungarie nobis debitum iure et ordine geniture adissemus, idem magister Paulus Castrum nostrum de Posoga, quod tunc idem ut Castellanus tenebat, in fiuio Zoua uocato nobis occurrens, in manus nostras statuit, nos pro domino et rege naturali recognoscens.“ *Anjoukori okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, ed. Imre Nagy – Gyula Tasnádi Nagy, (I–VII), Budapest 1878–1920 (= A), I, 196; Tadija Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I–XIV, Zagreb 1904–1916 (= Smičiklas, CDRC), VIII, 259; Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, (I–II), Budapest 1996 (= *Archontológia*), I, 393.

Карло је, по њему, током 1304. године боравио у Вуковској жупанији.³⁴ То на крају није немогуће, али ми за сада немамо разлога ни доказа да оспоримо казивање Јохана од Виктринга, иначе Карловог савременика, који објективно гледано није имао разлога да износи неистину о подужем Карловом живљењу у манастиру Белефонс. С друге стране, Угриново главно седиште, тврђава Илок на Дунаву, било је смештено, одавно је уочено, у близини Петроварадина. И мада је Петроварадин, тј. Белефонс, био црквени посед под краљевским ктиторским правом, што је свакако давало лагодност боравку владара у њему, Карло је на овом месту био окружен територијом жупанија (Сремске, Бачке, Вуковске и Пожешке) које су признавале власт „*potioris comitis*“ Угрин Чака. Тих година управо је Угрин био Карлов главни заштитник, по сведочанству бројних дипломатичких извора његов најзначајнији барон и дворски великодостојник – утицајни магистар краљевских таверника (1307–1309).³⁵ У случају напада противника Карло је овде могао да рачуна на оружану помоћ Угринових фамилијара.³⁶

*

Следеће питање које незаобилазно чека да буде размотрено јесте колико дуго се Карло Роберт задржао у Петроварадину или,

³⁴ Добар зналац дипломатичких извора насталих у Анжујском периоду, Ђула Кришто овом приликом на нашу жалост није навео извор који би указивао да је Карло боравио у Вуковској тврђави. Закључак да је током 1304. године Анжујац боравио у истоименој жупанији он даље изводи на основу једне повеље без места издавања. На основу садржаја тог документа, у којем се дарује извесни посед *Pachyntha* који је лежао у Вуковској жупанији, такву претпоставку је могуће извести, али са извесном резервом. Gyula Kristó *I. Károly király főúri elitje (1301–1309)*, Sz, 113, 1999, 44; Документ дају: Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, Budae 1829–1844 (= F), VIII/5, 26–27; Smičiklas, CDRC, VIII, 91; *Anjou-kori oklevéltár, Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, Szerk. Kristó Gyula, etc., Budapest–Szeged 1990 (= Anjou), I, бр. 675. У другом раду написаном заједно с Ференцом Маком, Кришто је заступао став да се Карло налазио у пограничним областима земље, по наративној традицији у манастиру Белакуту у Петроварадину. Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 15.

³⁵ P. Engel, *Archontológia*, I, 36, 100, 164, 199, 221, 291, 451, 470; II, 48.

³⁶ За биографију Угрин Чака и његову улогу у првим годинама владавине Карла Роберта: J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, I, 338–342; Kornél Szovák, *Ugrin Csák, у: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerkesztő Kristó Gyula, Budapest 1994, 697; П. Рокаи, *Историја Мађара*, 94.

другим речима, колико су дуго Петроварадин, овдашњи цистерцитски манастир и тврђава служили као престоница овом владару.

Одговор, приметићемо унапред, није једноставно дати. Суштински проблем у вези са овим питањем, како су већ констатовали истраживачи Карлове биографије Ђула Кришто и Ференц Мак, представља околност да од времена његовог првог крунисања у Острогону (првих месеци 1301), такорећи годинама, једва да постоје икаква обавештења о младом Анжујцу. Податак сачуван у такозваној *Илустрованој хроници*, да је Карло, у јесен 1302. године заједно са својим присталицама неуспешно предузео напад на Будим где се налазио Венцел, при чему је страдала околина града и његови виногради, представљао је тек изузетак.³⁷ Без обзира што је тада, 10. септембра, у Старом Будиму Анжујац издао једну повељу.³⁸ О ћутању извора (пored пристрасности, другом истинском непријатељу сваког историографа) најречитије сведоче скоро целогодишње празнине у Карловом итинераријуму које су симболично обележиле почетак „његове владавине“ Угарском. Дакле, морамо констатовати да током првих година XIV столећа дипломатички извори не потврђују Карлово присуство у Петроварадину.³⁹ Разлог, дакако, није то да на Карловом двору, ма где он био, нису постојали владарска канцеларија и довољно писмених људи. У најмању руку то демантује његово порекло и одрастање под сводом раскошне напуљске владарске курије, где су општа писменост, вођење администрације и финансија били на врло завидном нивоу за тадашње европске прилике, где је, коначно, дворанин и лични пријатељ Карловог оца Карла Мартела био један Данте Алигијери.⁴⁰ Ако оставимо по страни губитак извора, пре је овде била реч о томе да је положај Карла Роберта био прилично лош и да он није био у прилици да својим поданицима „свакодневно“ издаје повеље, од даровница до оних које су представљале судске исправе или наредбе. Једном речју, како је приметио Миклош Такач,⁴¹ да није било цистерцита и њихових хроничара, остали бисмо засвагда лишени

³⁷ Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 14–15; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

³⁸ F, VIII/1, 100–101; Anjou, I, бр. 279; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

³⁹ F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133; M. Wertner, *Ergänzung zum Itinerar der Karl I*, Vjesnik ZA, 1902, 270; Károly Ráth, *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*, Győr 1861 (reprint Budapest 2010), 46.

⁴⁰ Детаљније о овом писали смо у: Ђ. Hardi, *Drugeti*, 207.

⁴¹ M. Takács, *A bélakúti/péteváradai ciszterci monostor*, 32.

сведочанства о боравку Карла Роберта у Петроварадину. Дакле, и могућности да започнемо ову расправу.

Оскудна дипломатичка грађа која говори о итинерару Карла Роберта, међутим, и те како представља драгоцен материјал. Из целе 1303. године, на пример, остало је сачувано тек неколико његових повеља. Оне јасно указују да је Карло и даље боравио у „држави“ Утрина Чака и да се, хипотетички гледано, није сувише удаљавао од Петроварадина. Он је 16. септембра 1303. године у месту Томица (Thamicha) код (Славонског) Брода, сасвим могуће на путу из Пожеге, решавао један спор везан за посед Pachunta у Вуковској жупанији који је након изумирања мушке линије старих власника поклонио магистру Гергелу. Даривани племић био је одани анжујски присталица, својевремено столник Карлове рођаке, угарске краљице Елизабете Анжујске, супруге Ладислава IV, који је сада службу пронашао на Карловом двору. За Карла је успешно обавио једно посланство у Напуљ код његове бабе, краљице Марије. Због уложене тужбе било је одлучено да Гергел на име права на мираз и „четвртину“ женским наследницима поседа исплати пред Бачким каптолом 25 марака.⁴² Две недеље касније (29. септембра) Карло се већ налазио у околини Петроварадина, тачније у Ковиљу (Kobul), где је магистру Дионисију, сину Стефана Футошког, за његове заслуге поклонио футошку царину, односно скелу.⁴³ Из исте године сачувана је још једна Карлова повеља, издата без тачног датума у месту „Salamonharazta“. Реч је о даровници намењеној четворици синова некадашњег вуковског жупана Филе, предвођених најстаријим магистром Лаурентијем, којом им је владар за њихову верност као привилегију доделио потпуну судску заштиту.⁴⁴ Из садржаја документа, односно порекла дариваних племића чији је отац некад био вуковски жупан, могло би се претпоставити да се „Salamonharazta“ такође налазила на југу Угарске.⁴⁵

⁴² Anjou, I, бр. 446, 675.

⁴³ Gy. Györfy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, 220; П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву, 152; Anjou, I, бр. 451.

⁴⁴ А, I, 67; Smičiklas, CDRC, VIII, 69–70; Anjou, I, бр. 509.

⁴⁵ Ђула Кришто је за непознато место Salamonharazta, односно Шаломонхарастја, претпостављао да се налазило негде на југу Угарске, док је Фердо Шишић ово место идентификовао са Саломонфа у Шопронској жупанији или Саломонфалва у Вашкој (Железној) жупанији. У прилог Шишићевој претпоставци не иде околност да су области западне Угарске биле под влашћу великашке породице Кисеги која је подржавала Карлове супарнике. Gyula Kristó, *A rozgonyi csata*, Budapest 1978, 17;

Први дипломатички извор који непосредно сведочи о боравку Карла Роберта у Петроварадину односи се тек на његову судску исправу, издату у овом месту (in Varadino Petri) 1. септембра 1308. године.⁴⁶ Том приликом пред краљем и господарем лично су се појавиле странке у спору – два његова фамилијара, *јувенуса* краљевског двора: Петар, син Пала, и Пал, син Дионисија, тужећи Лаурентија, сина Филе (по свему судећи истог оног племића који је био адресат повеље из 1303. године) да је без њиховог знања и пристанка дао у залог део њиховог поседа који се звао „Pochenta“, док је овај то негирао.⁴⁷ Овај поуздани податак о Карловом боравку у Петроварадину првог дана септембра 1308. године иде у прилог доста раширеном мишљењу у историографији да је Анжујац од 1300/1. године па све до 1307. године,⁴⁸ односно 1308, живео, тј. углавном боравио, у цистерцитском манастиру Белефонс.⁴⁹ Наравно, овај закључак историчари су првенствено извели на основу незаобилазног извора, Јохана од Виктринга. Из његовог описа угарских догађаја произлази да се Карло у Белефонсу задржао више година. Хроничар приступа опису Карловог пребивања у Петроварадину тек након што је у неколико речи приказао деловање његових супарника – одустајање и повратак Вацлава Чешког у домовину, а пре тога се још осврнуо (додуше не стављајући овај догађај у одговарајући хронолошки редослед) на злу судбину другог Карловог противкандидата, Отона Баварског.

Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 14–15; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133; Остаје питање да ли се Лаурентије и његов отац некадашњи вуковски жупан Фила (Филип ?, вуковски жупан 1265/66–1267, у том случају обојица угледни великодостојници последњих Арпадовића) могу идентификовати с представницима племићке породице која је била власник поседа и тврђаве Корођ у Вуковској жупанији по којој су касније добили име (Корођи). Ову могућност, и поред противречности у погледу познатих имена тројице Лаурентијеве браће из породице Корођи и наведених имена у Карловој повељи из 1303. године, не треба искључити. Упор.: Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 1000–1301, Budapest 2011, 220, 302; Pál Engel, *Kórogyi, Középkori magyar genealógia*, Arcanum adatbázis kft 2001, CD-rom.

⁴⁶ Упор. F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

⁴⁷ A, I, 155–156; Anjou, I, бр. 132.

⁴⁸ J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, I, 341.

⁴⁹ D. Fuxhoffer, M. Czinár, *Monasteriologiae Regni Hungariae*, II, 78; J. Rupp, *Magyarország helyrajzi története*, III, 29; M. Erdújhelyi, *A Pétervárad apátság*, 150–151; V. Pataki, *A pétervárad cisterciek*, 36; M. Takács, *A bélakúti/pétervárad cisterci monostor*, 32; P. С. Бунарцић, *Петроварадинска тврђава*, 84.

Познато је да је чешки краљ Вацлав II, незадовољан положајем свог сина Вацлава, у јуну 1304. године, на челу велике војске предузео поход на Угарску не би ли оснажио његов положај. Али када се уверио у самовољу и превртљивост великаша, он је сина и наследника заједно с краљевским инсигнијама из Будима, у првој половини августа, демонстративно вратио у Праг.⁵⁰ Већ наредне године умро је Вацлав II и наследио га је син – Вацлав III. Закупљен приликама у Чешкој и Пољској чије је круне такође носио, Вацлав III је своја права на Угарску, заправо краљевску круну, препустио баварском војводи Отону Вителсбаху, још једном претенденту на угарски престо и потомку Арпадовића. Отон се у Угарској појавио крајем 1305. године да би уз помоћ својих присталица, првенствено породице Кисеги, моћних господара западних области државе, у Стоном Београду био крунисан за краља. У Угарској је деловао све до лета 1307. године када је, позван у госте код свог несудебног таста ердељског војводе Ладислава Кана, на превару пао у заробљеништво из којег је након неколико месеци успео да се избави и побегне из земље. У међувремену, 4. августа 1306. године у својој земљи беше убијен Вацлав III, а Карло Роберт је тек 1307. године, стицајем срећног развоја догађаја, остао једини „краљ“ на политичкој позорници Угарске. У лето 1307. године на његову страну је прешао престони Будим, а у јуну 1309. године, захваљујући дипломатској умешности папског легата Гентилиса, Карло је био и по други пут крунисан, и барем формално признат за владара од већине угарских великаша.⁵¹ Ако овом расплету и хронологији догађаја додамо Виктрингове речи да се Карло задржао у Белефонсу све док моћ непријатеља није ослабила, а он стекао превласт над краљевством, онда је одређивање горње границе његовог боравка на 1307. или 1308. годину од стране истраживача овог проблема било сасвим разумно. Пут овој хронологији утро је већ средином XVIII века Хризостом Хантхалер, лаконски констатујући на

⁵⁰ Josef Šusta, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, České dějiny II.1. Praha 1935, 633–635; Karel Maráz, *Václav III. 1289–1306. Poslední Přemyslovec na českém trůně*, České Budějovice, 41–43; Libor Jan, *Václav II. Král na stříbrném trůnu*, Praha 2013, passim. (Захваљујемо се проф. Јану Либору на уступљеном рукопису његове књиге која се налази у штампарији, као и за помоћ око прибављања чешке литературе.)

⁵¹ B. Hóman, *Magyar történet*, II, 46–53; Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 17–20; G. Kristó, *I. Károly király főúri elitje*, 40–61.

основу цистерцитских извора да је Карло живео у Белефонсу готово девет година (*novem propemodum annis*).⁵²

Ипак, како су године прве деценије XIV века пролазиле, тако је остало сачувано више повеља које су бациле ново светло на итинерар Карла Роберта. Појава је била повезана с постепеним ширењем његовог политичког утицаја и пре свега подршком коју је Анжујац добио од великаша који су владали северним-североисточним областима земље, испред свих два палатина⁵³ и обласна господара, Амадеја Абе и Роланда Ратота.⁵⁴ На крају, из Петроварадина у пограничној области Срема није се могло утицати на прилике у средишту државе. Карло и његова пратња су стога, разумљиво, чекали на повољни тренутак када ће своје деловање пренети у северне области Угарске. То се збило, можемо слободно рећи, у пролеће 1304. године. Наиме, Карло се 22. маја 1304. године већ налазио у Хевешкој жупанији, где је близу тврђаве Хаснош (североисточно од Пеште према Егеру) свом верном присталици, поузданом изасланику, магистру Бенедикту, сину жупана Budo de Gezh, издао даровницу за један посед.⁵⁵ Утврђени Хаснош је припадао великашком роду Ратот који га је и подигао, а појава Карла у овом крају најлогичније се могла објаснити гостопримством које му је овде указао палатин Лоранд Ратот.⁵⁶ Ако томе додамо да се Карлова даровница издата магистру Бенедикту односила на извесни посед „Loak... in comitatu Sirmiensi existentem“, стиче се утисак да је пут из Срема на север био предузет

⁵² „Carolus Robertus institutus Rex Ungariae, sed a plurimis non receptus, tametsi diademate sacro dudum inauguratus esset, novem propemodum annis, quibus aemulos Venceslaum Bohemum, et Ottonem Bavarum ferre debuit, in hoc Cisterciensi Belae Fontis Coenobio degebat, sustinens aspera plurima et adversa: quosque decrescente adversariorum potentia Regnum potentialiter est adeptus.“ R. P. C. Hanthaler, *Fastorum Capiliensium*, II, 84.

⁵³ По правилу палатинско достојанство је било недељиво, а његов носилац постављен од владара имао је надлежност и власт на целој територији државе. Међутим, околност да су током прве деценије XIV века у Угарској постојала истовремено два, односно чак четири палатина, говори о анархији и вишевлашћу који су владали. Упор.: P. Engel, *Archontológia*, I, 1–2; B. Hóman, *Magyar történet*, II, 54–55; P. Engel, *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Sz, 1988, 94.

⁵⁴ Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 16.

⁵⁵ A, I, 80–82; Anjou, I, бр. 611; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

⁵⁶ Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 15–16.

„релативно недавно“ и да су га пратили и текући послови краљевске канцеларије.⁵⁷

Овај суд изrekli смо знајући за још један врло важан документ који употпуњује хронологију Карловог пресељења у горње жупаније Угарске. Заједно са својом пратњом и канцеларијом Карло се 6. маја 1304. године још увек налазио у Футогу (in Futog; приметићемо, опет у околини Петроварадина). Те мајске среде је шеснаестогодишњи краљ верном племићу магистру Гергељу, сину Николином,⁵⁸ којег је за стално желео да задржи на свом двору (због предстојеће селидбе на север ?!), издао повељу у којој га је заједно с његовим фамилијарима, слугама и поданицима наградио изузимањем испод власти свих државних судија, посебно помињући суце у Вуковској жупанији, као и палатина, при чему га је ослободио и од свих текућих спорова и ранијих пресуда.⁵⁹ Да закључимо, Карло Роберт је напустио југ Угарске, а тиме вероватно и своју резиденцију у Петроварадину, после 6. маја 1304. године, да би се већ 22. маја налазио у области жупаније Хевеш.

Наредни датум који сведочи о месту Карловог боравка односио се на 24. август 1304. године,⁶⁰ када се Карло у пратњи својих црквених и световних барона у Пожуну састао са својим братом од стрица, сином немачког краља Алберта, аустријским војводом Рудолфом Хабзбуршким, да би склопио савез против чешког краља. Само неколико недеља раније Венцел II се повукао из Угарске, а охрабрена Карлова странка је сада уз помоћ Хабзбурговаца планирала напад на Чешку (до којег ће ускоро и доћи). Списак Карлових барона који су били наведени приликом склапања савеза у Пожуну указивао је

⁵⁷ За неко будуће истраживање остаје идентификација магистра Бенедикта, сина жупана Budo-a de Gezth. Његове службе и заслуге описане у даровници откривају да је реч била о још једном поузданом племићу у служби Карла Роберта који је био учесник више дипломатских мисија предузетих у Напуљ, као и преговора вођених с Хабзбурзима. А, I, 80–81.

⁵⁸ Вероватно се овде радило о истом оном магистру Гергељу – столнику бивше краљице Елизабете Анжујске и Карловом изасланику у Напуљ који се помиње у његовим сачуваним повељама из 1303. и 1304. године у вези с даривањем поседа Пахунта (Pachyntha, Pahunta). Интересантно је да се тих година у малобројним Карловим повељама јавља заправо један те исти круг људи и поседа, што би се могло повезати с његовом још увек ограниченом влашћу и малим бројем непосредних поданика. О томе смо већ говорили. Упор. раније излагање.

⁵⁹ Anjou, I, бр. 603.

⁶⁰ F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

не само на круг угарских великаша који су га подржавали, том приликом пратили и били чланови његовог краљевског савета, већ је, у извесној мери одступајући од уобичајеног навођења достојанственика по хијерархији њихових титула, откривао редослед његових главних заштитника и политичких покровитеља. Наиме, после карактеристичног помена црквених великодостојника, острогонског и калочког надбискупа са још четири бискупа, међу световним баронима прва три места припала су магистру Угрину (Чаку), палатину Амадеју (Аби) и палатину Лоранду (Ратоту).⁶¹ О искусном Угрину, на првом, и Лоранду, на трећем месту, већ је било речи, али по свему судећи, те 1304. године, Карлов главни политички покровитељ је постао палатин Амадеј Аба који је после Угрин Чака преузео бригу о краљу-дечаку. Навођење Угрин испред палатина Амадеја вероватно је одражавало (донедавно) постојеће стање ствари и пре свега било израз респекта према старом Угрину од кога је зависила Карлова сигурност у претходном периоду.⁶²

На другој страни, више чињеница указивало је на промену Карловог боравака. Насупрот устаљеном мишљењу у историографији, на Карлову селидбу на север и проналажење нових заштитника први су аргументовано скренули пажњу Ђула Кришто и Ференц Мак. Ови историчари су закључили да су после Угрин Чака, у својим утврђењима смештај и заштиту Карлу Роберту обезбедили Амадеј Аба и Лоранд Ратот. Уједно, ови великаши су најкасније до 1304. прешли на страну Анжујца. Карло се, по њима, у периоду од 1303. до 1307. године налазио у утврђењу Генц (Gönc) у Абаујској жупанији, тридесетак километара јужно од града Кошица, уживајући гостопримство Амадеја Абе.⁶³

Без обзира што није сачуван ниједан Карлов документ издат тих година у Генцу који би непосредно потврдио његов боравак у овој тврђави, кључно обавештење о томе пружа једна много касније издата повеља Карла Роберта. Када је 1326. године издао једну даровницу некадашњем кастелану Генца, а сада фамилијару и великодостојнику палатина Филипа Другета, магистру Иштвану званом Апрод, Карло се присетио заслуга овог верног племића. По Карловим речима, Иштван се јуначким делима доказао већ у његово дечачко доба када је он са

⁶¹ F, VIII/1, 158–160; Anjou, I, бр. 327–328.

⁶² Упор. G. Kristó, *I. Károly király főúri elitje*, 44.

⁶³ Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 15–16; G. Kristó, *A rozgonyi csata*, 20.

својом пратњом боравио код палатина Амадеја. Тада су се житељи Кошица и Спиша подигли против њега и под заставом чешког краља напали на Генц, али их је Иштван победио, а заробљену заставу чешког краља је послао за њим, који се у то време заједно с некима од својих барона налазио на путу „in Rutheniam” (у Галицију) где је ишао по своју младу.⁶⁴ Ови догађаји су се по свему судећи одиграли у лето 1304. године када је Венцел II с великом војском стигао у Угарску. Појава чешког краља је вероватно охрабрила његове присталице, Сасе и друго немачко и валонско становништво настањено у рудним благом богатом Спишу и Кошицама, да под чешким барјаком, могуће и уз чешку помоћ, нападну на Генц.⁶⁵

Ако прихватимо наведену реконструкцију Карловог итинерара, он је након свадбарског повратка из Галиције на вести о одласку два Венцела у Чешку стигао у Пожун (24. августа 1304) који је био у рукама Хабзбурговаца. Већ крајем августа или почетком септембра у пратњи угарских присталица и Кумана упао је у Моравску, а након тога заједно са својим ујаком краљем Албертом Хабзбуршким продро све до Кутне Хоре. Ратовање у Чешкој потрајало је до краја октобра када су се у Бртници на чешко-моравској граници два краља и рођака растали. О неком посебном успеху овог похода није могло бити речи, сем ако изузмемо пустошење и пљачку околине Знојма и других области кроз које је протутњала угарска војска.⁶⁶ Након тога Карло Роберт се повукао у Угарску. Али, опет се упутио на североисток земље, у област свог покровитеља палатина Амадеја Абе.⁶⁷ О томе, почетком децембра, сведочи његов боравак у пограничној Спишкој жупанији, очигледно предузет да би након извојеване победе под

⁶⁴ „...puerile temporibus nobis apud Omodeum quondam pal-m existentibus cum omnibus hiis, quibus in castro Gunch ... residebamus...” и даље. Извод оригинала повеље даје Gy. Györfy, *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza*, I, 88–89 (на основу Štatny Archiv Levoča, Archiv rod. Andrassy, acta ext. Fam 66.3). У преводу на мађарски језик повеља је публикована у Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 144–147.

⁶⁵ G. Kristó, *A rozgonyi csata*; Ondrej Halaga, *Boj Košic proti oligarchii Omodejovcov a Matúš Trenčiansky*, НС, 34, 3. ч. 1986, 326–348. Углавном, опсаду Генца историчари стављају у 1304, евентуално (Халага) у 1303. годину. Gy. Györfy, *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza*, I, 106; Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 15–16, 225; Упор. преглед старије литературе код: O. Halaga, *Boj Košic*, 328–329.

⁶⁶ *Continuatio Zwetlensis III*, 660–661; Mór Wertner, *Magyar hadjáratok a XIV. században*, Sz, 1905, 422; Gyula Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988, 20–22; L. Jan, *Václav II*, passim.

⁶⁷ G. Kristó, *I. Károly király főúri elitje*, 44.

Генцом и слабљења утицаја Пшемиславовића, међу Сасима успоставио краљевско признање и власт. Тамо је Карло 7. децембра 1304. године издао две повеље, прву у месту Дравце (villa Darovch) на име потврде старих даровница двојици својих присталица, жупанима Арнолду и Јордану, синовима Детриха који су му остали верни и у тренутку када је спишка тврђава прешла под власт чешког краља,⁶⁸ а другу у самом Спишу.⁶⁹ Из 1305. године није остала сачувана ниједна Карлова повеља која би посведочила место и датум његовог боравка. Наредне 1306. године сусрећемо га у Егеру, затим Острогону, Вишеграду и тако даље...⁷⁰

И тако смо се удаљили од нашег Петроварадина. Враћајући му се, покушаћемо да резимирамо колико су дуго овдашњи цистерцитски манастир и његова тврђава били престоница младог анжујског краља. На основу до сада приказаних итинерарских и наративних извора, претпостављамо да је Карло Роберт у Белефонсу у дужем периоду, узимајући у обзир периоде одсуства, боравио од 1301. године до прве половине маја 1304. године. Тешко је рећи када је дефинитивно одлучено да се његов краљевски двор смести у Петроварадин. Свакако се то десило после његовог првог крунисања у Острогону, што се одиграло у првој трећини 1301. године.⁷¹ Такође је немогуће рећи да ли се поред Петроварадина Карло још негде дуже задржавао (можда у Пожеги или некој другој тврђави Утрина Чака?), као ни то да ли је први пут Петроварадин угледао још пре острогонског крунисања.⁷²

Из поузданог извештаја који је из Венеције 13. септембра 1301. године упутио Марио „de Mariglon“⁷³ арагонском краљу Јакову II, можемо сазнати да се Карло у лето те године, у тренутку ишчекивања доласка чешког краља са сином и великом војском у Угарску, већ налазио негде „en Sclauenia“. У то време на пропутовању за Угарску у

⁶⁸ *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, ad edendum praeparavit Vincent Sedlák, t. I–II, Bratislavae 1980–1987 (= Sedlák, RDSI), I, бр. 338; Anjou, I, бр. 668.

⁶⁹ Sedlák, RDSI, I, бр. 339; Ödön Kárfy, *A Csicseri család levéltára*, Történelmi Társulat, Budapest 1900, 390; M. Wertner, *Ergänzung zum Itinerar der Karl I*, 270; Anjou, I, бр. 669.

⁷⁰ F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

⁷¹ F. Šišić, *Studije iz historije anžuvinske dinastije*, 9–11.

⁷² На такву могућност упућује Антал Пор. Antal Pór, Gyula Schöner, *Az Anjou ház és örökösei*, 9.

⁷³ За идентитет известиоца арагонског краља: Stéphane Péquignot, *Au nom du roi, Pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291–1327)*, Madrid, Casa de Velazquez, 2009, 114–115.

Венецији је боравио папски легат, монах доминиканац (Никола Бокасини, касније папа Бенедикт XI), с циљем да уведе у краљевство сина краља Карла Мартела. Ипак, добро обавештен о расположењу угарских барона извештач арагонског краља је оправдано сумњао у успех мисије папског изасланика.⁷⁴ Ове вести из Венеције у лето 1301. године уклапале су се у општу слику кретања Карла Роберта коју дају цистерцитски хроничари. За Млечане као и друге прекоморске народе који су прилике посматрали из правца Јадранског мора, под Славонијом се у најширем смислу подразумевао велики словенски простор у залеђу далматинских градова који је могао да досеже све до Панонске низије.⁷⁵

Било како било, захваљујући подацима из сачуваних повеља, као и цистерцитском хроничару из Цветла, поуздано знамо да је Карло, током 1302. године, као и наредних година (1303–1304), боравио „у крајњим областима Угарске“ – Томици код Славонског Брода, Ковиљу, Salamonharaszt-и која је остала без тачне убикације и Футогу. Поткрепљени речима нашег главног и „јединог“ извора – Јохана од Виктринга, а имајући пред собом поглед на суседни Ковиљ и Футог, чини нам се да је до ових места угарски краљ најлакше стизао управо из Петроварадина. Година 1304. била је једна од пресудних на Карловом путу стицања краљевског признања. Те године он је без сумње напустио цистерците, али то није значило да се Анжујац није

⁷⁴ „E lo rey de Boemia con so figlo se apareyla con gran force et atende se ogno di in Ongaria. Un gardenal, ce fo general de li frar Predicador, pasa per Venesia a lensita de Culio, va in Ongaria per a legato e per a dourar a so potere de meter lo figlo de lo rey Carllo en lo riamе, lo qual ... en Sclauenia. No se crede, ce zo posa a devegnir ni per que lo ce li baron de Ongaria concordatamente vol lo figlo de lo rey de Boemia per so signore ni san altro rede no remase de lo rey Andreas, seno questa dona, ce a lo figlo de lo rey de Boemia.“ *Acta aragonensia, Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)*, herausgegeben von Heinrich Finke, Berlin–Leipzig 1908, 241–242. На овај извор пажњу нам је скренуо, пратећи Венцелов избор за угарског краља, Vilmos Fraknói, *Wenczel magyar király megválasztása 1301-ben*, Sz, 1914, 81–82.

⁷⁵ Михаило Динић, *О називима средњовековне српске државе*, у: *Српске земље у средњем веку*, историјско-географске студије, Београд 1978, 33–36; Такође у истој књизи: Сима Ћирковић, *Једно столеће историјско-географских истраживања средњовековне Србије*, у: *Српске земље у средњем веку*, историјско-географске студије, Београд 1978, 14; F. Šišić, *Studije iz historije anžuvinske dinastije*, 11; Упор. пример набрајања господара Sclavoniae у једном млетачком извору из 1300. године. Gusztáv Wenzel, *Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera, Magyar diplomaciai emlékek* (= Acta Extera) I, Budapest 1874, 158.

поново враћао у Петроварадин. Као на пример 1. септембра 1308. године.

*

На одлуку да Петроварадин постане седиште краљевског двора Карла Роберта утицало је (по мишљењу историографије) више чинилаца. О улози Угрин Чака, Карловог првог татора и господара области која је окруживала Петроварадин, већ смо говорили. На другом месту, заслуге за овај „избор“ требало је приписати и самим цистерцитима. Просто речено, да опат Белефонса и његово братство нису били спремни да отворе капије своје тврђаве напуљском краљевићу-претенденту и његовој пратњи, они свакако овде не би могли да рачунају на вишегодишње гостопримство. А цистерцити из Петроварадина били су без сумње присталице анжујске странке. Како је примећено, везе између опатије у Петроварадину и Анжујаца успостављене су много раније.⁷⁶ О њиховој постојаности можемо тек наслућивати, али их речито потврђује једна важна вест, посведочена у више напуљских исправа, о томе да је у октобру 1276. године на напуљском двору као изасланик угарског краља Ладислава IV Куманца боравио „*religiosus vir frater Johannes quondam Abbas Bellifanti Cysterciensis Ordinis*“.⁷⁷

Између Арпадовића и Анжујаца почетком седамдесетих година XIII века биле су успостављене блиске династичке везе и савез који је требало да подупре велике освајачке планове Карла I Анжујског усмерене према недавно обновљеном Византијском царству. Карлова ћерка Елизабета је удата за будућег Ладислава IV, док је његова сестра Марија постала супруга престолонаследника Краљевине Сицилије, будућег Карла II.⁷⁸ Због потребе одржавања блиских родбинских и политичких односа, избор једног угледног монаха из Белефонса за изасланика угарског краља на анжујском двору био је одлично решење. Наиме, без обзира на шаролико јужноиталијанско окружење, на

⁷⁶ V. Pataki, *A péterváradai ciszterciek*, 35–36; M. Takács, *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor*, 32.

⁷⁷ G. Wenzel, *Acta Extera*, I, 53–54, 98.

⁷⁸ Спољна политика Карла Анжујског и анжујско-угарске династичке везе: É. Léonard, *Les Angevins*, 57–108, 196–197; Ferenc Patek, *Árpádok és Anjouk családi összeköttetése*, Sz, 1918, 449–495; Mór Wertner, *Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 510–514, 536–540.

напуљском краљевском двору нови владајући слој државе неговао је, брижљиво и искључиво, француске и провансалске обичаје, витешку културу и језик.⁷⁹ Будући да су Белефонс или Белин извор као своју филијалу 1234. године основали француски цистерцити из манастира Троа Фонтен тј. Три извора (Trois-Fontanies) из грофовије Шампање, два братства су по природи ствари и даље одржавала везу и међусобно се помагала.⁸⁰ Можемо стога веровати да је млађа филијала у деценијама које су следиле задржала свој првобитни „галски карактер“. У таквим околностима, бивши опат Белефонса *frater Johannes*, вероватно и сам племићког порекла којем је *langue d'oïl* био матерњи или макар близак језик, могао је на најбољи начин да заступа свог краља у таквој мисији.

Колико нам је познато, током последње деценије XIII века цистерцити из Белефонса држали су се по страни политичког сукоба између Анжујаца и Андрије III Млечанина и њихових присталица. Без обзира на вероватне симпатије према својим сународницима из Напуља, они су на неки начин и очекивано признавали власт Андрије III који је, не смемо заборавити, био законито изабрани владар Угарске. Андрија је тако 1. августа 1295. године посетио угледну опатију, о чему сведочи његова повеља издата тог датума „prope Peteruaradia“.⁸¹ Након смрти Андрије III почетком 1301. године (а могуће и нешто раније, с доласком младог Анжујца у земљу), цистерцити су без колебања стали на страну Карла Роберта. Признали

⁷⁹ Peter Herde, *Karl I. von Anjou*, Stuttgart–Berlin–Köln–Meinz 1979, 76, 80–81; Giuliana Vitale, *Nobiltà napoletana della prima età Angoina, Elite burocratica e famiglia*, L'État Angevin, pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle, Roma 1998, 535–541.

⁸⁰ За оснивање Петроварадинске опатије преглед извора даје: L. F. Hervay, *Repertorium*, 133–136.

⁸¹ F, VI/1, 345; Миклош Такач сматра да су петроварадински цистерцити од краја XIII века били следбеници Анжујаца. Ипак, у светлу извора из 1295. године пре можемо констатовати да су искусне старешине манастира, без обзира на могуће симпатије, остале изван династичког сукоба и да су признавале Андрију III. На другој страни Видор Патаки, анализирајући Андријину повељу издату у Петроварадину, закључује да су последњи Арпадовићи врло ценили овај манастир и да је Андрија III боравио у њему. Међутим, после његове смрти братство манастира је од првог тренутка стало на страну Анжујаца. Према Патакију веза између Анжујаца, папства које их је подржавало и цистерцита може се препознати и у чињеници да је дворски капелан папског легата кардинала Гентилиса који је стигао у Угарску у јесен 1308. године био цистерцита, *frater Franciscus*. Упор. V. Pataki, *A péterváradai ciszterciek*, 36; M. Takács, *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor*, 32.

су га за краља и пружили му уточиште у својем манастиру. У то време на челу Белефонса стајао је опат Guilelmus (Виљем или Гијом; 1291–1315),⁸² човек чије је име недвосмислено одавало његово галско, тј. француско, порекло.⁸³ Током неколико наредних година, опат Виљем је вероватно постао Карлов стварни домаћин и „чувар“ његове скромне краљевске ризнице.

О замишљеној француској вези која нам се као снажна претпоставка створила пред очима желели бисмо да кажемо још следеће. Поред свих могућих политичких утицаја, било да су долазили од стране папства и црквене хијерархије или великаша, чини нам се да је петроварадинске цистерците и Карла Роберта, односно људе из његове мале анжујске пратње, пресудно повезивала управо та „галска нит“ и њене цивилизацијске тековине које су, почев од XIII века, биле све присутније у југоисточној и средњој Европи од латинске Ахаје, немањихке Србије до Угарске и Чешке. Дечак којем су порекло и судбина одредили да буде кандидован за владара Угарске, доспео је 1301. године у земљу која му је била у потпуности непозната и страна, а обичаји и језици овдашњих људи, словенски (посебно у Срему), мађарски или немачки махом неразумљиви. Без обзира што је поједине од тих језика сигурно учио већ у Италији.⁸⁴ Суочен с почетним неуспесима, дванаестогодишњи краљевић је доведен у Петроварадин на Дунаву – усамљено „галско острво“ у Панонији чији домаћини су му указали искрено гостопримство и с њим могли разговарати на њему најближем, француском језику. Мада Петроварадин није могао бити достојна замена за Castello dell' Ovo, велелепну напуљску резиденцију бројне анжујске владарске династије у којој је најчешће одседала и

⁸² L. F. Hervay, *Repertorium*, 139.

⁸³ У средњој Европи тог доба име *Gallicus* користило се као *nomen gentile* за људе романског језика и порекла, превасходно за Италијане, Французе, Валонце (али без националног одређења у данашњем смислу речи). С прегледом литературе о овом смо писали у Ђ. Hardi, *Drugeti*, 33.

⁸⁴ Карлова мајка, рано преминула Клеменција, била је кћи немачког краља Рудолфа Хабзбуршког. С њом је у Напуљ, кад је још као девојчица била упућена да буде одгајана на тамошњем двору као супруга престолонаследника Карла Мартела, стигла и њена немачка пратња. Такође знамо да су се у окружењу Марије Арпадовић налазили њени дворани, духовници и стипендисти приспели из Угарске. Можемо претпоставити да је Карло, по налогу бабе, почео да учи мађарски од тренутка када је одлучено да ће у будућности бити упућен у Угарску. О језицима у окружењу Карлове породице у Италији, ослањајући се на анжујске изворе, говорили смо детаљније у Ђ. Hardi, *Drugeti*, 47–48, 91–92.

Карлова породица,⁸⁵ ипак, француска средина и дух Белефонса могли су Карла подсећати на отаџбину и детињство више неголи ма која друга тврђава у тадашњој Угарској и учинити му дане који су га чекали пријатнијим и лакшим. А петроварадински дани претворили су се у месеце и године током којих је Карлов поглед са стена петроварадинске тврђаве пре био сетно окренут према далеком југу одакле је ишчекивао гласнике с охрабрујућим вестима из Напуља и Рима и у најмању руку фирентинске златнике неопходне за политичко преживљавање, а мање према северу где је у Будиму у правој престоници државе био утаборен његов вршњак и супарник Венцел.

И већ кад смо поглед из Петроварадина усмерили према југу, с разлогом ћемо се на овој страни задржати још извесно време. По нашем мишљењу, постојао је још један врло важан чинилац који је утицао на то да се Карло смести и задржи у Петроварадину. Угрин Чак је доиста био господар јужних предела Угарске који је могао да пружи заштиту Карлу Роберту. Али, ако би се од Петроварадина спустило низ јужне падине Фрушке горе, дуж Саве и Дунава започињала је моћна држава бившег српског краља Стефана Драгутина. После повлачења с престола 1282. године у корист млађег брата Милутина, Драгутин је задржао власт над северним областима српске државе да би две године касније, као угарски зет и савезник, од свог шурака угарског краља Ладислава IV добио Мачву, односно онострани Срем, пределе уз Саву укључујући Београд и североисточну Босну. Пред крај XIII века он је био владар посебне српске државе која је била приближне снаге и величине као држава његовог брата Милутина, и не без разлога српски и западни савременици су Драгутина и даље ословљавали краљевском титулом.⁸⁶

Стефан Драгутин је вишеструко био заинтересован за прилике у Угарској. Долазак на престо Андрије III Млечанина и сукоб с Анжујцима подгреван од самих угарских великаша ишао је наруку

⁸⁵ Опет упор. Ђ. Hardi, *Drugeti*, 57–58.

⁸⁶ О области, тј. држави, краља Драгутина након 1282. године: Михаило Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 123–145; Исти, *Средњовековни Срем*, у: *Српске земље у средњем веку*, 281–284; Исти, *Из прошлости Срема*, у: *Српске земље у средњем веку*, 285–288; Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 66–67; Љубомир Максимовић, *Почеци освајачке политике*, у: *Историја српског народа* (= ИСН), прва књига, Београд 2000, 437–447; Сима Ћирковић, *Унутрашње борбе почетком XIV века*, у: ИСН, I, 449, 453.

његовим интересима. Ако је својевремено био штићеник угарских краљева, Драгутин је сада постао тај који је имао значајног уплива на догађаје у Угарској која је тонула у безвлашће. Захваљујући својој супрузи краљици Катарини (Каталин), рођеној сестри напуљске краљице Марије, он је био рођак и члан угарске владарске куће, а његови синови су у случају оспоравања краљевске власти Андрије III имали скоро иста права на угарски престо као и наследници напуљске краљице. Стога су сви настојали да придобију Драгутина и његову породицу за своју ствар.⁸⁷ По слову постојећих извора, испрва је иницијатива припала Анжујцима. Напуљски краљ Карло II је 19. августа 1292. године Драгутиновом сину Владиславу, уздајући се у његову подршку, поклонио као наследни посед херцештво Славонију.⁸⁸ Дакако да у том тренутку напуљски владар и његов син, безбрижни титуларни краљ Угарске Карло Мартел, нису имали никакву власт у Славонији, као додуше ни Андрија III, који је овде тек 1294. године успео да победи непокорне великаше и у херцешки посед, којем је средиште постала суседна Пожега, уведе своју мајку Томазину.⁸⁹ Можда управо због јалових анжујских даровница, већ наредне 1293. године предузимљиви Андрија III је успео да привуче Драгутина на своју страну, оженивши његовог првенца Владислава својом рођаком, Млечанком Констанцом, унуком свог ујака и будућег славонског херцега Албертина Морозинија. Шта је том приликом угарски краљ обећао као „мираз“ Владиславу Немањићу није познато.⁹⁰

На другој страни, Немањићи ипак нису прекинули односе с Анжујцима. Не смемо испустити из вида чињеницу да је Драгутин био повезан с напуљском владарском кућом и преко своје мајке краљице Јелене, у то време господарице српских приморских земаља, која је била Францускиња и рођака напуљских краљева.⁹¹ У тренутку поласка

⁸⁷ G. Pauler, *A magyar nemzet története*, II, 437, 440, 468; Константин Лиречек, *Историја Срба, прва књига, до 1537. године* (друго, исправљено и допуњено издање, превео Ј. Радонић), Београд 1978, 192–193; У приказу Драгутиновог односа према Угарској путоказ нам је била студија Михаила Динића, *Однос краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова, Српска академија наука, Византолошки институт, 3, 1955, 49–82; Такође: С. Ћирковић, *Унутрашње борбе*, 449–461.

⁸⁸ G. Wenzel, *Acta Extera*, I, 94; Smičiklas, CDRC, VIII, 103.

⁸⁹ Attila Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik, A királynéi intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005, 171–173.

⁹⁰ G. Wenzel, *Acta Extera*, I, 419–420; Stanoje Stanojević, *Bračni ugovor srpske kraljice Konstance*, Narodna Starina, 4, 1923, 69.

⁹¹ К. Лиречек, *Историја Срба*, 181–182.

Карла Роберта у Угарску Драгутин и његова владарска породица опет су се нашли у анжујском табору. Били су обавештени о току Карлових последњих припрема, а њихови напуљски сродници су озбиљно рачунали на њихову подршку и политички утицај међу угарским великашима.⁹² На то указују два писма. Карло II се 12. јануара 1300. обратио „Magnifice principisse domine Catarine illustri regine Seruie“, „најдражој сестри нашој“, ⁹³ с молбом да се побрине да угарски барони и племство признају његовог унука Карла за господара и краља.⁹⁴ Месец дана касније, (10. фебруара) напуљски владар је обавестио своје присталице о поласку свог унука у Угарску. Међу наведенима били су и „Stephani dei gracia illustris regis Servie“ и „Catheline dei gratia illustris regine Servie“.⁹⁵

Да којим случајем ови вредни извори нису остали сачувани, уверени смо да бисмо на овом месту опет изнели тезу да је Драгутин током 1300/1. године био на страни Карла Роберта и да је избор Петроварадина за Карлову прву резиденцију морао да буде у вези с његовом подршком. За почетак, Драгутин и краљица Катарина су били Карлови блиски рођаци. За Карлов долазак у Петроварадин у овој страни Срем након његовог првог крунисања, они су морали да буду унапред обавештени, чак и питани. То је пре свега било безбедносно питање. Како смо већ рекли, Карло је уточиште нашао на територији свог првог угарског заштитника, великаша Угрин Чака. Међутим, у залеђу Угринове области и самог Петроварадина, да ли римском калдрмом преко Фрушке горе или још брже низводно Дунавом, налазила се држава краља Драгутина који је располагао неупоредиво већом војском неголи господар Илока. Хипотетички посматрано, у случају озбиљнијег напада присталица чешког краља на Петроварадин, Драгутин је увек могао да притекне у помоћ свом младом рођаку, а у прекој опасности и да му у својој земљи обезбеди сигурно уточиште.⁹⁶ Насупрот томе, у случају непријатељских односа између искуснијег Драгутина и Карла Роберта, коњица српског краља

⁹² О томе детаљно говори: М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 57.

⁹³ „carissime sorori nostre“, да ли је адресант овог писма заправо била напуљска краљица Марија, а да је потоњи исписник регесте (Карло де Лелис) направио грешку ?!

⁹⁴ Franjo Rački, *Rukopisi tičući se južnoslovenske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU, XVIII, 1872, 223; G. Wenzel, *Acta Extera*, I, 422; Smičiklas, CDRC, VIII, 363.

⁹⁵ F. Rački, *Rukopisi*, 223; Smičiklas, CDRC, VIII, 367; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 57.

⁹⁶ Можда у Београду или тврђави Мачви.

могла је да без већих препрека, за дан-два, допре до Петроварадина и озбиљно запрети „угарском краљу“. До таквог развоја догађаја ће заправо, након извесног времена, и доћи, али Карло тада више неће боравити у овим крајевима.

Свесни да имају исто право на упражњени угарски престо као и други претенденти, краљ Драгутин, односно краљица Катарина и њихов син Владислав нису 1301. године стали уз Анжујце тек зарад рођачке љубави. Драгутина у том тренутку нису у тој мери заокупљале прилике у Угарској, колико питање нерешених односа с братом Милутином. Да се присетимо, када се 1282. године на сабору у Дежеву Драгутин због озледа задобијених од пада с коња повукао са српског престола у корист млађег брата, било је договорено да ће Милутина, када томе дође време, наследити Драгутинов син Владислав. Како је време пролазило, бивало је све очигледније да Милутин неће поштовати овај споразум. Милутиново приближавање Византији, потврђено мировним уговором и склапањем брака са Симонидом, ћерком византијског цара Андроника II, 1299. године, били су јасан знак да ће се врло скоро питање наследства српског престола решавати на бојном пољу. Дугогодишњи рат између браће избио је најкасније 1301. године.⁹⁷

Почетак српског династичког рата поклопио се с доласком анжујског претендента у Угарску. У таквим приликама Драгутин је подржао Карла Роберта, претпостављамо, вероватно рачунајући да ће на тај начин, у сукобу с братом на своју страну придобити увек утицајне Анжујце и њиховог главног покровитеља и сизерена, папство. Међутим, сукоб у Србији се одужио, а Драгутин, подстакнут примамљивом понудом из Угарске, у једном тренутку није одолео и свог сина је укључио у борбу за престо Арпадовића. Наиме, после избацивања из игре Отона Баварског у лето 1307. године, краљевска круна се нашла у поседу Отоновог тамничара и несуђеног таста, ердељског војводе Ладислава Кана. Овај превејани великаш, сем што је био противник Карла Роберта, и даље није одустајао од идеје да постане зет угарског краља, а у рукама је имао изузетно вредан улог који је могао да му то омогући. Знајући то, ердељски војвода је круну понудио Немањићима с предлогом да се Драгутинов син пре тога ожени његовом ћерком и две породице ступе у савез. Преговори

⁹⁷ О рату краља Милутина и Драгутина: М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 49–82; Упор. и: С. Ћирковић, *Унутрашње борбе*, 449–461.

између Ладислава и Драгутина вођени су вероватно током 1308. године, а управо „у то време“ Карло Роберт је из северних области Угарске опет стигао у Петроварадин.⁹⁸ О томе говори, нама већ позната, Карлова повеља издата 1. септембра 1308. године на коју су се историчари позивали у намери да одреде горњу границу Карловог борављења у Белефонсу. Насупрот овом приступу, руковођен својим истраживањем, једино је Михаило Динић (чији нам је рад послужио као основа за овај део излагања) Карлову појаву у јужним крајевима повезао са заокретом у српско-мађарским односима. По њему, Карлов долазак у Петроварадин свакако је био у вези с покушајем да Драгутина одврати од „опасних намера“ које су угрожавале његов положај. Динић је једино био у недоумици да ли је Карло Роберт намеравао да то постигне силом или преговорима.⁹⁹ Имајући сазнања о Карловом даљем итинерару, чини нам се да је барем овом приликом предност била дата дипломатији. Шест дана касније (7. септембра) Анжујац се већ налазио далеко на северу у Цегледу на путу дуж Тисе према Будиму.¹⁰⁰ Истине ради, гледано уназад, током лета је било времена да Карло, уздајући се у Угрину Чака, организује поход против Драгутина. Да ли је за такав подухват тада имао снаге, тешко је рећи. На крају, такву могућност не потврђују извори, мада је и не искључују.¹⁰¹

Евентуални преговори очигледно нису одвратили Драгутина од намере да се у име свог сина упусти у борбу за угарски престо. У даљем току догађаја, мада нам није циљ да их детаљно пратимо, доиста је избио рат између Драгутина и Карла Роберта. Српски владар је уз помоћ својих угарских присталица, вероватно у пролеће 1309. године, жестоко опустошио територију Сремске и Вуковске жупаније, односно област оностраног Срема, где су му се супротставили људи Матеја Чака.¹⁰² Ове ратне догађаје описује 2. јула 1309. године сремски бискуп Ладислав „in scriptis exceptiones“ пред куријом папског легата, као оправдање што није исплатио извесне дугове према њитранском

⁹⁸ Пре доласка у Петроварадин, Карло се још 1. јуна налазио у Шарошпатаку у Земплинској жупанији; 14. јуна у Вишеграду. F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

⁹⁹ М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 64.

¹⁰⁰ F, VIII/1, 250; A, I, 157; Anjou, II, бр. 436; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133.

¹⁰¹ Упор. Карлов итинераријум у напомени бр. 98.

¹⁰² Детаљно о српско-угарском рату из 1309. године на основу интерпретације извора говоре: М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 64–65; G. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, 27–28.

архиђакону.¹⁰³ Такође, и нарација Карлове даровнице издате у марту 1310. године верном пожешком кастелану Палу Гараију који се истакао у борбама вођеним с угарским племићима који су ратовали на страни „српског краља Стефана“.¹⁰⁴ Без двојбе се показало, о чему смо раније говорили, колико су пограничне области биле несигурне за Карла у случају непријатељства српског владара. У међувремену, дошло је и до склапања брака између Драгутиновог сина, највероватније Владислава Немањића, и ћерке Ладислава Кана. Био је то повод да папски легат кардинал Гентилис, у то време ако не једино онда најјаче оружје Карла Роберта, на Божић 1309. године искључи Ладислава из цркве, под оптужбом да је удао кћерку за сина шизматичког српског краља.¹⁰⁵ Такође је под претњом нових духовних казни ердељском војводи дат рок да врати краљевску круну. Након дужег колебања Ладислав је до лета 1310. године устукнуо пред овим претњама. Прво је почетком априла Карлу обећао верност, а након тога и вратио круну. Тек тада је Карло Роберт, 27. августа 1310. године у Стоном Београду, трећи пут, али коначно по свим прописима, био крунисан за краља Угарске.¹⁰⁶ Оставши и без јаког савезника и без инсигнија, Драгутину је ускоро морало бити јасно да су се његови угарски планови изјаловили. За њега је ствар била тим неповољнија јер је остао у сукобу с угарским краљем и његовим присталицама. На другој страни, истовремено је водио и рат против брата Милутина који је окончан тек 1311. или 1312. године. Из њега Драгутин није изашао као победник, мада је уз посредовање цркве и властеле успео да се измири с братом, док је питање наследства српског престола изгледа опет одложено за будућа времена.¹⁰⁷

Што се тиче Карла Роберта, он је и након 1. септембра 1308. године још у неколико наврата долазио у Петроварадин. Боравио је овде 14. фебруара 1314. године на повратку из Митровице (*villa Sancti*

¹⁰³ *Acta legationis cardinalis Gentilis, Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311*, Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. 1. T. 2, Budapest 1885, 313; Anjou, II, бр. 685.

¹⁰⁴ A, I, 197; Smičiklas, CDRC, VIII, 260.

¹⁰⁵ Да је до овог брака дошло аргументовано је доказао Михаило Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 65–66.

¹⁰⁶ Kristó–Makk, *Károly Róbert emlékezete*, 20–21.

¹⁰⁷ М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 49–82; С. Ћирковић, *Унутрашње борбе*, 459–461.

Demetrii).¹⁰⁸ Овај поновни долазак у област српско-угарског пограничја Карло је предузео, скоро је сигурно, да би се састао са Драгутином и његовим сином Владиславом, у намери да се измире и обнове некадашњи савез. Док је Драгутину била потребна угарска помоћ због поновног захлађења односа с братом, дотле је Карло желео да успостави мир на својим јужним границама јер се спремао за одлучујући рат с непокорним великашима. Јесте да је Анжујац 1310. године коначно постао законити владар Угарске, али власт и краљевски приходи су се и даље налазили у рукама његових осилених поданика.¹⁰⁹ Следећи Карлов боравак у Петроварадину, 8. августа 1319. године, био је повезан с његовим походом против српског краља Милутина током новог српско-угарског рата. Наиме, после Драгутинове смрти Милутин је запосео његове области, а братанца Владислава бацио у тамницу, што је неминовно довело до рата с Угарском.¹¹⁰ Коначно, 20. фебруара 1323. године Карло Роберт се „in Waradino Petri“ сусрео с изасланством које су му упутили, притиснути недавним тешким поразом у борби за немачки престо, његови рођаци Хабзбурговци. Том приликом је Карло издао повељу у којој је свечано потврдио савезништво и спремност да ће пружити помоћ својој браћи, несуђеном немачком краљу Фридриху и војводама Леополду, Алберту, Хенриху и Отону.¹¹¹ Оставивши по страни важност овог скупа,¹¹²

¹⁰⁸ *Codex Diplomaticus Patriae, Hazai oklevéltár 1234–1536*, Szerk. Imre Nagy, Farkas Deák és Gyula Nagy, Budapest 1879, 187; За Митровицу: А, I, 334; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 133; Pál Engel, *I. Károly itineráriuma (1310–1323)*, као анекс у Енгеловом раду: *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Sz, 1988, 137.

¹⁰⁹ О могућности доласка до династичког скупа у Митровици између Немањића и Анжујаца писали смо у посебној расправи у којој смо сачинили анализу литературе која нам је била путоказ у истраживању ове теме (Михаило Динић и Пал Енгел): Ђура Харди, *Да ли је у Митровици 1314. године дошло до сусрета „сремског краља“ Драгутина и угарског краља Карла Роберта?*, Споменица Историјског архива „Срем“, 6, 2007, 100–111.

¹¹⁰ P. Engel, *I. Károly itineráriuma*, 138; посредно изведен податак на основу исправе државног судије који је пратио Карла и био учесник похода: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, I, Pest 1871, 169–170; О српско-угарским односима након 1316. године, походу из 1319. године, преглед литературе дајемо у: Ђ. Hardi, *Drugeti*, 127–130.

¹¹¹ F, VIII/7, 142–145; *Monumenta Germaniae Historica, Leges Sec. IV, Constitutiones et Acta publica*, Tomus V, ed. Iacobus Schwalm, Hanoverae et Lipsae 1909–13, 566–568; *Regesta Habsburgica, Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg*. III. Abt.: Die Regesten der Herzoge von Österreich sowie

задржаћемо се на разлозима због којих је Петроварадин изабран за место његовог одржавања. Карло је овде стигао из Темишвара, града који му је од 1315, па све до 1323. године, служио као престоница. Тек средином те године, на врхунцу своје победе над великашима, Карло је краљевски двор трајно преселио, заобилазећи непоуздани Будим, у нову престоницу анжујске монархије у Угарској – Вишеград на Дунаву.¹¹³ Уочи тога, из сигурног Темишвара који је имао ту „ману“ да није био подигнут на великој реци, на сусрет с изасланицима из Беча угарски краљ је приспео у Петроварадин. Овдашњи град у поседу цистерцита био је одређен за место договореног скупа због свог стратешког положаја на Дунаву – поузданом речном путу који је тада као и вековима после најлакше и најбрже повезивао Панонију.¹¹⁴ Кад смо већ код средњовековних путева и комуникација у овом делу Европе, осврнућемо се на још једно запажање. Вести о Карловом боравку у Петроварадину, односно крајњим пределима Угарске, током првих година његове владавине сачуване су у цистерцитским срединама Горње Аустрије и Карантаније. Цистерцити из Петроварадина очигледно су одржавали везу са својом сабраћом из Виктринга у Карантанији и Цветла у Горњој Аустрији до којих су их водили тадашњи средњовековни копнени и речни путеви. Један Савом или Дравом, други без сумње Дунавом.

Од почетка тридесетих година XIV века политика Карла Роберта била је окренута према родном Напуљу и односима са северним и западним суседима. Петроварадин, барем по слову извора, овај Анжујац више није походио. Ако се, дакле, осврнемо на претходни пасус, произлази да Карла Роберта између 1308. и 1323. године према Петроварадину нису водиле тек лепе успомене, већ пре

Friedrichs des Schönen als deutschen Königs von 1314–1330, bearb. von Lothar Gross, Innsbruck 1922, 156; Истог датума Карло Роберт је у Петроварадину издао још једну повељу: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, Imre Nagy, ... Károly Ráth és Dezső Véghely, I, Győr, Budapest 1865, 117; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 136; P. Engel, *I. Károly itineráriuma*, 139.

¹¹² Упор. P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, 132; Alfons Lhotsky, *Geschichte Österreichs, seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358)*, Wien 1967, 271–282.

¹¹³ P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, 111–112; 132; F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 134–143.

¹¹⁴ Имајући у виду да је до сусрета дошло у фебруару 1323. године, мислимо како је „дунавска веза“ између Петроварадина и Беча функционисала скоро увек када је река била пловна и када је била дубоко залеђена, изузев када би се лед растопио у плутајуће санте. Нема података о томе каква је била зима на северу данашње Србије те 1323. године.

свега државни послови везани за односе са „драгим рођацима“ Немањићима и Хабзбурзима. Ипак, верујемо да кад год је тих година Карло долазио у Белефонс, била је то прилика да из пехара, попут оног који се и данас чува у петроварадинској збирци Музеја града Новог Сада,¹¹⁵ испије неколико гутљаја доброг сремског вина произведеног у виноградима својих домаћина, марљивих цистерцита, и да се за њиховом галском трпезом посвећеном светој Богородици присети дечачких времена када му је ово место на Дунаву било уточиште, двор и краљевство.¹¹⁶

Привевши крају овај чланак, желимо на крају да саберемо закључке.

Претендент на угарски краљевски престо и будући владар Угарске након изумирања мушке линије династије Арпадовића Карло Роберт Анжујски (1301–1342) након доласка у тадашњу Угарску и свог првог крунисања у Острогону, у цистерцитском манастиру Белефонс у Петроварадину је потенцијално боравио у периоду од 1301. до прве половине маја 1304. године. Одавде је између 6. и 22. маја 1304. године свој краљевски двор преместио у северне области тадашње Угарске.

Непосредни и једини извор за податак о Карловом дужем боравку у Петроварадину је нешто касније дело (писано почетком 1340-их година) цистерцитског писца и Карловог савременика, аустријског хроничара Јохана од Виктринга. Први дипломатички извор који сведочи о Карловом боравку у Петроварадину односи се тек на 1. септембар 1308. године. Ипак, посредно на могући боравак у Петроварадину указују Карлове повеље издате у местима у његовој непосредној околини, у Ковиљу септембра 1303. године и у Футогу маја 1304. године.

На одлуку да Петроварадин, тј. овдашњи цистерцитски манастир и његова тврђава постану прво Карлово седиште, док је његов супарник Венцел Чешки боравио у Будиму, утицао је Карлов заштитник, великаш Угрин Чак који је био господар Илока и области Бачке, Сремске, Вуковске и Пожешке жупаније. Заслугу за овај избор требало би приписати и самим цистерцитима из Белефонса који су

¹¹⁵ На културолошки тип и датирање овог артефакта пажњу нам је скренуо уважени колега, археолог и историчар Петроварадинске тврђаве Радован Бунарић, на чему му се на овом месту захваљујемо.

¹¹⁶ Виногради у Петроварадину први пут се помињу још пре доласка цистерцита, 1223. године: A. Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, tomus I, Romae 1859, 39.

попут Карла били француског порекла и од 1301. године његове присталице.

Ипак, Карло Роберт није могао да се на дуже време задржи у Петроварадину, а да није уживао подршку и рачунао на помоћ бившег српског краља Стефана Драгутина и његове породице. Реч је била о политичком и безбедносном питању. Ова грана Немањића је такође имала право на угарски престо, а Драгутин је почетком XIV века био господар моћне државе која се простирала јужно од линије Саве и Дунава и налазила у непосредном залеђу оностраног Срема и Петроварадина. Поставши краљ Угарске, Карло Роберт је између 1308. и 1323. године још најмање четири пута долазио у Петроварадин. На ову страну водили су га државни послови и односи с Немањићима и Хабзбурзима.

PETROVARADIN – A "CAPITAL" OF AN ANJOU

Summary

After arriving in Hungary and following his first coronation in Esztergom, an aspirant to the Hungarian royal throne, and the future ruler of Hungary after the extinction of the male line of the Arpad dynasty, Charles Robert Anjou (1301-1342) most likely stayed in the Cistercian monastery Belefons in Petrovaradin in the period from 1301 to the first half of May 1304. Between 6 and 22 May 1304, he moved his royal court from there to the northern area of the then Hungary. A direct and the only source of information on the prolonged stay of Charles Robert in Petrovaradin was the later work (written in the early 1340's) of the Cistercian writer and the contemporary of the King, the Austrian chronicler John of Viktring. A study of the topic was hindered by the fact observed in the history books long ago: that the diplomatic sources hardly testified *Itinerarium* (date and place) of Charles Robert at the time. The first diplomatic source testifying on the Charles's stay in Petrovaradin referred only to 1 September 1308. However, the possible stay of Charles Robert in Petrovaradin was indirectly indicated by his charters issued in the places of his immediate vicinity, Kovilj in September 1303, and Futog in May 1304. Also, a report from Venice by Mario "de Mariglon" from September 1301, and Cistercian chronicle *Continuatio Zwetlensis III* (1302), showed that Charles stayed in the border areas of Hungary. The older historiography, starting from the influential works of the Austrian historian of Cistercian order, Chrysostomus Hanthaler (1754), adopted the view that Charles Robert had stayed in Petrovaradin until 1308. The data were first corrected by Gyula Kristo and Ferenc Makk. King's protector, Ugrin Csak, an aristocrat who was the lord of Ilok and the whole region of southern Hungary, influenced the decision according to which Petrovaradin, i.e. the local Cistercian monastery and its fortress became the first Charles's seat, while his rival Wenzel of Czech stayed in Buda. The credit for this choice should be attributed to Cistercian people from Belefons, who were of French origin like Charles Robert, and who were his supporters from 1301. However, it would not be possible for Charles Robert to stay in Petrovaradin for a long time without enjoying the support and relying on help of the former Serbian king Stefan Dragutin and his family. It was the political and security matter. This lineage of

Nemanjić's also had a right to the Hungarian throne, and Dragutin was the ruler of the powerful state located in the immediate vicinity of this side of Sirmium and Petrovaradin. After becoming the king of Hungary, Charles Robert came to Petrovaradin at least four times in the period from 1308 to 1323. However, the purpose of the visit was state affairs and relations with the Nemanjić's and the Habsburgs.

Keywords: Petrovaradin, Novi Sad, Cistercians, Charles Robert Anjou, Stefan Dragutin, John of Viktring, Serbia, Hungary.

САДРЖАЈ

Ненад Лемајић

СРПСКО СТАНОВНИШТВО БАНАТА И ПОМОРИШЈА У XV И XVI
ВЕКУ.....7

Nenad Lemajić

SERBIAN POPULATION OF BANAT AND POMORIŠJE IN THE
FIFTEENTH AND THE SIXTEENTH CENTURY.....27

Тибор Алмаши

ГЛАВНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ ПИСМЕНОСТИ МЕСТА С ЈАВНОМ
ВЕРОМ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ НА ТЛУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ.....29

Almási Tibor

MAJOR INSTITUTIONS OF LITERACY: PLACES WITH PUBLIC
FAITH IN THE TERRITORY OF CURRENT VOJVODINA IN THE
MIDDLE AGES.....46

Ифигенија Драганић – Снежана Вукадиновић

LOCA PANNONICA У ГРЧКИМ ИЗВОРИМА.....49

Ifigenija Draganić - Snežana Vukadinović

LOCA PANNONICA IN GREEK SOURCES.....66

Светозар Бошков

КЕЛТСКО НАСЕЉЕ КОД БАЧКЕ ПАЛАНКЕ.....67

Svetozar Boškov

CELTIC SETTLEMENT NEAR BAČKA PALANKA.....73

Александра Смирнов-Бркић

ПИСАНИ ИЗВОРИ О СВ. ИРИНЕЈУ СИРМИЈСКОМ У КОНТЕКСТУ
НАЈСТАРИЈЕ ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СРЕМА.....75

Aleksandra Smirnov-Brkić

WRITTEN SOURCES ON ST. IRENAEUS OF SIRMIIUM IN THE
CONTEXT OF THE OLDEST CHURCH ORGANISATION IN
SIRMIIUM.....100

Мартин Хурбанич АВАРСКО ОСВАЈАЊЕ КАСНОАНТИЧКОГ СИРМИЈУМА 582. ГОДИНЕ, ПРЕГЛЕД ОСНОВНИХ ИЗВОРА: МЕНАНДЕР ПРОТЕКТОР.....	101
Martin Hurbanič LATE ANCIENT SIRMIIUM AND ITS FALL INTO THE AVARS HANDS IN 582 A.D. – REVIEW OF THE PRIMARY HISTORICAL SOURCES: MENANDER PROTECTOR.....	114
Весна Манојловић Николић БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СЕОСКИХ НАСЕЉА IX–XV ВЕКА НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ.....	115
Vesna Manojlović Nikolić BIBLIOGRAPHY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF RURAL SETTLEMENTS FROM THE NINTH TO THE FIFTEENTH CENTURY IN THE TERRITORY OF VOJVODINA.....	126
Petar Rokai DODELA DUHOVNIH MILOSTI I CRKVENIH „BENEFICIJA“ LICIMA I USTANOVAMA U NASELJIMA SA TLA VOJVODINE I SRBIJE U VREME PONTIFIKATA MARTINA V (1418–1431).....	127
Petar Rokai THE AWARD OF SPIRITUAL GRACE AND CHURCH "BENEFITS" TO PERSONS AND INSTITUTIONS IN THE CITIES IN THE TERRITORY OF CURRENT VOJVODINA AND SERBIA DURING THE PONTIFICATE OF MARTIN V (1418-1431).....	147
Борис Стојковски АВГУСТИНЦИ И ДОМИНИКАНЦИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРЕМУ.....	149
Boris Stojkovski AUGUSTINIANS AND DOMINICANS IN THE MEDIEVAL SIRMIIUM.....	161
Snežana Božanić – Milica Kisić <i>RERUM UNGARICARUM DECADES, DECAS IV</i> , KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SREDNJOVEKOVNE UGARSKE U PERIODU OD 1464. DO 1465. GODINE.....	163

Snežana Božanić – Milica Kisić <i>RERUM UNGARICARUM DECADES, DECAS IV, AS A SOURCE FOR THE HISTORY STUDY OF THE MEDIEVAL HUNGARY IN THE PERIOD FROM 1464 TO 1465</i>	176
Milica Kisić – Snežana Božanić ANTONIJE BONFINI O PRILIKAMA U UGARSKOM KRALJEVSTVU 1465–1467. GODINE.....	177
Milica Kisić – Snežana Božanić ANTONIO BONFINI ON A SITUATION IN THE HUNGARIAN KINGDOM FROM 1465 TO 1467.....	197
Дејана Васин ТУРСКИ ПОХОДИ 1521–1526. У ДЕЛУ ЂУРЂА СРЕМЦА.....	199
Dejana Vasin TURKISH EXPEDITION FROM 1521 TO 1526 IN WORKS OF ĐURĐE SREMAC.....	210
Небојша Карталија СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕМЕ У <i>ГЛАСНИКУ ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА У НОВОМ САДУ</i> (1928–1940).....	211
Nebojša Kartaliја MEDIEVAL TOPICS IN THE HERALD OF THE HISTORICAL SOCIETY OF NOVI SAD (1928-1940).....	223
Золтан Чемере СРЕДЊОВЕКОВНИ КОПНЕНИ И РЕЧНИ САОБРАЋАЈ У ЗАПАДНОМ (ПОТИСКОМ) ДЕЛУ БАНАТА У СВЕТЛУ ПИСАНИХ И МАТЕРИЈАЛНИХ ТРАГОВА.....	225
Zoltan Čemere MEDIEVAL LAND AND WATER TRANSPORT IN THE TERRITORY OF THE WESTERN PART OF BANAT IN LIGHT OF WRITTEN MATERIAL SOURCES.....	241
Ђура Харди ПЕТРОВАРАДИН – "ПРЕСТОНИЦА" ЈЕДНОГ АНЖУЈЦА.....	243
Đura Hardi PETROVARADIN- A "CAPITAL" OF AN ANJOU.....	278

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа на енглески језик:
Јасна Милошевић

Стручна каталогизација:
Сава Живановић

Тираж:
500

Штампа:
AM Graphic, Лаћарак

CIP